

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

«Aquells qui ho voldran saber, lligen...»: Llibres i lectors a la Barcelona del segle XV

Glòria Sabaté i Marín

ADVERTIMENT. La consulta d'aquesta tesi queda condicionada a l'acceptació de les següents condicions d'ús: La difusió d'aquesta tesi per mitjà del servei TDX (www.tdx.cat) i a través del Dipòsit Digital de la UB (diposit.ub.edu) ha estat autoritzada pels titulars dels drets de propietat intel·lectual únicament per a usos privats emmarcats en activitats d'investigació i docència. No s'autoritza la seva reproducció amb finalitats de lucre ni la seva difusió i posada a disposició des d'un lloc aliè al servei TDX ni al Dipòsit Digital de la UB. No s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX o al Dipòsit Digital de la UB (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant al resum de presentació de la tesi com als seus continguts. En la utilització o cita de parts de la tesi és obligat indicar el nom de la persona autora.

ADVERTENCIA. La consulta de esta tesis queda condicionada a la aceptación de las siguientes condiciones de uso: La difusión de esta tesis por medio del servicio TDR (www.tdx.cat) y a través del Repositorio Digital de la UB (diposit.ub.edu) ha sido autorizada por los titulares de los derechos de propiedad intelectual únicamente para usos privados enmarcados en actividades de investigación y docencia. No se autoriza su reproducción con finalidades de lucro ni su difusión y puesta a disposición desde un sitio ajeno al servicio TDR o al Repositorio Digital de la UB. No se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR o al Repositorio Digital de la UB (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al resumen de presentación de la tesis como a sus contenidos. En la utilización o cita de partes de la tesis es obligado indicar el nombre de la persona autora.

WARNING. On having consulted this thesis you're accepting the following use conditions: Spreading this thesis by the TDX (www.tdx.cat) service and by the UB Digital Repository (diposit.ub.edu) has been authorized by the titular of the intellectual property rights only for private uses placed in investigation and teaching activities. Reproduction with lucrative aims is not authorized nor its spreading and availability from a site foreign to the TDX service or to the UB Digital Repository. Introducing its content in a window or frame foreign to the TDX service or to the UB Digital Repository is not authorized (framing). Those rights affect to the presentation summary of the thesis as well as to its contents. In the using or citation of parts of the thesis it's obliged to indicate the name of the author.

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Glòria Sabaté i Marín

«AQUELLS QUI HO VOLDRAN SABER, LLIGEN...»:
LLIBRES I LECTORS A LA BARCELONA
DEL SEGLE XV

Tesi doctoral sota la direcció del Dr. Anton M. Espadaler Poch i de la Dra. Meritxell Simó Torres i sota la tutoria de la Dra. Elena Losada Soler, en el marc del programa de doctorat «Estudis lingüístics, literaris i culturals». Facultat de Filologia, Universitat de Barcelona, setembre 2016.

Resum

Hom constata que la característica definitòria des de finals del segle XIV és que les obres llatines i itàliques circulen entre un públic lector que el podem situar més enllà de la cort, per la qual cosa amb aquesta tesi doctoral ens proposem d'observar qui poden ser aquests lectors, a quin estrat social pertanyen, quins vincles s'hi observen, quins interessos tenien, quins llibres tenien i quin ús en feien, d'on podien procedir aquestes obres, en quins espais podien coincidir per parlar de literatura, etc. etc., en la convicció que, per afinitat de lectura, també ells, més enllà de la cort, s'haurien pogut constituir en destinataris —és a dir lectors potencials— d'una novel·la com l'anònima *Curial e Güelfa* que es complau a fer paleses les lectures que fonamenten la ficció.

*It is acknowledged that one of the defining traits of the final period of the XIV century is that written works, both Latin and Italian, spread beyond courtly circles of readers. The aim of the present PhD dissertation is to answer who these readers were, which social stratum did they belong to, which were the links that can be traced, which were their interests, which books did they have and for what purpose did they use them, where did these works come from, in which milieus did the readers meet to talk about literature, etc. The ultimate reason to answer these questions is the firm conviction that a romance like the anonymous *Curial e Güelfa*, which indulges in signaling out the readings on which the fictional narrative is based, can be addressed to potential readers beyond courtly circles who might become such readers because of the affinity of their readings.*

Aquesta tesi doctoral la dedico al meu cunyat
Pedro. Per la seva valentia i la seva lliçó vital. La
lluita continua!

Agraïments

He arribat fins aquí després d'un llarg camí, sinuós i a voltes costerut. Com tot viatge, ha estat una experiència enriquidora que ha marcat una etapa de la meva vida que ara tanco amb gaubança. Però abans de fer-ho no puc deixar de donar les gràcies de tot cor als meus directors de tesi, el Dr. Anton M. Espadaler i la Dra. Meritxell Simó, sense l'ajut i guiatge dels quals no hagués pogut arribar a bon port. Gràcies per la vostra paciència, pel vostre suport i per la vostra energia sempre positiva!

Gràcies també a la meva família, pel seu amor i comprensió, i als amics que m'heu acompanyat i donat forces, vosaltres ja sabeu qui sou.

Barcelona, 16 de setembre de 2016

INDEX

Resum	3
Agraïments	7
Índex	9
1. PRESENTACIÓ	
1.1. Introducció	13
1.2. Objectius	17
1.3. Metodologia	18
2. PRIMERA PART: CONTEXT	
2.1. Llibres, lectors i biblioteques a la Barcelona del segle XV	21
2.1.1. Les biblioteques al segle XV. Generalitats	27
2.1.2. Biblioteques públiques	28
2.1.3. Biblioteques privades. La cultura de les noves elits (mercaders i notaris)	30
2.1.3.1. L'aristocratització dels mercaders barcelonins i llurs biblioteques	31
2.1.3.2. Notaris, cultura i societat	40
2.1.3.3. La biblioteca d'un notari il·lustrat	48
2.2. Cercles intel·lectuals i literaris al marge de la cort	
2.2.1. El convent de Sant Francesc i l'Escrivania Municipal	52
2.2.2. Altres convents i cenacles literaris	
2.2.2.1. Valdonzella i Sant Just	57
2.2.2.2. Cases privades	58
2.3. Cultura com a via de promoció de les noves elits culturals	60
2.3.1. Una nova cultura de la pietat: caritat i hospitals	61
2.3.2. Comerç amb el nord d'Àfrica i la redempció de captius	63
2.3.3. Nous promotors artístics	69
2.3.4. Implicació en les festivitats urbanes	73
2.3.5. La família Llobera i les vies de promoció i legitimació examinades	75
2.3.6. Els nous grups socials i la cultura	77

3. SEGONA PART: LA BIBLIOTECA MENTAL DE L'ANÒNIM I ELS SEUS LECTORS POTENCIALS	
3.1. Una nova historiografia per a nous lectors	
3.1.1. Generalitats	81
3.1.2. Nous públics, nous centres i nous corrents historiogràfics:	
historiografia municipal	82
3.1.3. Aportació de l'Humanisme	85
3.1.3.1. Pere el Gran i les lectures de Dante	86
3.1.3.2. <i>Curial e Güelfa</i> , Dante i Pere el Gran	92
3.2. Actualitzadors de la literatura	94
3.2.1 Felip de Malla i la predicació dels clàssics	98
3.2.2. Taula dels manuscrits de Felip de Malla	108
3.3. Ciceró, exemple d'oratòria i civisme	113
3.3.1. Traduccions catalanes de les obres de Ciceró	
3.3.1.1. <i>De officiis</i>	115
3.3.1.2. <i>Paradoxa</i> (Ferran Valentí i versió anònima)	118
3.3.1.3. Manuscrits catalans de les obres de Ciceró	121
3.3.1.4. Ciceró a les biblioteques barcelonines	123
3.3.1.5. Ciceró, <i>Curial e Güelfa</i> i els possibles nous lectors	124
3.3.2. Taules:	
3.3.2 a. Taula dels manuscrits catalans de les obres de Ciceró	131
3.3.2 b. Taula de les obres de Ciceró a les biblioteques barcelonines	134
3.4. La guerra de Troia a debat a través de certes obres clàssiques	144
3.4.1. <i>Historia destructionis Troiae</i>	148
3.4.1.1. La traducció catalana de Jaume Conesa	150
3.4.1.2. Manuscrits catalans de les <i>Històries Troianes</i>	152
3.4.1.3. <i>Històries Troianes</i> a les biblioteques barcelonines	154
3.4.1.4. <i>Històries Troianes</i> , <i>Curial e Güelfa</i> i els possibles nous lectors	156
3.4.2 Taules:	
3.4.2 a. Taula dels manuscrits catalans de les <i>Històries Troianes</i>	159
3.4.2 b. Taula de les <i>Històries Troianes</i> a les biblioteques barcelonines	165

3.5. Ovidi, mestre de l'amor	170
3.5.1. Traduccions catalanes de les obres d'Ovidi	173
3.5.1.1. <i>Heroides</i>	176
3.5.1.2. <i>Transformacions</i>	178
3.5.1.3. Manuscrits catalans de les obres d'Ovidi	
3.5.1.3 a. <i>Heroides</i>	181
3.5.1.3 b. <i>Metamorfosis</i>	184
3.5.1.4. Ovidi a les biblioteques barcelonines	184
3.5.1.5. Ovidi, <i>Curial e Güelfa</i> i els possibles nous lectors	187
3.5.1.5 a. Ovidi mestre d'amor	188
3.5.1.5 b. Ovidi font mitològica i històrica	190
3.5.2. Taules:	
3.5.2 a. Taula dels manuscrits catalans de les obres d'Ovidi	191
3.5.2 b. Taula de les obres d'Ovidi a les biblioteques barcelonines	193
3.6. Boccaccio i el naixement de la narrativa moderna	201
3.6.1. Boccaccio a la península Ibèrica. La biblioteca del marquès de Santillana	205
3.6.2. Traduccions catalanes de les obres de Boccaccio	209
3.6.2.1. <i>Decameró</i>	211
3.6.2.2. <i>Corvatxo</i>	217
3.6.2.3. <i>Fiammetta</i>	221
3.6.2.4. Manuscrits catalans de les obres de Boccaccio	222
3.6.2.5. Boccaccio a les biblioteques barcelonines	224
3.6.2.6. Boccaccio, <i>Curial e Güelfa</i> i els possibles nous lectors	225
3.6.3. Taules:	
3.6.3 a. Taula dels manuscrits catalans de les obres de Boccaccio	228
3.6.3 b. Taula de les obres de Boccaccio a les biblioteques barcelonines	232
4. CONCLUSIONS	235
5. BIBLOGRAFIA UTILITZADA	251

1. PRESENTACIÓ

1.1. Introducció

La crítica ja fa anys que ha postulat un fet, en principi, inqüestionable: la literatura medieval és majoritàriament una literatura que sorgeix de l'ambient cortesà, «era el lloc de producció i consum principal de la literatura, i era, a més, el lloc on es marcaven les pautes literàries a seguir i el principal motor de renovació»,¹ renovació que passa per l'estímul a la creació de noves manifestacions, impulsant-ne la seva difusió i consolidació. Hom ha cridat l'atenció sobre la funció identitària, formativa i cohesionadora que aquesta literatura exerceix en els cercles socials de l'aristocràcia,² sovint interactuant amb els successos quotidians i els esdeveniments polítics, especialment la poesia de l'època trastàmara, la qual es tenyeix d'un vernís propagandístic favorable als seus monarques.³

És per aquest motiu que sovint l'activitat literària i la seva dimensió més pública, viscuda a través de l'espectacle, queda estretament lligada a aquelles manifestacions espectaculars que serveixen com a instrument d'exaltació i propaganda de la monarquia regnant, i hom les vincula al desplaçament urbà amb motiu de les entrades reials i les festes de les coronacions.⁴ Fins i tot els conflictes bèl·lics originen processons i posades en escena imponents, amb estretes vinculacions amb la literatura.⁵

¹ Jaume TORRÓ, «Una cort a Barcelona per a la literatura del segle XV», *Revista de Catalunya*, núm. 163 (2001), ps. 97-123; Vicenç BELTRAN, «La cultura cortesà», dins *Poesia, escriptura i societat: els camins de March*, Castelló-Barcelona, Fundació Germà Colón Domènech-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2006, ps. 13-19.

² Vicenç BELTRAN, «Los usuarios de los cancioneros», *Insula*, núm. 675 (2003), ps. 19-20. Tenir en compte també Jaume TORRÓ, «La noblesa, la lírica, la caça i la cortesia», *Mot so raso*, núm. 3 (2004), ps. 7-15.

³ Óscar PEREA, «El entorno cortesano de la Castilla Trastámara como escenario de lucha de poder. Rastros y reflejos en los cancioneros castellanos del siglo XV», *Res publica: revista de filosofía política*, núm. 18 (2007), ps. 289-306.

⁴ Francesc MASSIP, «El mecenazgo regio en la corona de Aragón a fines del medioevo», *Cuadernos del CEMYR*,

De la mateixa manera, les manifestacions artístiques també juguen un paper destacat en tot aquest engranatge cortesà. Destaca, per exemple, la importància que les arts van tenir a la cort del Magnànim, les quals formaven part d'un autèntic programa de propaganda política de la monarquia, d'una retòrica semblant a la que envoltava a altres sobirans europeus coetanis que, al costat dels escrits laudatoris d'apologistes i doctors en dret romà, necessitaven les imatges per a causar un impacte molt més directe i sensible en la societat, amb una clara finalitat: justificar i demostrar públicament la legitimitat del seu govern.⁶

Una novel·la com el *Curial e Güelfa* s'inscriu en aquesta dinàmica. Hom assenyala que probablement va ser escrita a la quarta dècada del segle XV en un ambient cortesà catalanoaragonès de marcada projecció internacional, per un lletraferit de profunda consciència literària que planifica la seva obra amb cura i que redacta de cap i de nou, metòdicament i ordenada, els materials que pren de la tradició, amb qui estableix un diàleg actiu, no debades ja s'ha assenyalat que la novel·la és un clar exponent de la tradició estètica basada en el concepte de la *translatio studii*.⁷ Aquesta tasca imitativa la trobem a la nostra novel·la en dos nivells: d'una banda, a nivell d'un autor/narrador que aspira a esdevenir un *auctor* a través de la imitació dels seus admirats antecessors artístics, i de l'altra, a nivell de personatges, els quals llegeixen àvidament aquests mateixos *auctores* i també duen a terme una *imitatio* dins de la ficció. No es tracta, però, d'una simple *imitatio*, sinó que el nostre

núm. 20 (2012), ps. 55-92.

⁵ Francesc MASSIP, «Cruzada y Espectáculo. La ficción dramática como sustituta de la acción bélica (siglos XIV y XV)», *Mirabilia*, núm. 10 (2010), ps. 226-228.

⁶ Juan Vicente GARCÍA MANSILLA, «La cort d'Alfons el Magnànim i l'univers artístic de la primera meitat del quatre-cents», *Seu Vella: anuari d'història i cultura*, núm. 3, (2001), ps. 13-54. Eulàlia DURAN, «La imatge del rei Alfons», dins Maria TOLDRÀ (ed.), *Eulàlia Duran. Estudis sobre cultura catalana al Renaixement*, València, Eliseu Climent Editor, 2004, ps. 203-226.

⁷ Lola BADIA i Jaume TORRÓ, «Curial e Güelfa i el 'comun llenguatge català'», *Cultura Neolatina*, vol. 74, núm. 1-4 (2014), ps. 203-245; *id.*, «Curial e Güelfa», dins Lola BADIA (dir.), *Literatura medieval (III): Segle XV*, dins Àlex BROCH (dir.), *Història de la literatura catalana*, III, Barcelona, Enciclopèdia Catalana- Barcino-Ajuntament de Barcelona, 2015. Anton M. ESPADALER, «Sobre el lloc i l'ocasió del *Curial e Güelfa*», dins Eulàlia MIRALLES i Josep SOLERVICENS (eds.), *El (re)descobrimet de l'edat moderna*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2007, ps. 219-232.

autor va més enllà, oferint una *aemulatio*, una imitació superadora que doni lloc al diàleg amb les fonts que utilitza.⁸

Malauradament, l'absència del primer quadern manuscrit del *Curial e Güelfa*, que no sabem si es va arribar a escriure mai, ens priva del títol, la dedicatòria, les rúbriques, la data i el nom de l'autor.⁹ Només podem comptar amb les dades procedents del text mateix, les quals ens són donades en clau de ficció i ens parlen d'un home d'una àmplia cultura, coneixedor de les novetats literàries del seu moment i amb un domini professional de l'art d'escriure que s'identifica en la ficció amb el personatge de Melcior de Pando, «un home versat en la gestió econòmica que, a la ratlla dels cinquanta anys, agafa la ploma per escriure la història exemplar dels protagonistes».¹⁰

No hi ha res que l'anònim autor deixi a l'atzar: calcula detingudament la mesura de les dimensions, la divisió en llibres, la reiteració de motius simbòlics i la cronologia interna, alhora que escull les fonts a les quals interrogarà al llarg del seu discurs per tal de donar resposta a certes inquietuds intel·lectuals que sens dubte comparteix amb els seus lectors potencials, lectors que han de tenir la formació literària i les eines intel·lectuals adequades per entendre i valorar l'obra¹¹ i que sabran apreciar en la seva justa mesura la doble lectura que presenta el text: hi podran trobar, d'una banda, una història d'amors i de cavalleria, la història de la formació d'un cavaller i cortesà que arriba a príncep pels seus mèrits amb les armes, per la seva qualitat moral i per la seva competència com a músic i poeta, i de l'altra, el

⁸ Per a un major coneixement remetem als següents estudis de Júlia BUTINYÀ: «De les fonts del *Curial e Güelfa* i del posat blasrador del seu autor», *Revista de Filologia Romànica*, núm. 9 (1992), ps. 181-190; «'Curial e Güelfa', novela humanista del siglo XV», dins Juan MATAS CABALLERO *et al.* (eds.), *Actas del Congreso Internacional sobre Humanismo y Renacimiento*, vol. 2, Lleó, Universidad de León, 1998, ps. 223-233; «Construir l'humanisme reconstruint la cultura i les fonts del *Curial*», dins Antoni FERRANDO (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre Curial e Güelfa, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, vol. I, Amsterdam, John Benjamins Publishing, 2012, ps. 201-234.

⁹ Gemma AVENOZA, «De nou sobre el ms. del 'Curial e Güelfa'. Una aproximació codicològica», dins Antoni FERRANDO (ed.) (2012), *op. cit.*, ps. 3-19. Jaume TORRÓ, «El manuscrit del *Curial e Güelfa*, els pròlegs i el *Filocolo*», *Revista de Literatura Medieval*, núm. 24, p. 269-281.

¹⁰ L. BADIA i J. TORRÓ (2014), *op. cit.*, p. 203.

¹¹ Stefano M. CINGOLANI, «Clàssics i pseudo-clàssics al 'Tirant lo Blanc'. Reflexions a partir d'unes fonts de Joanot Martorell», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras*, núm. 45 (1995-1996), ps. 361-388; Júlia BUTINYÀ, *Tras los orígenes del humanismo: el 'Curial e Güelfa'*, Madrid, UNED, 1999; Anton M. ESPADALER (2007), *op. cit.*

desenvolupament d'un metadiscurs especulatiu sobre la literatura i sobre la manera mateix d'explicar una història, ben present en els pròlegs dels tres llibres i en d'altres espais paranarratius (somis, visions, al·legories), que té com a finalitat discutir temes com la legitimitat de la ficció, l'accés dels no professionals a la *reverenda letradura*, entre d'altres.¹²

L'obra estableix, per tant, una constant, dinàmica i intel·ligent conversa amb el seu públic, el qual, inicialment, l'hem de buscar entre els membres lletraferits de la cort. Ja sabem que la història d'un text seria incompleta sense les seves conseqüències, la de la seva recepció, de manera que la literatura, la societat i la història estan involucrades en un tipus de relació que s'ha de fer evident en la lectura, per la qual cosa no podem oblidar que la interpretació és un fenomen històric.¹³

Què passa, doncs, quan la recepció dels nous productes italians i clàssics, a mig camí entre la traducció interpolada, la glossa creativa i la redacció de cap i de nou que circulen entre les elits cultes traspassen fronteres i comencen a circular més enllà de la cort?¹⁴ Podem trobar altres grups socials que també utilitzin les diferents manifestacions culturals esmentades més amunt com a via de promoció i legitimació de la mateixa manera que hem vist que es fa a la cort? Tenen la preparació suficient per entendre, gaudir i fer-se seves obres de la complexitat i finor del *Curial e Güelfa*?

¹²Lola BADIA i Jaume TORRÓ (eds.), *Curial e Güelfa*, Barcelona, Quaderns Crema, 2011.

¹³Hans R. JAUSS, «Alteridad y modernidad de la literatura medieval», dins Alan DEYERMOND (ed.), *Historia y crítica de la literatura española. Edad Media*, vol. 1/1, Barcelona, Crítica, 1991, ps. 26-35; Joaquín RUBIO, *La vieja diosa. De la filología a la posmodernidad*, Alcalá de Henares, Centro de Estudios Cervantinos, 2004.

¹⁴Lola BADIA, «'Volent escriure a vostra consolació e plaer': Metge, Corella i altres mestres de la prosa catalana dels segles XIV i XV», *Catalan Historical Review*, núm. 3 (2010), ps. 185-195. Júlia BUTINYÀ, «Barcelona, Nápoles y Valencia: tres momentos del Humanismo en la Corona de Aragón», *Revista de Filología Románica*, núm. 3 (2002), p. 93.

1.2. Objectius

Intentarem respondre a aquestes preguntes al llarg de les pàgines d'aquesta tesi doctoral, i ho farem des de l'argumentació desenvolupada per la pragmàtica de la literatura que analitza aquesta relació entre la literatura i la societat a partir dels lligams que s'estableixen entre la producció, la transmissió, el consum i el context social que la fa possible.¹⁵

Com a punt de partida comptem amb un element que ens ofereix interessants indicis per creure que podem trobar altres grups socials que tenen la preparació suficient per entendre, gaudir i fer-se seves obres que han nascut al si de la cort: es tracta de l'existència documentada de l'extraordinària biblioteca de Bernat d'Esplugues, notari, escrivà del Consell de Cent de Barcelona, personatge clau de la burocràcia municipal barcelonina. És la millor biblioteca particular de clàssics i humanistes del XV a Catalunya, tal com veurem més endavant, i ens ajuda a delimitar el camp de recerca a la ciutat de Barcelona i a les noves elits socials formades per notaris i mercaders que tenen estretes connexions amb el govern de la ciutat.

D'aquesta manera, un repàs al panorama dels hàbits de lectura d'aquests mercaders i notaris barcelonins del segle XV, així com la circulació en aquests ambients de certes obres literàries que marquen profunds canvis en la manera d'entendre el fet literari, ens podrà oferir arguments sòlids per tal de dibuixar el complex panorama cultural que s'intueix més enllà de les corts, alhora que ens permetrà determinar si és versemblant l'existència, en aquest context, d'un lector que fos ideal com a receptor d'una novel·la de la densitat cultural del *Curial*.

¹⁵ Vicenç BELTRAN, «Edat Mitjana, ideologia i literatura», dins Rafael ALEMANY i Francisco RICO (eds.), *Literatures ibèriques medievals comparades*, Alacant, Universitat d'Alacant-SELGYC, 2012, ps. 103-132. Fernando GÓMEZ REDONDO, «Pragmática literaria y lingüística del texto», dins *id.*, *Manual de crítica literaria contemporánea*, Madrid, Castalia, 2008, ps. 273-295.

1.3. Metodologia

Per assolir aquests objectius hem organitzat el nostre estudi en les parts següents:

- 1) Establiment d'un context social i cultural que ajudi a deixar constància nítida de la interacció entre els textos escollits i el grup social analitzat, des d'una perspectiva interdisciplinària que contempli no únicament la literatura sinó altres manifestacions artístiques.
- 2) Anàlisi d'una tria d'autors (Ciceró, Jaume Conesa, Ovidi i Boccaccio) les obres dels quals han marcat un abans i un després en l'esdevenir literari de les literatures vulgars, alhora que són obres bàsiques en la memòria literària de l'anònim autor del *Curial e Güelfa*. De cada obra seleccionada ens hem proposat:

—Analitzar la seva presència als inventaris consevats de les biblioteques dels mercaders i notaris, de les quals parlem a grans trets a la primera part d'aquest estudi.¹⁶

¹⁶ Isabel BECEIRO, *Libros, lectores y bibliotecas en la España medieval*, Murcia, Nausica Edición, 2007; Pablo Andrés ESCAPA, *De libros, librerías, imprentas y lectores*, Salamanca, Universidad de Salamanca-Seminario de Estudios Medievales y Renacentistas, 2002; «Col·lecció El Libro Antiguo Español», núm. VI; Hipólito ESCOLAR, «Libros y bibliotecas en la Baja Edad Media», dins José Ignacio DE LA IGLESIA DUARTE (Coord.), *La enseñanza en la edad media: X Semana de Estudios Medievales, Nájera, 1999*, Logroño, Instituto de Estudios Riojanos, 2000, ps. 269-302; Anna Mª GUDAYOL, «Història del llibre i de les biblioteques a Catalunya: 15 anys d'estudis (1985-1999)», *Revista de Biblioteconomia i Documentació*, núm. 27 (2000), ps. 4-64; Josep HERNANDO (1994), *op. cit.*; *id.*, «El libro, instrumento de cultura y objeto económico. Pere Sala, escribano real (siglo XV)», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 29 (1999), ps. 409-429; Josep Maria MADURELL, «Encuadernadores y libreros barceloneses, judíos y conversos (1322-1458)», *Sefarad: Revista de Estudios Hebraicos y Sefardíes*, any 21, núm. 2 (1961), ps. 300-338; *id.*, «Encuadernadores y libreros barceloneses, judíos y conversos (1322-1458). Documentación», *Sefarad: Revista de Estudios Hebraicos y Sefardíes*, any 22, núm. 2 (1962), ps. 345-372; *id.*, «Encuadernadores y libreros barceloneses judíos y conversos (1322-1458). Documentación final», *Sefarad: Revista de Estudios Hebraicos y Sefardíes*, any 23, núm. 1 (1963), ps. 74-103.; Josep Antoni IGLESIAS, «El llibre a la Catalunya baix-medieval. Notes per un estat de la qüestió», *Faventia*, núm. 15/2 (1994), ps. 59-93; *id.* (1996), *op. cit.*; Mª Luisa LÓPEZ-VIDRIERO, «Los estudios de historia del libro en España durante el siglo XX», *La Bibliofilia: rivista di storia del libro e di bibliografia*, vol. 102 (2000), ps. 123-135; Mª Luz MANDIGORRA (1991), *op. cit.*; Agustín MILLARES CARLO, *Introducción a la historia del libro y de las bibliotecas*, Madrid, Fondo de Cultura Económica, 1986; Jordi RUBIÓ I BALAGUER, *Llibreters i impressors a la Corona d'Aragó*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993; Antoni RUBIÓ I LLUCH, *Documents per l'història de la cultura catalana mig-aval*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2000, 2 vols. (reimpr. facsimilar de l'ed. de 1908-1921).

—Examinar els manuscrits conservats d'aquests textos a partir de la teoria de la lectura coetània,¹⁷ segons la qual hom pot distingir dos vessants en els testimonis conservats: d'una banda transmet un determinat text, i de l'altra, és objecte físic per ell mateix.¹⁸

La informació extreta d'aquests dos punts s'ha traslladat a unes taules que adjuntem al final de cada obra corresponent.

- 3) Breu anàlisi de la presència dels textos en qüestió al *Curial e Güelfa*, per tal de valorar si l'ús i la lectura que en fa l'anònim autor coincideix amb les que en farien els seus lectors potencials no cortesans.

¹⁷ José Manuel LUCÍA, «Entre la crítica del texto y la lectura coetánea: las dos caras de la cultura del manuscrito en la Edad Media», *La Corónica*, núm. 27.2 (1999), ps. 189-218; *id.*, «Imágenes de recepción de Boccaccio a través de sus códices: primeras notas», *Cuadernos de Filología Italiana*, núm. extraordinari (2001), ps. 415-478. Gemma AVENOZA i Lourdes SORIANO, «Tipos y tipologías de manuscritos medievales catalanes. La proporción de la superficie de escritura», *Scriptorium. International Review of Manuscript Studies*, núm. 61 (2007), ps. 179-197.

¹⁸ Francisco GIMENO, «Produir llibres manuscrits catalans (segles XII-XV)», dins Lola BADIA, Miriam CABRÉ i Sadurní MARTÍ (eds.), *Literatura i cultura a la Corona d'Aragó (s. XIII-XV)*, Barcelona, Curial-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002, ps. 115-149.

2. PRIMERA PART: CONTEXT

2.1. Llibres, lectors i biblioteques a la Barcelona del segle XV

Al llarg dels segles XIV i XV es produeixen una sèrie de mutacions fonamentals dins l'àmbit de la cultura escrita: retrocés de la memòria personal en benefici de l'arxiu, aparició de la noció explícita d'història, gramaticalització de la llengua vulgar, dissociació d'un codi oral i un codi escrit... Aquests elements modifiquen progressivament les relacions dels individus amb allò escrit, i en aquesta evolució en l'acceptació social de l'escriptura els mercaders i notaris hi juguen un paper fonamental, no debades aviat entraran a formar part dels grups lletrats, juntament amb els membres de l'Església.

Igualment, aquest accés a la lectura i a l'escriptura ja no es deu en origen a una necessitat pràctica immediata, i hom comença a percebre la lectura com un mitjà d'entreteniment i de diversió, però també, i molt important, com a via de promoció social i professional, sobretot a partir de la disponibilitat de textos en vulgar, de manera que, com molt bé assenyala Lluís Cifuentes, es revaloritza l'oci, la creació, el saber i la tècnica, i aviat hom s'interessa per la possessió de llibres i per matèries com la filosofia natural, l'astronomia, la màgia, la cosmografia o l'alquímia.¹⁹ L'aparició d'aquesta necessitat activa de formació, ve garantida, per una banda, perquè l'escriptura serà necessària per a portar a terme i controlar els negocis, i també per a posar per escrit les noves formes contractuals i la

¹⁹ Per a un major coneixement de les obres científiques i tècniques que circulen més enllà d'ambients universitaris com a demanda d'aquest nou grup social de lectors que se senten atrets per la cultura i per la institució universitària, en la qual cerquen, simplificats i assequibles, tots els sabers que d'ella emanen, consultar Lluís CIFUENTES, «Estratègies de transició: pobres i versos en la transmissió extraacadèmica del saber a l'Europa llatina tardomedieval», dins Anna ALBERNI, Lola BADIA i Lluís CABRÉ (eds.), *Translatar i transferir: la transmissió dels textos i el saber (1200-1500)*, Santa Coloma de Queralt, Obrador Edèndum-Universitat Rovira i Virgili, 2010, ps. 241-263.

nova casuística jurídica que necessita la societat baixmedieval. Augmenten els tipus documentals i la funció jurídica i social de la documentació es destinarà a la regulació dels cada vegada més complexos contractes de tipus mercantil, que tindran com a base la recuperació del dret romà. Com molt bé indica Mª Luz Mandingorra:

El escrito no solo permite la comunicación en el espacio y en el tiempo, sino que hace posible la acumulación de la información, su perpetuación y su tratamiento; posibilita, en suma, la creación de una memoria objetiva y, por lo tanto, es un útil de gestión. Por todo ello, la escritura se vincula a la administración y al poder.²⁰

Es va configurant, doncs, una clara identitat privada, amb l'ús cada vegada més freqüent de diaris i llibres de memòria, sobretot entre els notaris i els mercaders.²¹ Si en un principi eren el producte d'una necessitat de naturalesa administrativa i econòmica, per la qual cosa l'escriptura anava lligada a una activitat pràctica de gestió, molt lentament aquesta funció merament administrativa es va desdibuixant quan hom comença a registrar-hi informacions de tipus privat, personal, de manera que, seguint novament a Mª Luz Mandingorra:

Convierte su libro de cuentas en un espacio diferente, nuevo, de conservación, reflexión y confrontación: lo convierte, de esa forma, en un diario [...] En algún momento, en la mente del autor, su situación familiar o afectiva adquiriría la misma importancia que su actividad económica y él comenzaba a tomar conciencia de las

²⁰ Mª Luz MANDINGORRA, «Escribir y administrar. La gestión hospitalaria y el recurso a la escritura», *Signo. Revista de Historia de la Cultura Escrita*, núm. 1 (1994), p. 92.

²¹ *Vid.* Josep Antoni IGLESIAS, «Le statut du scribeur en Catalogne (XIVe-XVe siècles): une approche», dins Marie-Clotilde HUBERT, Emmanuel POULLE i Marc H. SMITH (eds.), *Actes du XIIe Colloque International de Paléographie Latine. Cluny, 17-20 juillet 1998*, París, École des Chartes, 2000, ps. 229-257; Francisco GIMENO i Mª Teresa PALASÍ, «Del negocio y del amor: el diario del mercader Pere Soriol (1371)», *Saitibi*, núm. 36 (1986), ps. 37-55.

posibilidades que la escritura le ofrecía de proyectarse a sí mismo, de «escribirse», creando un texto cuya finalidad [...] es [...] la escritura misma, como forma de expresión de sentimientos y vivencias.²²

D'altra banda, els conflictes entre els diferents grups socials i econòmics en els quals es dividia la població barcelonina, i les desavinences entre els regidors municipals i la cort, units al canvi substancial entre la circulació de llibres i la incorporació de nous grups socials a la literatura, indiquen que en aquest moment la literatura ha esdevingut més que mai un element clau de promoció social i de cohesió de grups diferents i diferenciats, sobretot entre els nous grups socials esmentats que accedeixen al control del poder municipal, els quals prenen consciència que hom pot assolir prestigi mitjançant la cultura.²³

Aquesta presa de consciència implica un augment significatiu de la rellevància de l'ensenyament i dels seus docents en l'engranatge d'aquesta nova cultura urbana.²⁴ És significatiu l'interès que els notaris i mercaders barcelonins baix-medievals mostren per l'ensenyament, un fet documentat a bastament pels diversos treballs de Josep Hernando.²⁵

²² Mª Luz MANDINGORRA, «La configuración de la identidad privada. Diarios y libros de memorias en la Baja Edad Media», *Historia. Instituciones. Documentos*, núm. 29 (2002), p. 218.

²³ Vid. Giuseppe TAVANI, «Literatura i societat a Barcelona entre la fi del segle XIV i el començament del XV», dins Jordi BRUGUERA i Josep MASSOT (coords.), *Actes del Cinquè Col. loqui Internacional de Llengua i Literatura catalanes, Andorra, 1-6 d'octubre de 1979*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1980, ps. 7-40.

²⁴ Antonio GARCÍA Y GARCÍA, «De las escuelas visigóticas a las bajomedievales: Punto de vista histórico-jurídico», dins José Ignacio DE LA IGLESIA (coord.), *La enseñanza en la edad media: X Semana de Estudios Medievales, Nájera, 1999*, Logroño, Instituto de Estudios Riojanos, 2000, ps. 39-60; Isabel BECEIRO, «Las vías de acceso a la instrucción durante la Baja Edad Media», dins Antonio CASTILLO, *Alcalá de Henares y el Estudio General. Enseñanza y vida urbana en la España bajomedieval*, Alcalá de Henares, Institución de Estudios Complutenses, 1996, ps. 25-58.

²⁵ Josep HERNANDO, «L'ensenyament a Barcelona. Segle XIV. Documents dels protocols notarials. Primera part: instruments notarials de l'Arxiu Històric de Protocols (1350-1400)», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, núm. 12 (1993), ps. 141-271; *id.*, «L'ensenyament a Barcelona, segle XIV. Documents dels protocols notarials. Segona part: Instruments notarials de l'Arxiu de la Catedral de Barcelona i de l'Arxiu Històric de la ciutat de Barcelona, 1294-1400», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, núm. 16 (1997), ps. 131-298; *id.*, «Lectores y libros en los protocolos barceloneses en el siglo XV: la formación básica posible de un lector barcelonès», *Napoli Nobilissima*, vol. XXXIII, fasc. III-VI (maig-dec. 1994), ps. 147-156; *id.*, «Escoles i programes acadèmics a la Barcelona del segle XV. L'escola de mestre Ramon Llull i l'ensenyament de disciplines gramaticals i d'arts», *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, núms. 20-21 (1999-2000), ps. 633-662; *id.*, «'Instruere in litteris, serviré et docere officium'. Contractes de treball, contractes d'aprenentatge i instrucció de lletra, gramàtica i arts en la Barcelona del s. XV», *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, núm. 26 (2005), ps. 945-984. Pel que

Assistim a la unió de docents per a la formació de societats dedicades a l'ensenyament i al regiment d'escoles que podem qualificar de «privades», en oposició a les «públiques» de la catedral i de la ciutat. Destaca la coneguda com a «Escola de Mestre Ramon Llull», situada davant l'església del convent de Santa Maria del Carmel, prop de l'hospital de la Santa Creu. La primera menció és de 1428. També hi ha la possibilitat d'aprendre a casa amb un *magistri*, un estudiant, un clergue o qualsevol professional amb una relació directa amb les lletres (llibreter, notari, mercader, apotecari...). Igualment, és cosa habitual unir l'aprenentatge d'un ofici a l'aprenentatge de lletra. En el cas d'alguns oficis, l'aprenentatge de lletra podia ser una condició necessària per arribar a exercir l'ofici després de manera adient. Sigui com sigui, en tots els casos s'intueix una millora de la condició social mitjançant la lletra escrita, i una necessitat creixent de llibres, elements que també queden avalats per la importància que les autoritats municipals donen al control de l'educació, tal com llegim en les ordinacions sobre les escoles de gramàtica «e d'altres sciències» que els consellers van emetre el 27 d'abril de 1431:

Ara hoiats... que com de algun temps ençà lo studi qui antigament solia ésser en la dita ciutat de les arts liberals sia devengut quaix a no-res, axí per multiplicació de escoles que per diversos hòmens, reputants-se dignes de magisteri, són estades introduhides en diverses parts de la dita ciutat, e axí los escolans e fills de la dita ciutat no han entès ne pogut entendre ab diligència en estudiar e apendre de les dites arts liberals segons fahien en lo dit temps antich, com per insuficiència de aquells qui han volgudes introduhir les dites escoles, per ço los consellers e pròmens de la dita ciutat, volens retornar e redreçar lo dit estudi de les dites arts liberals, les quals són principi e entrada

fa a l'aprenentatge pràctic dels mercaders i la seva relació amb una sèrie d'obres tècniques i específiques, remetem al capítol de Lluís CIFUENTES, «Les arts del mercader: l'aritmètica, els llibres de mercaderia i la moneda», dins *id.*, *La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement*, Barcelona-Palma de Mallorca, Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona-Universitat de les Illes Balears, 2006, ps. 299-314.

de totes altres ciències, precedent determinació e concell, per lo interès e bon estament de la cosa pública de la dita ciutat, ordonaren que d'aquí avant les dites escoles, en les quals se lig de les dites arts liberals, sien redhuides e tornades a unes escoles qui antigament e de gran temps són acostumades tenir en la dita ciutat, appellades Escoles Majors, en les quals se lig e s'enseny de les dites arts liberals als fills de la dita ciutat e a altres qui vullen venir a aprendre en aquelles. E que en les dites escoles sien haguts, procurats e conduhits mestres abtes e ben sufficients a legir e ensenyar-lus les dites arts liberals, per tal que los fills de la dita ciutat e altres aprenents en les dites escoles sien fets doctes e sciens, e lo tresor inextimable de sciència sia sostingut e conservat al servey de Déu e benefici de la dita ciutat, la qual per gràcia de Déu entre les altres és dotada e reluu de gran saviesa axí en lo espiritual com en lo temporal. Tollents e abolints totes altres escoles qui sien estades introduhides en la dita ciutat per legir e ensenyar de les dites arts liberals.²⁶

Així mateix, Iglesias indica que les dades sobre textos gramaticals per a aprendre de lletra són nombroses.²⁷ Gairebé tots els propietaris de llibres, independentment del seu estament social i de la seva capacitat econòmica, tenien algun llibre de *grammatica*, bé un esment genèric, bé algun dels anomenats *auctores octo* i, fins i tot, però molt tímidament, algun dels títols o autors gramaticals del país (com l'anomenat del «mestre Guàrdia» o el gramàtic mallorquí Joan de Pastrana). A més dels autors i títols clàssics de la gramàtica, hi ha notícies d'altres llibres que servien per aprendre de lletra: per exemple, els llibres de *Beceroles*. Així, tenim un primer esment el 1404, en l'inventari dels llibres relictes per Bernat Valtà, beneficiat de la Seu de Barcelona; un segon és del 1438: entre els escassos llibres que

²⁶ AHCB, Concell de Cent, *Ordinacions* 93-427-67-68, fol. 31r-32v, *apud* Josep HERNANDO (2005) *op. cit.*

²⁷ Josep Antoni IGLESIAS, *Llibres i lectors a la Barcelona del segle XV. Les biblioteques de clergues, juristes, metges i altres ciutadans a través de la documentació notarial (anys 1396-1475)*, Tesi Doctoral dirigida pel Dr. Jesús Alturo i Perucho, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, 1996, ps. 342-343: <<http://www.tdx.cat/handle/10803/5549?show=full>>.

havien pertangut al corretger Jofre de Colunya, trobem un llibre l'incipit del qual és, molt significativament, «a.b.c.d» que, a l'encant, ja és descrit com a llibre de *Beceroles*. Amb aquest nom és descrit també un còdex en «què ha les *Baceroles* e [els] *Set salms*» propietat del mercader Martí Sans. En l'estudi de la gramàtica, però, som ben lluny dels programes i textos d'ensenyament de les ciutats italianes en aquesta mateixa època. El donzell Joan Gener era propietari d'un còdex intítulat *Nodrintment d'infants*, probablement un manual per al nodrintment intel·lectual del nen amb lliçons de contingut gramatical i exemples moralitzadors. Semblantment cal interpretar el títol *Doctrina d'infants* que posseïa el beneficiat de la Seu Guillem Rovira.²⁸

També eren destinats a l'educació dels fills, tot i que dirigit als pares, textos com la *Doctrina pueril* de Ramon Llull o la *Doctrina moral* del també mallorquí Nicolau de Pacs, ambdós molt ben representats a les biblioteques barcelonines del segle XV. Són molts, doncs, els textos relacionats amb l'ensenyament que podríem esmentar (i això sense recórrer als textos litúrgics i devocionals, com el *Psalterium* o el *Llibre d'Hores*). Tot i que en un altre nivell, també estan relacionats amb l'educació de les classes populars els *bans* municipals, formats per un conjunt de normes, avisos i d'informacions diverses, d'interès per al poble menut que no estava capacitat per a llegir.

Una altra conseqüència d'aquesta demanda és l'augment del mercat del llibre d'ocasió. Des del segle XIV es documenten a Barcelona vendes de llibres en parades al carrer, i alguns menestrals complementen la seva economia venent llibres.²⁹ Destaquen els que d'alguna manera o altra ja participaven en la producció de manuscrits, com els enquadernadors o «ligadors de llibres», molts dels quals eren jueus o conversos. S'agrupen al carrer Llibreteria i es dediquen a la venda de material d'escriptori, a l'enquadernació i a la

²⁸ Josep Antoni IGLESIAS (1996) *op. cit.*

²⁹ Les còpies autògrafes també augmenten. Josep Antoni IGLESIAS, «'Scrit de mà del dit defunct': copias autógrafas en una libreria profesional, la del jurista barcelonés Lluís Destorrent (†1433), con una breve nota sobre codicología y paleografía descriptiva», dins Carlos SÁEZ (ed.), *Libros y documentos en la alta Edad Media. Los libros de Derecho. Los archivos familiares*, Madrid, Calambur, 2002, ps. 273-288.

compra-venda de llibres. Les operacions les poden fer directament amb el client que els crida a casa seva per a vendre'ls alguns llibres de la seva biblioteca. Els llibreters van sempre a les subhastes públiques i sovint estan en contacte amb escrivans de lletra rodona i d'altres estils per a la còpia de llibres. Aquesta professió fou essencial en la confecció, difusió i valoració del llibre.³⁰

Hi ha, per tant, un actiu moviment de venda de llibres a partir de les subhastes *post-mortem*, així com també de préstec de llibres de grans biblioteques privades (hi tornarem més endavant). Els nostres protagonistes, els mercaders i els notaris, participen activament d'aquest ambient, i aviat s'afanyen per posseir llibres i formar biblioteques.

2.1.1. Les biblioteques al segle XV. Generalitats

El llibre, per tant, ja no és únicament un dipòsit de saviesa antiga, sinó que mica en mica esdevé un instrument utilitari apte per a conèixer les noves idees, i les biblioteques s'entenen ara com un mitjà d'informació i d'estudis laics, de manera que al segle XV s'amplia l'espectre social de propietaris de llibres. Als grups tradicionalment lligats amb el llibre per raons d'estudi i professió, com els membres de l'Església o allò que actualment anomenem professionals liberals (juristes, notaris, metges...), sense oblidar la cúria reial i certs grups àulics que es mouen al seu entorn, apareixen nous propietaris de llibres i de llibreries gens menyspreable dins del col·lectiu dels artistes (apotecaris, candelers, barbers, cirurgians...) i dels menestrals (sastres, vidriers...). Les subhastes abans esmentades permeten ampliar la nòmina de compradors, produint-se una difusió viva i dinàmica de la cultura, amb un actiu moviment de llibres.³¹ No hem d'oblidar, però, que el llibre és quelcom més: un objecte material, un bé moble i d'interès econòmic, i que la possessió de determinats còdexs és un

³⁰ *Id.*, «El bibliòfil Bernat d'Esplugues († 1433), notari i escrivà del Consell de la ciutat», *Barcelona Quaderns d'Història*, núm. 5 (2001), ps. 57-78; Josep Maria MADURELL (1961), *op. cit.*; *id.* (1962), *op. cit.*; *id.* (1963a), *op. cit.*

³¹ Josep Antoni IGLESIAS (1996), *op. cit.*

símbol de prestigi social, alhora que manifesta el desig de formació moral i intel·lectual del seu propietari;³² és donat en herència, emprat com a penyora o venut per un preu important. Som en un moment que al costat de les biblioteques capitulars, monàstiques i d'altres institucions, apareix la biblioteca privada, punt neuràlgic de petits grups de lletraferits, amb un actiu intercanvi de llibres, lectures i cultura. Aquest element és bàsic, tal com desenvoluparem a continuació.

2.1.2. Biblioteques públiques

Jesús Alturo utilitza aquesta denominació per referir-se a les biblioteques institucionals, és a dir, les col·leccions de llibres que pertanyen a les institucions religioses, les quals, als darrers segles medievals, aporten un nou concepte de biblioteca, completament diferent al model altmedieval caracteritzat pels binomis arxiu/biblioteca i biblioteca/*scriptorium*: es tracta d'una concepció urbana i oberta, estretament vinculada als ambients universitaris.³³ Si bé la major part de les esglésies tenen una biblioteca que custodia els llibres necessaris per a la celebració del culte, les seus catedralícies i els ordes mendicants i monacals posseeixen grans biblioteques, amb textos litúrgics, de lectura i d'estudi, amb un clar concepte de biblioteca de consulta.³⁴

Les biblioteques catedralícies segueixen un procés d'increment bibliogràfic basat en l'encàrrec directe d'una còpia, la compra de segona mà i la donació de llibres feta pel bisbe o pels canonges, la qual cosa indica que predomina l'acumulació per damunt de la producció. Igualment, és significatiu l'augment de la presència de peces produïdes fora del país, alhora

³² Isabel BECEIRO, «Temas y tipos de lectura entre los sectores laicos de la península Ibérica (siglos XIII-XV)», *Temas Medievales*, núm. 8 (1998), ps. 9-32; Carme BATLLE, «Notícies sobre les biblioteques dels ciutadans honrats de Barcelona (segles XIV-XV)», *Estudis Castellonencs*, núm. 6/I (1995), ps. 177-187; Antonio ANTELO, «Las bibliotecas del otoño medieval. Con especial referencia a las de Castilla en el siglo XV», *Espacio, Tiempo y Forma, Serie III, Historia Medieval*, núm. 4 (1991), ps. 285-352.

³³ Jesús ALTURO, *El libro manuscrito a Catalunya, orígens i esplendor*, Barcelona, Editorial 92-Generalitat de Catalunya, 2000.

³⁴ Mª Luz MANDIGORRA, «El libro y la lectura en Valencia (1300-1410). Notas para su estudio», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 21 (1991), ps. 549-570.

que els llibres vells també es guarden perquè encara són usats (el tipus de lletra no resultava del tot estrany als seus lectors). Aquests condicionants comporten la creació d'un lloc destinat especialment a la custòdia de llibres: apareixen les biblioteques enteses en el sentit de locals destinats a la conservació i consulta de llibres. Alturo en destaca la de la catedral de Barcelona, situada sobre la capella de Sant Pacià i de Santa Margarida, sota la custòdia del canonge Pere Oller, de qui hi ha testimoni que feia de bibliotecari el 1453. Era oberta durant el dia.

Pel que fa als convents dels ordes mendicants, segueixen la mateixa tendència acumulativa que les biblioteques catedralícies. Sovint són destinataris d'interessants deixes testamentàries, venen llibres per a comprar-ne d'altres i cada membre de la comunitat pot rebre la quantitat necessària per a la compra d'un llibre que necessiti, recorrent a l'encàrrec directe d'una còpia. Igualment, els préstecs interns de llibres d'un convent a membres de la pròpia comunitat són molt freqüents, i poden ser de per vida o per un període determinat. Els préstecs es poden fer també a «altres institucions» o altres persones alienes a l'orde. Interessa destacar que del convent de predicadors de Barcelona s'ha conservat el registre dels préstecs fets del segle XIII al XV, document que acredita que el 1241 ja existia la seva biblioteca, i pel que fa al convent de franciscans tot sembla indicar que el convent disposava de dues biblioteques: una de privada, per a l'ús dels religiosos i una altra de pública, en la qual hi treballaven tres frares per garantir el seu bon funcionament.³⁵ Ambdós convents, per tant, es

³⁵ Anna GINÉ, «El convent de Sant Francesc de Barcelona. Reconstrucció hipotètica», *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, núm. 9 (1988), ps. 221-241; Mònica COMA, «L'obra franciscana a Barcelona: alguns testimonis documentals», dins Josep MARTÍ i Agustí BOADAS (a cura), *Sant Francesc a Catalunya*, Barcelona, Associació Hispànica d'Estudis Franciscans, 1997, ps. 153-162; Montserrat CASAS, *Los clásicos italianos del Trecento en las bibliotecas conventuales de Barcelona (siglo XVIII)*, Barcelona, Balmesiana, 1998; Josep MARTÍ, *El mundo maravilloso de los libros. Visita a una biblioteca franciscana*, Barcelona, Asociación de Bibliófilos de Barcelona, 1992. Josefina MATEU, «Los manuscritos de los siglos X a XIV de la Biblioteca Provincial y Universitaria de Barcelona», *Biblioteconomía: boletín de la Escuela de Bibliotecarias de Barcelona*, any 26, núm. 69-70 (1969), ps. 83-123; *id.*, «Los manuscritos de los siglos XV y XVI de la Biblioteca Provincial y Universitaria de Barcelona», *Biblioteconomía: boletín de la Escuela de Bibliotecarias de Barcelona*, any 28, núm. 73-74 (1971), ps. 63-141.

caracteritzen per una gran mobilitat dels llibres, els quals passen d'unes mans a altres amb força facilitat, contribuint, d'aquesta manera, a un fructífer intercanvi d'idees i d'autoritats.

Una altra de les biblioteques públiques que destaca Jesús Alturo és la municipal, la qual conté la memòria i justificació del poder i gestió del govern urbà, de manera que els llibres municipals, de qualitat, denoten que a banda de la utilitat del seu contingut, volen reflectir la importància del municipi que els ha produït.³⁶ Aquests llibres es complementaren amb altres, més literaris, com els jurídics, històrics i morals. Es tracta de còdexs que podien ser encarregats, però també, com en les institucions eclesiàstiques, podien pervenir-hi per donació dels seus membres o de persones alienes a la institució. És el cas de la còpia del *Valeri Màxim* que el cardenal Jaume d'Aragó oferí a la ciutat de Barcelona, del qual els consellers feren treure una nova còpia a l'escrivà de ració (hi tornarem més endavant).³⁷

2.1.3. Biblioteques privades. La cultura de les noves elits (mercadors i notaris)

En relació a aquestes biblioteques hi ha dos aspectes que les condicionen i que convé tenir present; d'una banda, l'herència, que pot fer augmentar els propis fons bibliogràfics, de vegades amb obres de temàtica aliena als interessos del nou propietari, però al mateix temps pot disgregar-los o fins i tot fer-los desaparèixer integrant-los en una donació o venda total, i de l'altra, el fort component essencialment professional que les caracteritzen. A grans trets, es tracta d'unes biblioteques amb una presència constant de llibres de caràcter pietós i d'altres didàctics, sobretot gramaticals (testimonien l'interès per l'educació abans esmentat), amb una

³⁶ Per a una anàlisi detallada del fons remetem als estudis següents: Sebastià RIERA, «Les fonts municipals del període 1249-1714. Guia d'investigació», *Barcelona Quaderns d'Història*, núm. 4 (2001), ps. 239-275; Lluïsa CASES, *Catàleg dels protocols notariais de Barcelona*, Barcelona, Fundació Noguera, 1990; «Col·lecció Inventaris d'Arxius Notariais de Catalunya», núm 2; ps. 23-26.

³⁷ Es tracta del còdex 1G ms. 35 (antic L-35. manid 1874): *Dits i fets memorables*, Valeri Màxim. Totes les descripcions codicològiques que apareixen al llarg del present estudi parteixen de *BITECA (Bibliografia de Textos Antics Catalans, Valencians i Balears)*, Gemma AVENOZA, Lourdes SORIANO i Vicenç BELTRAN (dirs.), Berkeley, The Bancroft Library-University of California, 1997-: <http://vm136.lib.berkeley.edu/BANC/philobiblon/biteca_en.html>. Els manuscrits citats duren sempre el manid corresponent, és a dir, el número identificatiu.

clara millora, també generalitzada, de la qualitat material dels llibres. Igualment, convé assenyalar que al segle XV es generalitza el costum de col·leccionar llibres i de formar biblioteques per a l'ús privat del propietari, una biblioteca que comparteix amb els seus amics i col·legues lletraferits. Aquest canvi de mentalitat i d'ús incideix en la intensificació del comerç del llibre i en l'augment dels tallers de còpia, els quals, com indica Juan Carlos Galende, «ya no solo trabajarán bajo la protección de un rey o un gran señor, sino que recibirán encargos de distintos particulares y de diversos países de Europa. Surgen en estos momentos los grandes libreros, como Vespasiano da Bisticci (1421-1498) [...] cuyo taller florentino sirvió a todos los grandes bibliófilos de la época».³⁸

2.1.3.1. L'aristocratització dels mercaders barcelonins i llurs biblioteques

Si bé inicialment els mercaders configuren un grup social força mòbil, mobilitat que no es pot dissociar de la possibilitat de grans èxits econòmics i fallides importants en un espai de temps relativament breu³⁹, el segle XV presenta una evolució de l'estament cap a la immobilització dels capitals en rendes fixes o en possessions immobiliàries, evolució motivada, o bé per la recerca d'una seguretat, o bé per la idealització d'un estatus social privilegiat. En aquesta sedentarització hi juguen un paper decisiu una sèrie de factors socio-

³⁸ Juan Carlos GALENDE, «Bibliotecas de los humanistas y el Renacimiento», *Revista General de Información y Documentación*, vol. 6, núm. 2 (1996), ps. 93. *Vid.* Ángel GÓMEZ MORENO, «Los intelectuales europeos y españoles a ojos de un librero florentino: las 'Vite' de Vespasiano da Bisticci (1421-1498)», *Studi Ispanici, número extraordinario: Italia y la literatura hispánica*, núm. 1 (1997-1998) [1999], ps. 33-47. Tenir en compte també Félix SALGADO, «Humanismo y coleccionismo librario en el siglo XV: las bibliotecas renacentistas de Santillana, Infantado y Cardenal Mendoza», *Wad-al-Hayara: Revista de estudios de Guadalajara*, núm. 22 (1995), ps. 123-134.

³⁹ Per a una anàlisi acurada de les característiques, organització, formació i evolució del mercader barceloní encara ara és necessari la consulta de Claude CARRÈRE, *Barcelona, 1380-1462. Un centre econòmic en època de crisi*, 2 vols., Barcelona, Curial, 1977 i 1978; Carme BATLLE, *La crisis social y económica de Barcelona a mediados del siglo XV*, 2 vols., Barcelona, CSIC, 1973; *id.*, «La mentalitat i les formes de vida dels mercaders catalans medievals», *Cuadernos de Historia Económica de Cataluña*, núm. 21 (1980), ps. 81-94.

econòmics com la professionalització del servei de transport, les noves formes d'agrupacions mercantils i d'aportació de capital⁴⁰ i una evolució cap a negocis rendistes.⁴¹

Sigui com sigui, hi ha dos tipus de «moviment ascendent» que afecta els mercaders: d'una banda, la presència de pagesos rics que accedeixen al mercat per vendre la seva producció i un seguit d'artistes, menestrals i botiguers que amplien els seus negocis a mesura que descobreixen les possibilitats de guanys superiors, i de l'altra, la que ens interessa tenir present, aquell moviment que va del mercader-botiguer al mercader-viatger, i del mercader-viatger al mercader-capitalista, al banquer i finalment al ciutadà honrat rendista, ascendència que ve reforçada per una ferma i endogàmica estratègia matrimonial a través de la qual riques famílies d'origen mercantil passen a ciutadans honorats.⁴²

Es tracta d'un moviment que va unit a un canvi demogràfic significatiu, amb una aristocratització de la franja marítima de framenors⁴³ i una evolució del carrer Montcada, la qual és il·lustrativa de l'assoliment d'aquest prestigi social per part de certes famílies de mercaders com els Junyent o els Aguilar, els quals s'hi traslladen a viure i, com a conseqüència, augmenta la qualitat de les construccions d'aquest barri, que és la via natural de connexió entre la ciutat passiva, la ciutat emprenedora i la ciutat aristocràtica.⁴⁴

⁴⁰ Betsabé CAUNEDO, «La formación y educación del mercader», dins José Ángel GARCÍA DE CORTÁZAR i José Ignacio DE LA IGLESIA (coords.), *El comercio en la Edad Media: XVI Semana de Estudios Medievales, Nájera y Tricio del 1 al 5 de agosto de 2005*, Logroño, Instituto de Estudios Riojanos, 2006, ps. 417-454 Jaume AURELL, «El procés de sedentarització dels mercaders barcelonins al segle XV. La delegació de la feina comercial i els perills de la navegació», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 24 (1994), ps. 49-65.

⁴¹ *Id.*, «Els inventaris post-mortem i la cultura dels mercaders medievals», *Medievalia*, núm. 11 (1994), ps. 107-121; Jacques LE GOFF, *Mercaderes y banqueros de la Edad Media*, Madrid, Alianza editorial, 2014, ps. 31-59.

⁴² Jaume AURELL i Joan Pau RUBIÉS, «Els mercaders catalans i la cultura, de l'Edat Mitjana al Renaixement», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 23 (1993), ps. 221-256; Claude CARRÈRE (1977), *op. cit.*, ps. 182-188.

⁴³ Jaume AURELL i Alfons PUIGARNAU, *La cultura del mercader en la Barcelona del aigle XV*, Barcelona, Omega, 1998, especialment el tema «Una nueva mentalidad profesional: aristocratización y aburguesamiento», p. 162 i ss.; Manuel GUÀRDIA BASSOLS i Albert GARCIA ESPUCHE, «Consolidació d'una estructura urbana: 1300-1516», dins Jaume SOBREQÜÉS (dir.), *Història de Barcelona, vol. 3*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana-Ajuntament de Barcelona, 1992, ps. 35-72. Tot ens porta a un enfortiment de la relació que s'estableix entre framenors, mercaders i notaris de l'Escrivania Municipal.

⁴⁴ ⁴⁴ J. AURELL i A. PUIGARNAU, *op. cit.*, ps. 182-183. Hom destaca que al llarg del segle XIV hom observa una profunda transformació d'aquest carrer, fet que persisteix en el segle XV i que es consolida en el XVI: els primitius albergs deixen pas als grans casals, esdevenint un carrer destinat a residències d'honor, de manera que no és casual que l'any 1477, quan vingué a Barcelona el duc de Calàbria, li fos designada la casa de Francesc Desvallés ubicada en aquest carrer per tal que pogués presenciar d'allí estant el pas de la processó organitzada en honor seu. Els llinatges de mercaders que hi resideixen, doncs, s'han convertit en ciutadans amb mèrits per a

D'aquesta manera, Jaume Aurell i Alfons Puigarnau afirmen que a partir del segle XV una nova concepció de la tasca comercial s'imposa entre els mercaders, la qual es manifesta bàsicament en un acostament vers formes de vida i concepció del treball de l'aristocràcia urbana i en una decisiva i significativa implicació política en el govern de la ciutat, amb l'entrada d'alguns mercaders al Consell de la Ciutat. Un cas paradigmàtic és el mercader i poeta Francesc Ferrer, qui va ocupar càrrecs públics en el regiment de la ciutat de Barcelona durant 22 anys, des de 1463 fins al 1485. Fou jutge d'apel·lacions del Consolat de Mar, elegit per acord (1463); administrador de la Taula de Canvi de la ciutat (1467); conseller Terç (1470). Per aquestes dates passà també a ocupar permanentment un dels dos càrrecs de racional que tenia la ciutat fins al dimecres 27 de juliol de 1485, data en què renuncià al càrrec per causa de l'edat. De manera que fou racional des del 1470 fins al 1485, quinze anys, i estigué en el regiment de la ciutat des del 1463, això és durant 22 anys.⁴⁵ Hi destaquen també llinatges com els Ponggom, els Quintana, els Rovira, els Navel i, sobretot, dues famílies que haurem de tenir molt en compte en les pàgines venidores, els Junyent i els Llobera. Llegim de la mà de Jaume Aurell i Alfons Puigarnau:⁴⁶

En la segunda mitad del siglo XV, se va consolidando en Barcelona una oligarquía de ciudadanos y mercaderes, cuya compenetración es cada vez mayor y, por tanto, más artificial su distinción. De este modo, «honrats» y «mercaders» se polarizan en unas cuantas familias oligárquicas, cuyos miembros se van perpetuando —y permutando— en la administración de la ciudad. Se trata de linajes como los Junyent, los Llobera, los Ponggem, los Quintana o los Rovira, todos ellos provenientes del estamento mercantil.

rebre honors, per la qual cosa no és gratuïta que els torneigs celebrats per la Confraria de Sant Jordi al Born passin al llarg d'aquest carrer «amb un seguici de cavallers, músiques i banderes»; Agustí DURAN I SANPERE, «El carrer de Montcada», dins *id.*, *Barcelona i la seva història*, vol. 1, Barcelona, Curial, 1969, ps. 444-463.

⁴⁵ Jaume AUFERIL, «Francesc Ferrer, mercader i poeta barceloní del segle XV», dins Josep MASSOT (coord.), *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes LXI, Miscel·lània Joaquim Molas*, vol. 6, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2010, ps. 5-21.

⁴⁶ J. AURELL i A. PUIGARNAU, *op. cit.*, ps. 67-68.

Una de las consecuencias más directas de todo este proceso es el progresivo hermetismo del estamento mercantil, aferrado a sus tradiciones y a sus derechos con una tozudez cada vez menos flexible y —por tanto— menos dinámica.

Els historiadors ja han remarcat el paper fonamental que el mercader juga en el desenvolupament de la cultura laica, car per la seva mentalitat tendeix cap a allò útil, concret i racional, i podrà satisfer llurs necessitats i aspiracions gràcies al seu diner i al seu poder social i polític, cada vegada més ferm. Per això Jacques Le Goff, a partir de l'estudi de Yves Renouard,⁴⁷ considera que «la cultura mercantil ha llevado a la laicización, a la racionalización de la existencia» en un escenari vital que deixa d'estar condicionat per la religió, amb uns ritmes diferents que cal controlar, no debades «para el mercader medir el tiempo se convierte en una necesidad, mientras que la Iglesia, preocupada por la eternidad, se muestra torpe en este aspecto».⁴⁸

Llur voluntat per arribar a un estatus social superior és la principal motivació d'alguns mercaders per conrear la literatura o per fer-se amb biblioteques de gran valor, segurs com estan dels beneficis de l'assumpció de valors tals com educació, cultura i mecenatge, aquest darrer aspecte de cabdal importància pel que fa a l'evolució de la literatura més enllà de la cort. Ja ho assenyala Jacques Le Goff: «para los mercaderes y los banqueros el encargo y la compra de obras de arte representa en primer lugar una fuente de beneficios, una inversión»,⁴⁹ alhora que protegir als artistes i adquirir llurs obres esdevé una manera eficaç de manifestar riquesa i estatus social.⁵⁰ Tal com assenyala Jaume Aurell:

Hi va haver unes relacions profundes entre el món cultural i el món mercantil. No és

⁴⁷ Yves RENOARD, *Les hommes d'affaires italiens du Moyen Âge*, París, Armand Colin, 1968.

⁴⁸ Jacques LE GOFF, *op. cit.*, p. 142.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 144.

⁵⁰ Tenir en compte Carme BATLLE (1980), *op. cit.* Jaume AURELL, «Vida privada i negoci mercantil a la Barcelona baixmedieval», *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, núm. 14-15 (1993-1994), ps. 219-241.

estrany, així, que els mercaders catalans unissin, a la seva preparació professional — concretada en l'assimilació de les tècniques comercials del moment—, una activa preocupació per tal d'augmentar la seva cultura intel·lectual.⁵¹

Hi ha també una altra motivació en aquesta actitud positiva envers la cultura, tal com assenyala Jacques Le Goff:

En muchos casos se trata también de controlar unos medios de influencia poderosos sobre el pueblo: control de la literatura para inspirar poemas o panfletos favorables a su persona, a su profesión o a su política; control del arte, cuyos temas tienen que responder a sus intenciones y a sus aspiraciones, medio sobre todo para contentar al pueblo dándole algo para admirar, para entretenerse, evitando así que se interese demasiado por la política o reflexione sobre su condición social.⁵²

Aquesta evolució social i mental va de bracet amb els canvis que experimenten llurs biblioteques. Josep Antoni Iglesias apunta que som davant d'un col·lectiu amb trets específics propis i força heterogeni perquè no tots disposaven d'una mateixa formació ni d'una fortuna similar, de manera que ens podem trobar amb mercaders amb un o dos llibres, o a l'altre extrem biblioteques destacades, com les de Antoni Cases, amb 58 còdexs, Eloi de Navel, amb 45 còdexs, entre d'altres.⁵³ Si al segle XIII el mercader llegeix poc, bàsicament *Psalteris* i doctrines morals, a mida que, al llarg del segle XIV, augmenta la qualitat del luxe ciutadà s'amplia també el seu ventall de lectures, juntament amb el gust per l'art i els objectes d'ostentació ja citats. Així, arribats al segle XV, l'expectació intel·lectual d'aquests nous

⁵¹ Jaume AURELL, «L'esperit capitalista a la Catalunya premoderna», *Pedralbes: Revista d'història moderna*, núm. 16 (1996), p. 179.

⁵² Jacques LE GOFF, *op. cit.*, p. 144.

⁵³ Josep Antoni IGLESIAS (1996), *op. cit.*, p. 127. Mª Elisa VALERA, «Mercaderes y lectura: estudio de algunos inventarios de mercaderes barceloneses», *Estudis castellanencs*, núm. 6 (1994-1995), ps. 1431-1442.

lectors se centra en una producció literària de consistència filosòfica i científica, però, al mateix temps, com que la lectura ha esdevingut un mitjà de divertiment, les llengües vulgars i els seus textos es veuran afavorides. Sovint mostren una preocupació cultural més elevada del que s'havia cregut fins ara. Són pocs els que no tenen llibres a casa, i al costat de biblioteques personals plenes de documentació comptable, administrativa i llibres de temàtica relacionada amb la professió mercantil, apareixen certs títols que recorden el perfil de biblioteques de certes classes ennoblides. El mercader troba plaer en les lectures religioses (el *Psalteri* és el llibre més llegit) i medita sobre la *Sagrada Escripura* i l'*Antic Testament*, però també es deixa seduir pels clàssics: Cató, Ovidi, Sal·lusti.⁵⁴ Els tractats jurídics també hi són presents, però el que més crida l'atenció és que el mercader llegeix amb avidesa les novel·les cavalleresques perquè llegir novel·la significa compartir l'univers cultural de la classe aristocràtica. Hom assenyalava també una progressió clara en l'interès dels mercaders per les obres de tipus històric, d'acord amb una nova valoració d'aquest gènere.⁵⁵

Les interesa la historia. Ésta les sirve no solamente para glorificar a su Ciudad y el papel que en ella desempeña su clase, sino también para situar y comprender los acontecimientos que son el marco de su actividad, de los cuales ellos son asimismo actores [...] al lado de los cronistas solamente atentos a los hechos políticos y religiosos, nace una categoría de historiadores preocupados por los aspectos económicos.⁵⁶

⁵⁴ El ms. espanyol 543, de la Bibliothèque Nationale de Paris, que conté la traducció catalana de les *Heroides* d'Ovidi, va pertànyer al mercader Guillem de Cabanellas. Lola BADIA, «Per la presència d'Ovidi a l'Edat Mitjana catalana, amb notes sobre les traduccions de les 'Heroides' i de les 'Metamorfosis' al vulgar», dins *Tradició i modernitat als segles XIV i XV. Estudis de cultura literària i lectures d'Ausiàs March*, València-Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993, ps. 39-71.

⁵⁵ Cf. J. AURELL i J.P. RUBIÉS, *op. cit.*

⁵⁶ Jacques LE GOFF, *op. cit.*, p. 140.

Tal com veruem més endavant, destaquen les biblioteques dels mercaders dedicats a la importació de teixits de luxe i alguns capitalistes hereus de la fortuna paterna d'origen mercantil, famílies que participen de manera activa en el govern municipal: Destorrent, Gibert, Junyent, Llobera, Sirvent o Navel. Els Navel, per exemple, originaris de Cardona, formen una família de mercaders enriquida que participa activament del govern de la ciutat (Jaume de Navel fou consul de Tunis el 1406), i Eloi de Navel, drassaner encarregat de la custòdia i de l'administració de la drassana, i considerat per Aurell i Puigarnau com a «adinerado y aristocratizado»,⁵⁷ no fou el primer membre de la família que exercí aquest càrrec; ho va ser el seu pare, Bartomeu, nomenat per la Diputació del General el 18 de març de 1423 en substitució de Guerau de Gausachs, càrrec que ocupà fins a la seva mort, esdevinguda el 30 de maig de 1439.⁵⁸ El 2 de juny llurs responsabilitats passaren, per decisió dels diputats i oïdors de comptes del General, a dos fills seus: Joan de Navel s'encarregaria de la tasca d'adjunt del «regent dels comptes» del General, mentre que Eloi el succeïa en l'ofici de draçaner, que ocupà entre el 2 de juny de 1439 i el 26 de juny de 1457, data de la seva mort, víctima de la pesta.

L'inventari dels seus béns, que s'inicià el 4 de juliol i fou enllestit el 14 del mateix mes, s'ha conservat seguit d'una subhasta que començà el 9 de gener de 1458 i finalitzà el 30 d'abril de 1459. Som davant d'una biblioteca formada per un total de 52 llibres, dos dels quals eren una penyora del ciutadà Ramon Savall (uns *Moralia in Job*, manuscrit «scrit en paper, en pla, a colandells, mala letra», ítem 33; i un *Dotzè del Christià*, «scrit en paper e sisternat de pergamins, ab cobertes vermelles, .IIII. gafets e .X. bolles, fet a colandells», ítem 34). Vuit més eren del mestre Joan Llobet, de l'Orde dels Framenors de Barcelona i mestre en Teologia (en llatí, ítem 43 i document II, p. 93) la qual cosa testimonia, d'una banda, l'actiu

⁵⁷ J. AURELL i A. PUIGARNAU, *op. cit.*, p. 155.

⁵⁸ Josep Antoni IGLESIAS, «De Drassanes i drassaners: Eloi de Navel (†1457), un drassaner lletraferit», *Drassana: revista del Museu Marítim; Dossier Les Drassanes Reials de Barcelona*, núm. 11 (octubre 2003), ps. 84-96. A les ps. 90 i ss. d'aquest article, l'autor ens ofereix les dades documentals pertinents, per la qual cosa m'estalvio de reproduir-les aquí. Apareix com el document 266 a *id.* (1996), *op. cit.*, ps. 660-664.

moviment d'intercanvi de llibres entre els propietaris de biblioteques privades, i de l'altra, la vinculació dels mercaders amb els ordes mendicants de la ciutat.

Iglesias destaca el fet de no estar davant d'una biblioteca professional (l'únic llibre relacionat amb la seva feina d'administrador a les drassanes és una *Ordinació feta pel Rei sobre l'armament de les fustes* (ítem 12) i l'aclaparadora presència de les obres de Francesc Eiximenis (ítems 10, 11, 26, 28, 30, 34, 36, 41 i 42): tenia el *Llibre dels Àngels*, el *Llibre de les dones*, el *Primer del Crestià*, el *Terç del Crestià*, el *Dotzè del Crestià*, una *Vita Christi* en català que no es pot identificar de forma categòrica amb l'obra homònima del menoret gironí (ítem 31).

Un segon grup de textos de la llibreria d'Eloi de Navel el formen els textos religiosos. Destaquen una *Bíblia* (ítem 32), els *Evangelis* (ítem 15), el *Saltiri* (ítem 35), el *Gamaliel* (ítem 18), un *Flos sanctorum* (ítem 25) i un *Llibre de sant Onofre* (ítem 20), la majoria escrits en català, però també amb la presència d'una altra llengua romànica: unes «Hores escrites de letra francesa» (ítem 40). Cal assenyalar igualment un *Breviari d'amor* de Matfre Ermengaut (ítem 8), una traducció catalana del *De officiis* de Ciceró (ítem 22), una versió catalana de les *Històries Troyanes* de Guido delle Colonne (ítem 24) i un text de contingut històric, les *Guerres del Rei* (ítem 14), llibre que evidencia el gust dels mercaders pel gènere històric, entre d'altres. Són còdexs luxosos, amb relligadures de qualitat, il·luminats amb caplletres historiades i miniades, i amb lletres també refinades, que volen fer ostensible la voluntat aristocratitzant del seu posseïdor.

És interessant també analitzar la figura de Ferrer de Gualbes, membre d'un extens clan de burgesos de Barcelona que es van enriquir amb el comerç tèxtil i marítim, i exercint activitats bancàries. Aquesta família, a base d'una estudiada política matrimonial, va emparentar amb altres grans famílies barcelonines (Dusay, Bosch, Dezvalls, Despuig, Ros, Colom, Llull, Sapila, Soler, Malla, Ombau, Junyent) i juntament amb elles van formar part de

l'oligarquia municipal. Alguns dels seus membres van aconseguir la noblesa al segle XV gràcies als serveis prestats als monarques catalans. Teresa García sintetitza amb detall la carrera política del nostre mercader:

La carrera política de Ferrer de Gualbes se inició en el *Consell de Cent*: por tres veces fue elegido prohombre (1375, 1395 y 1397). Era *batlle* de Barcelona en 1391 y durante el asalto al *call* judío patrulló con sus familiares y criados armados por toda la ciudad a fin de imponer el orden; su celo fue premiado por el rey con 5.000 florines de oro de Aragón. En 1396 fue nombrado capitán de cuatro (o cinco) galeras del General que, alquiladas a Bartomeu Vidal, Pere Vicenç, Bemat Sa Closa y Guillem Sa Trilla, partieron en junio hacia Beirut en busca de especias. Este nombramiento debió constituir un honor para Ferrer y nos da una idea del prestigio que tenía entre sus conciudadanos. De este viaje, Ferrer conservó como recuerdo el *tendal* de la galera, [y] con él mandó hacer dos cubrecamas rojos en los que pintaron sendos escudos de los Gualbes con un follaje verde, blanco y amarillo [...]. Dentro de la oligarquía municipal su importancia fue en aumento: elegido conseller quinto en 1385, segundo en 1396 y 1399, primero en 1402, 1406, 1409 y 1412.⁵⁹

De l'inventari redactat pel notari Gabriel Canyelles amb motiu de la mort de Ferrer, l'any 1423, sabem que la seva biblioteca estava formada per 52 volums d'obres en llatí, català i francès, abastant matèries com ara teologia, mística, filosofia, poesia, política i escacs. Entre els autors hi figuren sant Tomàs d'Aquino, sant Agustí, Aristòtil, Ciceró, Hug de Sant Víctor, Guido delle Colome, Eiximenis, Egidi el Romà, Valeri Màxim, Joan de Gal·les, Petrarca, Arnau de Vilanova, Boeci... Podem apreciar que es tracta d'una biblioteca típica de la classe

⁵⁹ Teresa GARCIA I PANADÉS, «Los bienes de Ferrer de Gualbes, ciudadano de Barcelona (hacia 1350-1423)», *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, núm. 4 (1983), p. 153.

social del seu propietari: obres literàries junt amb altres de caràcter formatiu, sens dubte constituïen un conjunt de gran valor, tant per la quantitat d'obres com per la qualitat física de la seva presentació.⁶⁰

Del mecenatge al conreu literari hi ha un pas, per la qual cosa no és estrany trobar mercaders poetes, com Francesc Ferrer, ja esmentat, autor del *Romanç de l'armada del soldà contra Rodes*, poema narratiu que relata, amb dates, noms i indicacions topogràfiques exactes, el setge de Rodes pels turcs el 1444⁶¹, o Francí Guerau, autor de sis poesies.⁶² També cal recordar el mercader Narcís Franc, traductor al català del *Corbaccio* de Boccaccio, del qual en parlarem més endavant, o l'anònim autor del *Jacob Xalabín*, qui hom considera que es podria tractar d'un mercader.⁶³

2.1.3.2. Notaris, cultura i societat

Els notaris són també producte d'aquesta nova societat de l'escrit que hem anat dibuixant en les pàgines anteriors, una societat que té necessitats jurídiques noves i que troba en el notari públic i l'instrument públic la resposta a aquestes noves situacions. En algunes zones aquesta figura adquireix abans una fesomia intel·lectual pròpia, que depèn de si es troba en un lloc on hi ha més relacions socials, on és més intensa la vida política, administrativa i comercial.⁶⁴ Catalunya n'és un, d'aquests llocs, de manera que els notaris catalans ben aviat segueixen la renovació jurídica operada a Bolonya i el seu *Estudi* i van incorporant els nous

⁶⁰ El contingut es troba a *ibidem*, ps 177-181.

⁶¹ Jaume AUFERIL (2010), *op. cit.*; Rosanna CANTAVELLA, «Del 'Perilhos tractat' al 'Conhort' de Francesc Ferrer», dins Antoni Mª BADIA i Michel CAMPRUBÍ (coord.), *Actes del Vuitè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes, Tolosa de Llenguadoc, 12-17 de setembre de 1988, vol. 1*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1989, ps. 449-458.

⁶² Martí DE RIQUER, «Francí Guerau, poeta catalán del siglo XV», dins Jean DUFOURNET i Daniel POIRION (eds.), *Mélanges de Langue et de Littérature Médiévales offerts à Pierre le Gentil*, Paris, SEDES, 1973, ps. 733-744; Vicenç BELTRAN (2006a), *op. cit.*; *id.*, «La disfressa de l'amor cortès: Joan Berenguer de Masdovelles i el seu cançoner», *Cancionero General*, núm. 1 (2003), ps. 9-28.

⁶³ Anton. M. ESPADALER, «La història de 'Jacob Xalabín'. Realitat i ficció al voltant de Kossovo», *eHumanista*, núm. 8 (2015), ps. 208-226.

⁶⁴ Anna Mª COMPAGNA, «La tradición extravagante de la literatura. Notarios poetas», dins Jesús CAÑAS *et al.* (coord.), *Medievalismo en Extremadura: estudios sobre literatura y cultura hispánicas de la Edad Media*, Cáceres, Universidad de Extremadura, 2007, ps. 31-40.

usos en la seva tasca d'escripturació dels negocis jurídics.⁶⁵ Es produeix aleshores una evolució de l'*escriptor* al *notarius publicus*, que es desenvolupa paulatinament a partir del segle XII i que va paral·lela a la transformació de l'instrument notarial, que esdevindrà definitivament *instrumentum publicum*. Aquest nou sistema implica la redacció sumària en un registre per a passar a redactar el document definitiu en pergami, la qual cosa comporta l'aparició dels registres notariais i hom percep els notaris com a fidels observadors de la realitat, amb la qual cosa aquests professionals esdevenen una peça clau en l'engranatge polític i cultural.⁶⁶ Jordi Günzberg⁶⁷ assenyala que des del segle XIV assistim a la configuració de dos grups antagònics de notaris, els reials,⁶⁸ d'una banda, i els municipals i privats de l'altra. Nosaltres ens fixarem en els notaris municipals. Es tracta d'un col·lectiu actiu perquè sovint féu estades a Itàlia per millorar la seva formació o per desenvolupar-hi activitats professionals com a procurador de particulars i, especialment, per encàrrec del municipi (és el cas dels notaris Antoni Vinyes, Gabriel Devesa, Joan Ginebret, Francesc Terrassa, entre d'altres), es converteix en un vehicle òptim de transmissió de corrents literaris nous, i un agent estimulador d'una activa circulació de manuscrits que es manté paral·lel a la cort.⁶⁹ Com explica Jordi Günzberg:

En los notarios de Barcelona confluían dos aspectos esenciales: pericia documental y estrecha relación con los representantes del poder político. Esta realidad hizo que

⁶⁵ València és un altre d'aquests casos. Vid. Josep Mª CRUSELLES, *Els notaris de la ciutat de València. Activitat professional i comportament social a la primera meitat del segle XV*, Barcelona, Fundació Noguera, 1998.

⁶⁶ Daniel PINOL, «Notaris i cultura escrita al Camp de Tarragona: l'escriptura gòtica en els manuals notariais (segles XIII-XIV)», *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, núm. 25 (2003), ps. 655-673.

⁶⁷ Jordi GÜNZBERG, «La participación de los notarios en las principales instituciones barcelonesas (siglos XIV-XV)», *Barcelona Quaderns d'Història*, núm. 5 (2001), ps. 47-56.

⁶⁸ Josep TRENCH i Àngel CANELLAS, «La cultura dels escribes i notaris de la Corona d'Aragó 1344-1479», *Caplletra*, núm. 5 (1988), ps. 5-38.

⁶⁹ Vid. Josep Antoni IGLESIAS (2001), *op. cit.* Per a la rica varietat documental de l'actual Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona i el funcionament de l'Escrivania Municipal remetem als treballs de Sebastià RIERA I VIADER (2001), *op. cit.* i *id.*, «El Consell de Cent: creació i desenvolupament del seu règim de govern (1249-1462)», dins *id. et al.*, *La Barcelona gòtica*, Barcelona, Institut de Cultura de Barcelona-Museu d'Història de la Ciutat, 1999, ps. 25-55. Per al cas valencià, remetem a l'estudi d'Agustín RUBIO, «L'escrivania municipal de València en els segles XIV i XV. Notes i documents», *Caplletra*, núm. 15 (1993), ps. 127-162.

destacaran como los candidatos más adecuados para representar a la ciudad ante el rey y las cortes. Por ello fueron elegidos fedatarios como síndicos y subsíndicos, actuando como embajadores y mensajeros. Dado que ambos cargos municipales eran electivos, los ocuparon personas de plena confianza de los consellers. Los nobles y eclesiásticos no podían acceder a la sindicadura. Una de las funciones del síndico era establecer un nexo de unión entre la ciudad y las cortes generales. El subsíndico acostumbraba a comunicar al notario escribano de la Casa del Racional las deliberaciones de los consellers. También trabajaban como representantes de la ciudad ante la monarquía. Este fue el motivo por el cual tuvieron que viajar por todos los territorios de la Corona de Aragón e incluso por ultramar.⁷⁰

D'altra banda, Jordi Günzberg destaca la importància que tenia la formació entre els notaris, ja que el prestigi social que posseïa el col·lectiu s'assolia únicament mitjançant un aprenentatge que garantís el correcte exercici de la funció notarial. Aquesta formació es duia a terme a través del magisteri individual d'un notari, no debades les ordinacions municipals, ja des de 1416, van establir de manera obligatòria un període de «pràctiques» amb un notari públic per poder accedir a l'ofici, formació que es pactava a través d'un contracte d'aprenentatge entre deixeble i mestre. L'aprenent participava de la vida familiar a casa del mestre, i el més habitual era que no rebés cap tipus de remuneració sinó únicament allotjament, alimentació i roba. Es tractava d'una via d'ascens social, sobretot a mida que augmentava el prestigi econòmic, social i polític d'aquest col·lectiu professional. Pel que fa a la seva relació amb la cultura, l'autor considera que «los fedatarios desarrollaron un

⁷⁰ Jordi GÜNZBERG (2001), *op. cit.*, p. 51.

movimiento cultural propio, movimiento que abarcó la función de cronista e historiador»⁷¹ amb una important tasca dietarista.⁷²

Anna M. Compagna assenyala que els notaris tenen un paper important en la difusió de la poesia catalana, de manera passiva i activament: «además de transcribir o hacer transcribir los textos de otros autores, los compusieron ellos mismos, de manera que su aportación debe buscarse no solo en los protocolos sino también en determinados manuscritos».⁷³ Des del punt de vista actiu, ja és sobradament coneguda l'obra poètica de notaris com Joan Fogassot,⁷⁴ fill d'un mercader de Barcelona i notari de la ciutat almenys del 1453 al 1474.

L'altre notari poeta destacat és Antoni Vallmanya,⁷⁵ documentat el 1459 com a escrivà del rei Joan II. La seva obra datable la podem situar entre els anys 1454-1459, i d'ell conservem 22 composicions, la majoria considerades per la crítica com a poemes de circumstàncies entesos com a joc social: per entretenir les monges de Valldonzella (un altre cenacle literari), fruit d'encàrrecs o en ocasió d'alguna participació en un certamen poètic. Són textos que presenten rúbriques extenses i notes marginals on s'especifica l'autor, la data, el lloc i les circumstàncies de composició.

Pel que fa a la seva participació passiva, Compagna assenyala les possibles vinculacions que hi hauria entre els notaris i la còpia de diversos cançoners catalans⁷⁶ tals

⁷¹ *Id.*, *Los notarios y su organización en Barcelona (1275-1544)*, Madrid, Consejos Notariales de España, 2004, p. 472.

⁷² Ignasi J. BAIGES, «El notariat català: origen i evolució», dins Josep Maria SANS I TRAVÉ, *Actes del I congrés d'Història del notariat català, Barcelona 11-13 novembre 1993*, Barcelona Fundació Noguera, 1994, ps. 131-166; Eulàlia DURAN, «L'aportació dels notaris a la historiografia catalana», dins Maria TOLDRÀ (ed.), *op. cit.*, ps. 501-518.

⁷³ Anna Mª COMPAGNA, *op. cit.*, p. 34.

⁷⁴ Isabel DE RIQUER, *Poemes catalans sobre la caiguda de Constantinoble*, Barcelona, Departament de Filologia Catalana: Secció Literatura de la Universitat de Barcelona-Eumo Editorial, 1997; «Col·lecció Escolis», núm. 5; Míriam CABRÉ, «Jutges, processos i sentències en la lírica del XV: Joan Ramon Ferrer, mantenidor del gai saber (1475)», *Estudi General*, núm. 22 (2002), ps. 409-420.

⁷⁵ Marta MARFANY, «D'Ausiàs March a Bernat Hug de Rocafort: Antoni Vallmanya i el canon poètic de mitjan segle XV», *Llengua & Literatura*, núm. 18 (2007), ps. 45-73; Jaume AUFERIL (ed.), *Antoni Vallmanya. Poesies*, Barcelona, Fundació Noguera, 2007.

⁷⁶ Gemma AVENOZA, «Cancioneros catalanes: de los epígonos trovadorescos hasta el final de la Edad Media», dins Vicenç BELTRAN i Juan Salvador PAREDES (coords.), *Convivio: estudios sobre la poesía del cancionero*,

com el *Cançoner de Carpentras*⁷⁷, el *Cançoner Vega-Aguiló*,⁷⁸ el *Cançoner de l'Ateneu* (aquest darrer possiblement copiat pel ja citat notari i poeta Joan Fogassot)⁷⁹ i el *Jardinet d'Orats* (BUB ms. 151) fou copiat l'any 1486 pel notari Narcís Gual.⁸⁰ Igualment, hom assenyala que alguns dels manuscrits consignats en els inventaris *post-mortem* com a «llibrets o llibrets de rims», sovint de poc valor, van ser copiats pels seus propietaris, notaris, com és el cas de Bernat Nadal, qui copià dos dels seus llibres anotats en l'inventari de l'any 1432,⁸¹ o el notari Joan Ubach, que copià un *Cançoner*, com veurem més endavant.

Hom reivindica també l'estudi dels protocols notariaus com transmissors d'un cert tipus de literatura, no debades estudis recents demostren que una acurada observació dels diferents manuals i llibres notariaus permet l'elaboració d'un interessant recull de textos religiosos, aforismes, sentències, receptes guaridores, poemes i altres composicions que vénen a completar el panorama literari que ens ha estat transmès per la tradició manuscrita «ortodoxa».⁸² D'altra banda, ens aporten significatives dades sobre el coneixement i la

Granada, Universidad de Granada, 2006, ps. 97-144; Vicenç BELTRAN, «Copisti e canzonieri: i canzonieri di corte», *Cultura Neolatina*, any 63, núm. 1-2 (2003), ps. 115-162; Míriam CABRÉ, «La circolazione della lirica nella Catalogna medievale», dins Lino LEONARDI (ed.), *La tradizione della lirica nel Medioevo romanzo. Problemi di filologia formale, Atti del convegno internazionale, Firenze-Siena, 12-14 novembre 2009*, Florència, Edizioni del Galluzzo-Fondazione Ezio Franceschini, 2011, ps. 363-407; *Repertorio informatizzato dell'antica letteratura catalana*, Universitat de Nàpols Federico II (www.rialc.unina.it).

⁷⁷ Maria Victòria RODRÍGUEZ WINIARSKI, *El cançoner català F: descripció i estudi literari*, Tesi Doctoral dirigida pels Drs. Míriam Cabré i Sadurní Martí, Girona, Universitat de Girona (Tesi en curs).

⁷⁸ Anna ALBERNI, *El cançoner Vega-Aguiló (BC, mss. 7 i 8): estructura i contingut*, Tesi Doctoral dirigida pels Drs. Lola BADIA i Vicenç BELTRAN, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2003: <<http://hdl.handle.net/2445/41611>>

⁷⁹ Ramon ARAMON, «Dues cançons populars italianes en un manuscrit català quatrecentista», *Estudis Romànics*, vol. I (1947-1948), ps. 159-188; Vicenç BELTRAN (2006a), *op. cit.*; F. Javier RODRÍGUEZ RISQUETE, «El Cançoner de l'Ateneu (ms. I de l'Ateneu barceloní)», dins A. ALBERNI, L. BADIA i Ll. CABRÉ (eds.) (2010), *op. cit.*, ps. 425-473.

⁸⁰ Estudi detallat a Jaume TORRÓ (ed.) (2002), *Romeu Lull, Obra completa*, Barcelona, Barcino, 1996 (en apèndix, s'hi inclou la descripció i estudi codicològic del *Jardinet d'orats*, publicada anteriorment dins Vicenç BELTRAN (coord.), *Boletín Bibliográfico de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval*, Barcelona, Asociación Hispana de Literatura Medieval, 1992); Josep GUIA, «Tres notes sobre el 'Jardinet d'orats'», *Afers. Fulls de recerca i pensament*, núm. 27 (1997), ps. 453-462.

⁸¹ Josep Maria MADURELL, «Manuscritos trecentistas y cuatrocentistas (repertorio de notas documentales)», *Hispania sacra: Revista española de historia eclesiástica*, vol. 4 (1951), ps. 401-464; *id.*, vol. 5 (1952), ps. 165-178.

⁸² *Vid.* Laureà PAGAROLAS, «La documentació notarial i l'onomàstica», dins Albert MANENT i Joan VENY (eds.), *Miscel·lània d'homenatge a Enric Moreu-Rey, vol. 3*, Barcelona, Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes-Societat d'Onomàstica-Universitat de Barcelona-Abadia de Montserrat, 1988, ps. 5-19; Sebastià SOLÉ i Pere VERDÉS, «L'aportació dels notaris a la societat catalana en els camps del dret, la història, la literatura i la política», dins Josep Maria SANS I TRAVÉ (1993), *op. cit.*, ps. 13-130. Josep M. LLOBET, «Aparició

circulació d'obres clàssiques, entre d'altres. Un exemple el tenim en el manual tretzè (5/X/1437-23/IV/1438) del notari Antoni Vinyes⁸³ que custodia un full solt on hi ha copiats uns versos de Virgili.⁸⁴

Remetem a Lourdes Soriano per tal de valorar la importància que ha tingut l'estudi d'aquests sectors externs i marginals del protocol per a la conservació de la matèria artúrica, així com la seva estreta connexió amb els notaris.⁸⁵

Si ens acostem a les biblioteques dels notaris, podem comprovar que els manuscrits de caire tècnic-jurídic constitueixen un conjunt important dins els catàlegs analitzats, especialment els relatius a l'art de la notaria (*ars notariae*) i els relacionats amb la correcta escripturació (*ars dictandi* i *formularia*), útils per a l'exercici de la funció notarial i per a l'adoctrinament d'escrivents i aprenents. No és estrany, per tant, que tots els inventaris de notaris ens parlin de l'existència a les seves cases i escriptoris de gran nombre d'obres d'*ars*

de dos poemes de mitjan segle XV en manuals notarials cerverins», *Palestra Universitaria*, núm. 5 (1991), ps. 143-150. Josep Antoni IGLESIAS, «La documentación notarial y la Historia del Libro en Cataluña: algunas aportaciones recientes. Perspectivas de estudio», dins Rogelio PACHECO i Carlos SÁEZ (coord.), *Actas del III Congreso de Historia de la Cultura Escrita: Conceptos. En torno a las Ciencias y Técnicas Historiográficas*, Alcalá de Henares, Universidad de Alcalá, 1998, ps. 169-188.

⁸³ Jordi Günzberg afirma d'aquest notari que era una «persona muy vinculada a la Biga. Elegido mensajero de la ciudad de Barcelona en 1435, viajó a Sicilia a la corte del Magnánimo. En este mismo año fue elegido subsíndico de la ciudad. Con este cargo viajó a Zaragoza y Valencia entre 1439 y 1441. En 1442 realizó su segundo viaje a Italia, de donde regresó en 1443. En 1446, en atención a sus muchos servicios, los consellers le nombraron síndico. En 1451 volvió a presentarse ante la corte del Magnánimo en Nápoles, estancia que se prolongó hasta 1452. En 1453 realizó, como síndico, un último viaje a Zaragoza, ya que con la llegada de la Busca al poder se acabó su tarea embajadora. En 1465, en plena Guerra Civil, fue elegido conceller quart, culminación de una carrera política de fidelidad a la Biga. Por último, en 1469 fue nombrado administrador del Hospital Pere Desvilar»; Jordi GÜNZBERG, *op. cit.* (2001), p. 55. Més informació a Antoni COBOS (a cura), *Joan Ramon Ferrer: De Antiquitate Legvm*, Belcaire d'Empordà, Edicions Vitel·la, 2006; «Col·lecció Studia Humanitatis», núm. 1; i Antoni DE CAPMANY I MONTPALAU, *Memorias históricas sobre la marina, comercio, y artes de la Antigua Ciudad de Barcelona*, 4 vols., Barcelona, Càmara Oficial de Comercio y Navegación, 1961-1965 (1779-1792).

⁸⁴ Laureà PAGAROLAS, «Recull d'anotacions esparces de protocols medievals barcelonins», dins Josep Maria SANS I TRAVÉ (coord.), *Estudis sobre història de la institució notarial a Catalunya en honor de Raimon Noguera*, Barcelona, Fundació Noguera, 1988, p. 73.

⁸⁵ Lourdes SORIANO, «Sobre la tipologia material de la literatura artúrica peninsular: els textos catalans», dins J. M. FRADEJAS *et al.* (eds.), *Actas del XIII Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Valladolid, 15-19 de septiembre de 2009)*, In *Memoriam Alan Deyermond*, vol. 2, Valladolid, Ayuntamiento de Valladolid-Universidad de Valladolid, 2010, ps. 1697-1712. Es tracta de les cobertes i el seu interior, el full de guarda i el seu dors, el primer full, els marges de l'interior del llibre i els papers solts, agrupats normalment en bosses. Sobre les característiques externes del protocol, consulteu Josep Maria PONS, «Un fragment de còdex esdevingut coberta de manual notarial», *Estudis històrics i documents dels arxius de protocols*, vol. 13 (1995), ps. 47-54; Maria Teresa FERRER I MALLOL, «La redacció de l'instrument notarial a Catalunya. Cèdules, manuals, llibres i cartes», *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, núm. 4 (1974), ps. 29-192.

notariae, sovint amb diversos exemplars d'un mateix títol, la qual cosa ens evidencia el seu ús continuat. Acompleixen les funcions de formació continuada del notari, de resolució de les qüestions jurídiques més complexes i de formació teòrica dels escriptors i aprenents.

Iglesias edita i analitza un total d'unes 28 biblioteques de notaris, que presenten un ventall de possibilitats: des dels 2 volums de la de Pere Dalmau (21, 10), fins als 52 còdexs de la de Jaume Guillem (211) o els 55 d'Antoni de Font (104).⁸⁶ No hi falten altres obres jurídiques de caire més general, especialment manuscrits de dret romà i canònic, a més de dret català. Per a Iglesias la pregunta difícil de respondre és quina funció tenien aquests llibres en relació als notaris i la institució notarial. Per a l'actuació diària de les escripturacions eren innecessaris i tampoc no els tenien com a resultat dels seus estudis. Les raons de la seva presència en aquestes biblioteques, donat que no es poden relacionar, en principi, amb el seu ús per part dels notaris, s'ha de vincular al prestigi social, amb el valor del llibre (els textos universitaris podien atènyer un bon preu al mercat), o ser el resultat d'una penyora o com a pagament d'una actuació notarial.

Les obres d'*ars dictandi* hi són molt presents. Ajudaven els notaris a una major correcció gramatical, precisió lògica i propietat estilística.⁸⁷ Aquests tractats de caire teòric es complementaven amb obres de tipus auxiliar com els *Formularis*, indispensables per a una correcta escripturació en llatí, sobretot quan es tractava d'instruments extensos o bé de certa complexitat jurídica. Es tracta de repertoris de formes o models, que contenien gairebé tots els supòsits i les clàusules possibles i que esdevenien, així, un instrument imprescindible per als auxiliars de la funció notarial. Destaquen igualment els manuscrits vinculats a l'ensenyament, amb els quals molts d'ells aprenueren la gramàtica i el lèxic llatins. Mentre a Itàlia

⁸⁶ Josep Antoni IGLESIAS (2009), *op. cit.*

⁸⁷ Marçal OLIVAR, «Notes entorn la influència de l'Ars dictandi sobre la prosa catalana de Cancelleria de finals del segle XIV», dins AA.DD., *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch. Miscel·lània d'Estudis literaris i lingüístics, vol. III*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1936, ps. 631-653.

s'introduïren els clàssics dins l'ensenyament del llatí, a Barcelona això no esdevingué una pràctica normal fins ben entrat el segle XVI.

Pel que fa a les obres dels italians, a excepció de la biblioteca de Bernat d'Esplugues, una presència destacada d'italians a les biblioteques dels notaris no la trobarem abans de la segona meitat del segle XV, i, a més, molt tímidament: Pere Pau Pujades posseïa un *Secretum* de Petrarca (1462), Joan Ginebret posseïa el *De remediis utriusque fortunae*, també de Petrarca (1469), Antoni de Banyaloca (1426) té algun exemplar de Boccaccio, el seu *De casibus virorum illustrium*, exemplar que fou adquirit, a l'encant públic, pel notari Mateu de Tesarach per més de sis lliures, una quantitat apreciable. Joan Ubach tenia de Boccaccio la *De genealogia deorum gentilium*. Aquest mateix notari també posseïa, el 1450, un text del venecià Pietro Paolo Vergerio, mort només uns quants anys abans (1444): el *De ingenuis moribus et liberalibus studiis*.

Les *Històries troianes* són a la majoria de biblioteques dels notaris, i pel que fa a la lírica, Joan Ubach, per exemple, havia copiat, de pròpia mà, un *Cançoner de Gaya Sciència* d'un exemplar que li havia deixat el seu sogre Jaume Baró, la qual cosa il·lustra el paper decisiu dels notaris en la còpia i transmissió dels Cançoners, tal com ja hem indicat més amunt, de la mateixa manera que testimonia la circulació d'obres entre familiars i amics i el paper important de l'autocòpia de textos entre membres que tenen la lletra com a ofici.

Si fixem la nostra atenció en les obres clàssiques, Iglesias assenyala que els catàlegs manuscrits són un reflex d'una biblioteca professional, amb una presència majoritària de llibres relacionats amb el treball del notari, on les lectures no professionals són, gairebé sempre, minoria. El pes dels textos religiosos és més important que no pas el dels textos clàssics o humanístics. Hi ha, però, una cridanera excepció: la biblioteca de Bernat d'Esplugues.

2.1.3.3. La biblioteca d'un notari il·lustrat⁸⁸

Bernat d'Esplugues era l'encarregat de l'escrivania i de donar fe de les deliberacions del Consell. Amb els seus ajudants portava el *Llibre del Consell*, a més de les diverses sèries d'actes, ordinacions, correspondència, entre els anys 1410 (any en què substituï el notari Bonanat Gili) i 1433, any de la seva defunció. El notari Gabriel Canyelles, que havia estat l'encarregat de prendre nota de la darrera voluntat de Bernat d'Esplugues només quatre dies abans de la seva defunció, serà el seu substitut al front de l'escrivania municipal. A més de notari i escrivà del Consell de la Ciutat, Bernat d'Esplugues actuà com a notari públic de la Ciutat de Barcelona i fou també el titular de l'escrivania de la procuradoria general del Comtat d'Empúries.

El 28 de febrer de l'esmentat 1433 s'inicia l'inventari dels seus béns,⁸⁹ que és el que conté el gruix de la seva biblioteca, els gairebé dos centenars de manuscrits, amb la inclusió d'un petit memorial que recorda prop d'una desena de còdexs que el difunt Bernat d'Esplugues havia deixat en préstec a amics i coneguts, la qual cosa demostra una activa circulació de textos i d'intercanvis culturals. Aquesta biblioteca es configura com la més significativa dels notaris medievals barcelonins, i potser de tota la societat barcelonina del primer terç del segle XV, tal com es desprèn dels inventaris coneguts i pel viu interès que va mostrar el rei Alfons el Magnànim des de Palerm, per mitjà d'intermediaris, per adquirir-hi alguns dels còdexs. Dotada de pocs textos professionals, posseïa gairebé tots els clàssics⁹⁰ i

⁸⁸ Vid. Josep Antoni IGLESIAS (2000), *op. cit.*, *id.* (1996), *op. cit.* i *id.*, «El bibliòfil Bernat d'Esplugues (†1433), notari i escrivà del Consell de la Ciutat», *Barcelona Quaderns d'Història*, núm. 5 (2001), ps. 57-78.

⁸⁹ 1433: mort de Bernat d'Esplugues i inventari de la seva biblioteca fet pel seu successor en Gabriel Canyelles. Document avui perdut. A partir de 1441: una segona còpia feta per Joan Ginebret, notari de gran prestigi, deixeble de Gabriel Canyelles i mestre de Pere Miquel Carbonell.

1509: la còpia del document que ens ha arribat a nosaltres, feta per Pere Miquel Carbonell.

⁹⁰ Josep Antoni IGLESIAS (2000), *op. cit.*; *id.*, «Los manuscritos L-35 (Barcelona, AHC), 591 (Barcelona, BU), S. II. 26 (El Escorial) y T. II. 14 (El Escorial), testimonios de la dispersión de una impresionante librería medieval, la de Bernat d'Esplugues (†1433), notario del Consell de la Ciutat de Barcelona», *Codices Manuscripti. Zeitschrift für Handschriftenkunde*, núm. 42/43 (2003), ps. 27-53. Destaquem els llibres següents: **Virgili**, **matèria troiana**: Manuscrit miscel·lani amb Estaci, *Axilleidos* i *Anticlaudianus* (ítem 14); *Istorie Troye* (ítem 42); Virgilius, *Eneydos* (ítem 59); *Eneydos Virgili*, *in vulgari italico* (ítem 63); *Eneydos* (ítem 110); *Glosa*

també tenia una bona representació d'autors italians.⁹¹ És l'únic notari de la seva centúria que posseeix un còdex amb textos de l'humanista italià Coluccio Salutati.⁹²

Es tracta d'obres que també les trobem en la construcció del *Curial e Güelfa*, la qual cosa ens facilita poder pensar que la novel·la en sortir de la cort podria trobar un lector com el notari com Bernat d'Esplugues, un home culte que sabia apreciar l'esforç creatiu de la peça i que gaudiria de les fonts amb les quals dialoga, esdevenint el lector atent i actiu que exigeix l'anònim autor per a la seva creació. D'altra banda, com comprovarem més endavant, el fet que aquesta biblioteca fos coneguda i utilitzada per un grupet de notaris coneguts per la crítica com a «notaris filoclàssics» fa possible l'existència d'un nucli lector propici a entendre una obra com el *Curial*, i a gaudir de la seva lectura de la mateixa manera que es feia a la cort. De fet, hi ha diversos manuscrits que han arribat a nosaltres que podem identificar com a pertanyents a aquest culte notari.⁹³ Aquests manuscrits també són importants perquè ens

Seruii super Bucolica et Georgica et Enidos Virgili (ítem 185. Llibre que havia deixat a un dels «notaris filoclàssics», Mateu de Tesarac);

Valeri Màxim: (l·latí, ítem 21); en pla (ítem 84); en l·latí (ítem 126); *Expositio Valerii Maximi* (ítem 131); Josep Antoni IGLESIAS [«De librerías desaparecidas y códices supervivientes: los de la Biblioteca de Bernat d'Esplugues (1433), notario del Consell de la Ciutat de Barcelona», *Estudis històrics i documents del arxius de Protocols*, núm. 20 (2002), ps. 121-164] assenyala que l'actual ms. L-35 de l'Arxiu Històric, de propietat municipal, estava en possessió de Bernat d'Esplugues, la qual cosa testimonia les íntimes relacions entre aquests notaris i l'Escrivania Municipal;

Ovidi: *Glosa super fabulis Ovidii Mahamorfoseos et allegorie ipsorum fabularum* (ítem 27); *Glosa Ouidii Matamorfoseos* (ítem 33); *De arte amandi, Poetria Oracii, Epistole eiusdem* (ítem 50); *De uetula* (ítem 142); *Expositio fabularum Ouidii Mahamarfoseos* (ítem 151); *Glosa super Epistolis Ouidii* (ítem 157);

Diversos: *Orationes Tulli* (ítem 10, 23); Egidius, *De regimine principum* (ítem 26 i ítem 164); Quintilianus, *De oratoris institutione* (ítem 28); *Glosa super libros Politicorum Aristotilis* (ítem 35); Istorie Iulii Cesaris, *De bello gallico* (ítem 39); *Georgica et Eneidos Virgili* (ítem 48); Suetonius, *De actibus Cesaris* (ítem 55); Tito Livio (ítem 62); *Tragedie Senece* (ítem 70); Diverses obres de Sèneca (en l·latí, ítem 85); Papies (ítem 106); manuscrit miscel·lani amb *De uita et moribus philosophorum, Epistole Plinii Secundi, Tullius, De offitiis, Tullius, De senectute, Salustius* (ítem 109); *Istòries de Serdenya* (ítem 116); *De secretis secretorum Aristotilis* (ítem 123); Vegetius, *De re militari* (ítem 143); *Tragedie Senece* (ítem 147); *Salustius* (ítem 162); Macrobius, *De sompno Serpionis* (sic) (ítem 167); *Tragedie Senece* (ítem 168 i ítem 186); *Istorie Romane* (ítem 170); Obres de Titus Livi (ítem 8).

⁹¹ **Petrarca:** *Bucòlica* (ítem 2); *De gestis Augustorum* (ítem 7); *De secreto conflictu curarum suorum* (ítem 25); *De remediis utriusque fortune* (ítem 30); *Epistole, rerum Familiarium* (ítem 44); *Affrica* (ítem 45); *Epistole, rerum senilium* (ítem 66); *De uita solitaria* (ítem 81); *De uiris illustribus* (ítem 118);

Boccaccio: *De casibus illustrium* (ítem 16); *De montibus et siluis* (ítem 80); *De genealogia deorum gentilium* (ítem 91); *De mulieribus claris* (ítem 104);

Dant: en pergamins (còpia italiana, ítem 60); en paper (còpia italiana, ítem 61).

⁹² Maria MORRÁS, «Coluccio Salutati en España: la versión romance de las 'Declamaciones Lucretiae'», *La Corónica*, núm. 39.1 (2010), ps. 209-247.

⁹³ Josep Antoni IGLESIAS (2002a), *op. cit.*

indiquen que aquesta biblioteca era coneguda, apreciada i utilitzada, i molts dels seus còdexs circulaven de manera activa per la ciutat, establint interessants xarxes culturals:

—Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, ms. L-35/1G-35 (BITECA manid 1874). La traducció catalana dels *Dictorum factorumque memorabilium* de Valeri Màxim. Iglesias es pregunta perquè aquest manuscrit constava entre els còdexs del notari tractant-se d'un llibre de propietat municipal? Possibles explicacions: el tenia en préstec per a llegir-lo i/o copiar-lo, o bé el tenia com a penyora.

—Biblioteca Universitària de Barcelona, ms. 591. *Alà, De plantu nature, Cató, tractat contra epidèmies*. Sembla que el 16 de febrer de 1473, segons consta en el f. 144v, el còdex fou adquirit per Pere Miquel Carbonell (hem de recordar que dugué a terme una còpia de l'inventari de la biblioteca d'Esplugues). De fet, aquest manuscrit al f. 143v presenta una nota autògrafa del propi arxiver segons la qual el 27 de març de 1486 Pere Miquel Carbonell donà aquest còdex a la Biblioteca Mariana de Sant Francesc de Barcelona. Som davant d'una nova connexió dels notaris amb els franciscans.

De la mateixa manera, aquest manuscrit ens ofereix interessants dades sobre el paper dels jueus en el món del llibre català: al f. 144v. hi ha una anotació en caràcters hebreus que tradueix «Alà, de complantu natura...». Iglesias creu que es tracta de l'anotació del llibreter que s'encarregà de la subasta de la seva llibreria.

—Biblioteca del Real Monasterio de San Lorenzo de El Escorial, ms. I.II.14. *Commentaria in tres libros officium* de Ciceró. Novament aquest còdex presenta una nota en hebreu que fa referència a Bernat d'Esplugues i notes en català i llatí sobre els posseïdors del

llibre després d'Esplugues, els quals els podem vincular al govern municipal: els notaris Mateu de Tesarac i Antoni Vinyes.⁹⁴

Es tracta, per tant, i com ja hem dit, d'una biblioteca que és coneguda i utilitzada entre els notaris. El seu ús i la circulació dels seus llibres ens ajuden a configurar un selecte grup de notaris lletraferits que no necessiten estar vinculats a ambients cortesans per gaudir de les darreres novetats culturals. A més, hem de tenir present les dades que ofereix Iglesias sobre les nombroses compres realitzades pels notaris en més de 70 encants, la qual cosa demostra uns gustos literaris i uns hàbits de lectura particulars, íntims i diferenciats, i una relació amb la cultura activa.⁹⁵ Som davant del que la crítica anomena «notaris filoclàssics» (Antoni Font,⁹⁶ Antoni de Banyaloca,⁹⁷ Joan Ubach,⁹⁸ Pere Pau Pujades⁹⁹...), els quals semblen tenir una especial predilecció pels autors clàssics i humanistes, i que comparteixen amistat amb l'esmentat Bernat d'Esplugues. Aquesta predilecció pels textos clàssics no ve motivada per un

⁹⁴ Josep Antoni IGLESIAS, «El ms. S. II. 26 de El Escorial (o la desaparició de textos de Ciceró de un códice propietat del notari Bernat d'Esplugues (†1433)», *Convenit Selecta*, núm. 7 (2001), ps. 91-98; *id.*, «Notes hebraïques en manuscrits llatins de Catalunya: un element codicogràfic menystingut», dins Tessa CALDERS (ed.), *Actes del I Congrés per a l'Estudi dels Jueus en Territori de Llengua Catalana. (Barcelona-Girona, 15-17 octubre 2001)*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2004, ps. 273-292.

⁹⁵ La mort d'un notari devia circular ràpidament entre els membres del col·legi perquè hom constata que les subhastes de béns de fedataris difunts eren molt concorregudes. En tenim, a més de notaris barcelonins, d'altres de comarques i d'indrets més allunyats de Catalunya, la qual cosa afavoria la circulació de textos. Mateu de Tesarac destaca com a actiu comprador per aquests mitjans: tan aviat el veiem comprant còdexs com restituint algun llibre que li havien deixat en préstec (la pràctica de préstec o de penyora de llibres entre col·legues de professió és ben documentada). A la subhasta d'un col·lega seu adquirí dos còdexs de M. T. Ciceró, el *De oratore* i el *De officiis*. A la d'un altre col·lega seu adquirí un còdex amb el *De amicitia*, *De senectute* i *De paradoxis* de Ciceró, un altre amb el *De re militari* de Vegeci i el *De casibus virorum illustrium* de Boccaccio. Els marmessors testamentaris del difunt Bernat d'Esplugues recuperen un text de Servius Grammaticus, *Comentum super Virgilii Aeneidorum, Bucolicorum et Georgicarum librum* de mans de Tesarac, «al qual lo dit defunct lo havia prestat mentre vivia». Antoni Vinyes també és un habitual de les subhastes, i adquireix llibres: dels béns relictos d'un beneficiat de l'església de Santa Maria del Mar, Joan Pujol, el 1431, va adquirir un llibre i de l'encant de llibres del canonge barceloní Francesc Bertran (1438) n'adquirí els *Usatici Barchinonae*.

⁹⁶ Docs. 104-105, Josep Antoni IGLESIAS (1996), *op. cit.* Tenia una biblioteca força gran, de més de 70 volums, entre els quals: 33. *Istoriis Alexandri*, 59. Bíblia versificada, 70. *librum papireum scriptum in romancio modici valoris*. (vid. Stefano CINGOLANI, «'Nos en leyr tales libros trovemos placer e recreation'. L'estudi sobre la difusió de la literatura d'entreteniment a Catalunya els segles XIV i XV», *Llengua & Literatura*, núm. 4 [1990], ps. 39-127) 19-10-1360 Antoni de Font, notari: 61. de versibus Ceverini 31 (Josep Maria MADURELL, «Algunas antiguas ediciones barcelonesas de libros (1502-1704) (Notas para su historia)», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, vol. 24 [1951-52], ps. 133-172).

⁹⁷ Doc. 106, Josep Antoni IGLESIAS (1996), *op. cit.* Posseïa una *Paradoxa* de Ciceró l'any 1426 (Pere BESCÓS, «Aportacions a l'estudi de tres traductors catalans quatrecentistes: Ferran Valentí, Arnau d'Alfarràs i Aleix de Barcelona», *Iberoromania*, núm. 1 (2012), ps. 75-76).

⁹⁸ Doc. 255, Josep Antoni IGLESIAS (1996), *op. cit.*

⁹⁹ Doc. 290, *ibidem*.

aprenentatge del llatí sinó per un descobriment posterior que els impulsa a col·leccionar-les, potser per imitació del cercle de la Cancelleria o del coneixement de l'entorn del Magnànim a Nàpols, cercles que sens dubte coneixen, no debades molts d'aquests notaris fan estades de formació a Itàlia o hi van formant part d'ambaixades enviades pel govern de la ciutat de Barcelona.¹⁰⁰ Assistim també a la compra de llibreries «en bloc» en terres italianes, mitjançant llibreters jueus conversos. La d'Esplugues en seria un exemple.

Som, per tant, davant notaris i mercaders que gaudeixen de la literatura, dels llibres i de tertúlies literàries que sorgeixen paral·leles a la cort, en nous cenacles literaris, tal com veurem a continuació. També analitzarem si utilitzen altres mecanismes culturals per tal d'afiançar llurs privilegis socials, de la mateixa manera que hem vist a la cort.

2.2. Cercles intel·lectuals i literaris al marge de la cort

2.2.1. El convent de Sant Francesc i l'Escrivania Municipal¹⁰¹

Ja és sobradament conegut que els franciscans es distingiren especialment com a confessors àulics del rei Martí l'Humà (1396-1410) i de la reina Maria de Luna, que els van recompensar amb destacats càrrecs dins la jerarquia eclesiàstica, i els van introduir a la cort com consellers, i assessors polítics. Com a conseqüència del Cisma d'Occident, hi hagué una gran relaxació espiritual que afectà profundament l'orde franciscà, fet que va motivar l'aparició de moviments de reforma a finals del segle XIV i durant el segle XV coneguts com «Observàncies». Aquest moviment reformador es va imposar primer a Itàlia gràcies a l'acció

¹⁰⁰ Josep Maria MADURELL, *Mensajeros barceloneses en la corte de Nápoles de Alfonso V de Aragón, 1435-1458*, Barcelona, CSIC, 1963; Josep Antoni IGLESIAS (2001a), *op. cit.*

¹⁰¹ Josep BAUCCELLS, «Documentación franciscana en el Archivo Capitul de Barcelona: los franciscanos de la diócesis de Barcelona en los siglos XIII y XIV», *Archivo Ibero-Americano*, any 40, núm. 160 (1981), ps. 339-381; Jill R. WEBSTER, «Dos siglos de franciscanismo en Cataluña: el convento de san Francisco de Barcelona durante los siglos XIII y XIV», *Archivo Ibero-Americano*, any 41, núm. 161-162 (1981), ps. 223-256; *id.*, *Els menorets: The Franciscans in the Realms of Aragon*, Toronto, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1993. Agustí BOADAS, *Els franciscans a Catalunya. Història, convents i frades (1214-2014)*, Barcelona-Lleida, Província Franciscana de Catalunya-Pagès Editors, 2014.

de Joan de Capistrà i de Bernardí de Siena. Aviat va arribar a la península Ibèrica, on hi triomfà de manera desigual. Aquest moviment espiritual fou molt popular a les nostres terres a partir dels anys vint del segle XV, gràcies a la força de les predicacions de fra Mateu d'Agrigento, qui comptà amb l'ajut de la mateixa reina. Fra Mateu fou un dels encarregats d'introduir els Observants a la Corona d'Aragó, aquella nova branca de l'orde de Sant Francesc, amb la que s'identificava una gran part del poble fidel, i al seu entorn s'hi conformaren autèntics estats d'opinió, ja que el seu abast no era purament religiós sinó també de fort caire social.¹⁰²

Igualment, hom també ha assenyalat que l'element sacre té una importància cabdal en la vida política de Barcelona, de manera que la gran quantitat de processons, la devoció dels consellers cap a determinades esglésies, sants o relíquies i els esforços del Consell de Cent a favor de les institucions eclesiàstiques, sobretot de caràcter mendicant, són una constant al llarg de tot el segle XV. Els Consellers escullen els frares com els portadors de la seva memòria litúrgica, tal com demostren la gran quantitat de deixes testamentàries dels segles XIII al XV a favor dels franciscans i dominicans, així com la gran quantitat de consellers enterrats a les esglésies i cementiris dels mendicants. Es tracta, alhora, d'una operació d'afirmació del poder d'aquest grup dirigent, que malda per manifestar el lligam entre l'esfera religiosa i la política.¹⁰³ Igualment, els símbols de la ciutat i les obres artístiques encarregades pels consellers són uns altres camps de la iconografia del poder que Jaspert creu que s'haurien d'incloure en la recerca del municipi: només cal recordar la capella municipal de la Casa de la Ciutat, la icona d'autoafirmació corporativa que és *La Verge dels Consellers*¹⁰⁴ de Lluís

¹⁰² Núria SILLERAS, «La connexió franciscana: franciscanisme i monarquia a la Corona d'Aragó en temps de Martí I (1396-1410)», dins Jacint DURAN I BOADA (ed.), *Vós sou sant, Senyor Déu únic. Franciscanisme i Islam. Jornades d'estudis franciscans, 2001*, Barcelona, Facultat de Teologia de Catalunya, 2002, ps. 155-178.

¹⁰³ Nikolas JASPert, «El consell de Cent i les institucions eclesiàstiques: cap a una visió comprensiva», *Barcelona Quaderns d'Història*, núm. 4 (2001), ps. 108-127.

¹⁰⁴ Lluís DALMAU (1445), *La Verge dels Consellers* [pintura], Barcelona, Museu Nacional d'Art de Catalunya.

Dalmau, o els manuscrits custodiats a l'escrivania o en possessió de consellers, com l'encarregat pel mercader Llobera, tal com hem apuntat més amunt.

Tenim, per tant, que la vinculació dels ordes mendicants amb els grups dirigents es remunta als orígens del mateix municipi. Des de l'inici, el Consell va establir lligams personals i institucionals amb el convent dominicà de Santa Caterina. Aquesta situació es va prolongar fins al 1369, any en què, a causa d'una disputa entre els consellers i els dominics, els primers van decidir traslladar-se temporalment al convent de Sant Francesc i construir-se una seu pròpia. El Saló de Cent es va inaugurar el 1373 i la façana es va acabar el 1402. En aquest període les diverses oficines municipals, entre les quals hi havia l'escrivania major, es van traslladar al nou edifici; tanmateix, algunes caixes amb documentació municipal — principalment pergamins i lletres reials— van restar al convent de Sant Francesc fins a la desamortització de 1835, d'on van passar durant un breu període al convent de Sant Joan de Jerusalem. Posteriorment, aquesta documentació va ingressar a l'Arxiu de la Corona d'Aragó. Aquest fons conserva 521 documents en pergami dels anys 1225-1707, la major part originals i de tipologies documentals molt variades (privilegis reials, confirmacions de privilegis, sentències, donacions, vendes, àpoques, reconeixements de deute, ordinacions, convocatòries i capítols de Corts, etc. Els convents mendicants esdevenien així llocs de referència no tan sols espiritual sinó també social, i fins i tot política, de molts consellers. Els seus germans entraven als convents com a frares, la qual cosa reforçava els lligams entre ambdues institucions i facilitava el fet que durant el segle XV el convent de Sant Francesc de Barcelona és l'escenari d'una interessant relació entre teòlegs i ciutadans, que sovint implica la literatura:¹⁰⁵ és tradició que els cinc consellers de cada any visitin per Sant Joan el convent

¹⁰⁵ Francesc J. GÓMEZ MARTÍN, «De l'Inferno de Dante a l'infern teològic del framenor castellaní Joan Pasqual», *Mot so razo*, núm. 4 (2005), ps. 21-33. Isaac VÁZQUEZ JANEIRO, «Los estudios franciscanos medievales en España», dins José Ignacio DE LA IGLESIA *et al.* (coord.), *IV Semana de estudios medievales: Nájera, 31 de julio al 4 de agosto de 1995*, Logroño, Gobierno de La Rioja-Instituto de Estudios Riojanos, 1996, ps. 43-64. Francesc J. GÓMEZ MARTÍN, *El Tractat de les penes particulars d'infern' de Joan Pasqual: edició i*

dels frares menors, on celebren interessants debats intel·lectuals; el 25 de maig de 1436 els consellers de la ciutat es comptaven entre les autoritats que assistiren a l'aniversari per l'ànima del comte de Foix que se celebrà a Sant Francesc i en el qual predicà el mestre Nicolau Quilis, la figura intel·lectual més destacada del convent; Bernat d'Esplugues va rebre sepultura allà. Hem de tenir present també que fra Nicolau Quilis, a instàncies del ciutadà de Barcelona i conseller Francesc de Colomines,¹⁰⁶ entre 1416 i 1426, traduí al català el *De officiis* de Ciceró, obra que analitzarem en un altre capítol.

Tot fa pensar que som davant d'un centre de cultura actiu i obert als lletraferits barcelonins, sens dubte una atractiva alternativa a qualsevol activitat literària que s'esdevé a les corts Trastàmars, on la discussió literària esdevé un divertiment i un signe de distinció cultural. Ens ho diu molt clarament Lluís Cabré:

Per als cercles de nobles, cavallers (i burgesos) del segle XV, la pràctica de la discussió comportava un element de joc social i un altre de distinció cultural, una educació. El primer ens faria suposar que cartes com les de Torroella es llegien a la manera dels *giochi ingenuosi*, amb els sobreentesos que ara se'ns escapen, o com una justa en la qual el cavaller prenia la ploma i no l'espasa davant de l'audiència. La ploma, d'altra banda, volia dir una prosa més o menys classicitzant (o escolastitzada) i el recurs a la ciència i als coneixements literaris.¹⁰⁷

estudi, Tesi Doctoral dirigida pel Dr. Josep Pujol i Gómez, Girona, Universitat de Girona, 2014: <<http://www.tdx.cat/handle/10803/135057>>.

¹⁰⁶Fou conseller quart el 1412, conseller terç el 1417, conseller en cap el 1421 i conseller quint el 1426. El 25 d'abril de 1428 fou escollit cònsol de la Llotja de Mar. Morí l'agost de 1428.

¹⁰⁷Lluís CABRÉ, «Dos lectors antics del mestre Ausiàs March i un context», dins Rafael ALEMANY (ed.), *Ausiàs March: textos i contextos*, Alacant-Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana-Departament de Filologia Catalana de la Universitat d'Alacant-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997; «Biblioteca Sanchis Guarner», núm. 37; p. 63

D'una banda destaca com a centre amb una rica activitat traductològica, ara adreçada a nous mecenes: els notaris i mercaders que configuren el poder polític de la ciutat, tal com podem examinar als capítols següents, i de l'altra el descobrim com a cenacle literari, no debades el 1457 el cirurgià barceloní Martí Bellit hi organitzà el certamen poètic «de la Desconeixença», un tema literari que gira entorn la figura de la dama cruel i l'amant màrtir que al segle XV tingué una gran difusió a Catalunya arran del poema d'Alain Chartier, *La belle dame sans merci* (~1424), traduït al català per Francesc Oliver.¹⁰⁸ Sabem que hi intervingueren poetes prestigiosos del moment: la invitació al certamen, en vers, fou feta per Antoni Vallmanya, guanyador del premi; Francesc Ferrer glossà el tema en una carta a Pere Torroella. Les detallades rúbriques de l'obra de Vallmanya permeten assenyalar el convent de framenors com a lloc on s'esdevingué aquest certamen poètic, de manera que Vicenç Beltran indica que al f. CCXXIXv del *Cançoner d'obres enamorades* comença *Ancios tot de l'amagat engan*, amb la rúbrica «Anthonj vallmanya notarj / m'a feta per lo posador dela Joya / de desconaxenca dela enamorada», i que al f. CCXXX v, al marge dret i a la mateixa altura de la tornada, podem llegir, escrit de la mateixa mà i amb lletra més petita: «Fou posada la Joya de desco/naxença per en Marti bellit / cirurgia ciuteda de Barchinona / al **monastir de framenors** de la / dita ciutat dilluns a XVIII de / Abril de festes de Pascha any / Mil cccc lvij e la sobradita / obra dix lo dit bellit per honor / de la dita Joya». A continuació, a peu de pàgina, comença *L'ignorant hom port ab si vn greu dan*, amb la rúbrica «Obra de desconaxença ab la qual / Lo predit Vallmanya gonya / La Joya»; també al marge dret, però aquesta vegada a l'altura de la primera estrofa, trobem la nota: «Fou donada la Joya de des/conaxença al dit Vallmanya / per la present obra digmenga / a XXIIII de abrjl any M / cccc lvij a fframenos / de Barchinona». Segueix immediatament una nova obra del mateix autor amb la rúbrica «Vallmanya per honor de la Joya», que comença *Ingrat voler me fa*

¹⁰⁸ Marta MARFANY, «La traducció catalana medieval de 'La Belle Dame sans merci' d'Alain Chartier», dins A. ALBERNI, L. BADIA i Ll. CABRÉ (eds.) (2010), *op. cit.*, ps. 179-188. Hi ofereix una acurada actualització bibliogràfica, a la qual remetem.

d'amor complanyer (ff. CCXXXIJ v-CCXXXIIJ v) i ve després la rúbrica «Vallmanya m'a feta per una monga qui'm trames a un seu enamorat», incipit [S] *I tardas veus he fallit en respondre* (ff. CCXXXIIJ v-CCXXXIIJ r). Una rúbrica idèntica a l'anterior introdueix *Sentir no pot vn amor tan encesa* (CCXXXIIJ v-CCXX-XIIIV r), que tanca aquesta primera secció del nostre autor.¹⁰⁹

2.2.2. Altres convents i cenacles literaris

2.2.2.1. Valldonzella i Sant Just

Al segle XV el monestir de Valldonzella ha esdevingut un centre literari molt actiu, estímul de debats literaris originals:¹¹⁰ el 16 de març de 1458 Pere Pou va iniciar el que Lídia Donat i Sadurní Martí consideren «una de les polèmiques més curioses de la nostra Edat Mitjana».¹¹¹ Seguint les normes de la cavalleria, Pere Pou repta l'Amor perquè és fals i premia els amants deshonestos i castiga els bons amants, de manera que a través del Trompeta Discòrdia li envia un cartell de deseiximent partit per A.B.C., acompanyat d'uns versos inspirats a Vallmanya, alhora que en tramet còpies a diversos destinataris, preguntant-los si li concedeixen raó o bé fan costat al seu enemic, Amor. Es tracta, doncs, d'un original joc literari que va implicar un bon nombre de personatges del moment, entre els quals destaquem Jaume Civaler, vinculat amb diverses gestions municipals,¹¹² i que té com a escenari aquest

¹⁰⁹ Vicenç BELTRAN, «Tipologia i gènesi dels cançoners. El Cançoner J, Ms. Esp. 225 de la Bibliothèque Nationale de Paris», dins Santiago PORTUÑO i TOMÁS MARTÍNEZ ROMERO (eds.), *Separata de les Actes del VII Congrés de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval, Castelló de la Plana, 22-26 de setembre de 1997*, vol. 1, València, Universitat Jaume I, 1997, ps. 337-352; *id.* (2006b), *op. cit.*, ps. 105-106. Tenir en compte també Marta MARFANY (2007), *op. cit.*; Jaume AUFERIL (2010), *op. cit.*; *id.* (ed.), *Antoni Vallmanya, Poesies*, Barcelona, Fundació Noguera, 2007, ps. 54-62; 183-202.

¹¹⁰ Antoni ALBACETE i Margarida GÜELL, *El reial monestir de Santa Maria de Valldonzella (1147-1922)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2013.

¹¹¹ Lídia DONAT i Sadurní MARTÍ, «Miquel de Donç, cavaller lletraferit», *Revue d'Études Catalanes*, núm. 8-9 (2005-2006), p. 107.

¹¹² L'any 1464 capitaneja una nau que havia de dur cap a Barcelona el Conestable de Portugal. Al setembre d'aquell mateix any el veiem capitanejar una nau de la flota que s'havia preparat per a la guerra. Sadurní MARTÍ, «El Cançoner del marquès de Barberà (S1-BM1). Descripció codicològica», *Boletín Bibliográfico de la Asociación Hispànica de Literatura Medieval*, núm. 11 (1997), ps. 463-502. Jesús Ernest MARTÍNEZ FERRANDO,

convent femení. Les seves monges també esdevenen les protagonistes de la *Sort* del notari Antoni Vallmanya.¹¹³

Per la seva banda, Bartomeu Castelló convoca un certamen l'any 1438 a l'església de Sant Just de Barcelona on hi participen Guillem i Joan Berenguer de Masdovelles.¹¹⁴

Tota aquesta activitat literària barcelonina entesa com a exercici social es manté activa fins a les acaballes del segle XV i permet l'esclat, d'una banda, d'interessants iniciatives privades de lletraferits barcelonins, i de l'altra, d'un grup d'intel·lectuals humanistes, homes amb estudis a Itàlia i amb càrrecs oficials que conreen la literatura epistolar en llatí i que mostren com a tret comú un viu interès gramatical.¹¹⁵

2.2.2.2. Cases privades

Míriam Cabré edita, contextualitza i estudia les darreres peces literàries del Cançoner *J* (Paris, Bibliothèque Nationale, ms. Esp. 225. BITECA manid 1322) transmeses als darrers fulls afegits al cos del cançoner. Formen un bloc que ens proporciona un nou testimoni sobre el funcionament de l'activitat poètica entorn al Consistori de la Gaia Ciència a la Barcelona del segle XV.¹¹⁶ Es tracta de tres textos: dos judicis fragmentaris de Joan Fogassot i un manament adreçat a ell: ha d'emetre un judici, davant dels Evangelis, per triar qui, dels dos trobadors litigants, Pere Pau Saguda i Joan Sacoma, presenten amb millor art i arguments la seva postura en el debat sobre quin estat, el de casat o el de vidu, és millor per servir Déu.

Pere de Portugal, rei dels catalans. Vist a través del registres de la seva cancelleria, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1936, ps. 18 i 58.

¹¹³ Jaume AUFERIL, «La 'Sort' d'Antoni Vallmanya i el cercle literari de Valldonzella», dins AA.DD., *Studia in Honorem prof. M. de Riquer*, vol. 1, Barcelona, Quaderns Crema, 1986, ps. 37-77. Vicenç BELTRAN (2006), *op. cit.*

¹¹⁴ Jordi RUBIÓ, *Història literatura catalana*, vol. I, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1984, p. 213. Martí DE RIQUER, Antoni COMAS i Joaquim MOLAS, *Història literatura catalana*, vol. IV, Barcelona, Ariel, 1985, p. 225. Sadurní MARTÍ, *op. cit.*, p. 476, nota 38; Vicenç BELTRAN, *El cançoner de Joan Berenguer de Masdovelles*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2006.

¹¹⁵ Antoni COBOS, «Una epístola de Joan Ramon Ferrer als gramàtics barcelonins del segle XV», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. 31 (1990), ps. 65-73.

¹¹⁶ Míriam CABRÉ (2002), *op. cit.*

Una nota marginal indica el *lloc*: «Disabbte xx de janer [se] dona la sentència a **l'ort d'en Francesch Moner**».¹¹⁷

Hi ha un altre document que havia estat doblegat independentment i després afegit al còdex: es tracta d'una comminació de part dels mantenidors a Fogassot per tal que dictamini el cas en els deus dies següents, sots pena de 300 sous. El notari barceloní s'ha excusat per motius de negocis, però aquesta excusa hom la considera molt feble i per tant els mantenidors li imposaran una penyora si trenca el seu manament. Aquest document està datat el 7 de desembre de 1475 i signat per Joan Ramon Ferrer, cavaller, doctor en dret a Bolonya, jurista de carrera eminent a Barcelona, membre del patriciat barceloní i un dels *viri* il·lustres seleccionats per Pere Miquel Carbonell.

Aquestes peces literàries, per tant, segons Cabré, permeten documentar la inserció d'un llatí de formació i amb un cert interès bibliòfil en el funcionament i direcció del Consistori com a mantenidor, alhora que el relacionen amb el notari Fogassot i amb el llibreter Guillem Sacoma, membre d'una família de llibreters, segurament conversos, qui apareix documentat exercint el seu ofici a Barcelona el 1482, com a corredor de llotja i llibres el 1473. La participació d'aquest llibreter en aquest certamen afegeix una nova peça a l'entorn cultural d'aquest debat i enriqueix el nostre coneixement sobre les relacions poètiques a la Barcelona del segle XV.

L'altre nucli que cal esmentar en aquest apartat el formen Joan Ramon Ferrer i una sèrie de figures brillants de la literatura llatina a la Corona d'Aragó. Ens referim a personalitats com Joan Margarit, Jeroni Pau, Ferran Valentí, Jordi de Centelles i Pere Miquel Carbonell, els quals, tot i conrear principalment la literatura epistolar en llatí, hem vist que

¹¹⁷ Peter COCOZZELLA (ed.), *Obres catalanes de Francesc Moner*, Barcelona, Barcino, 1970. Del mateix autor, «Fra Francesc Moner y el auto de amores en el dominio del catalán y del castellano a finales del siglo XV», dins Josep Lluís SIRERA (ed.) *Estudios sobre teatro medieval*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2008, ps. 57-80. Estrella RUIZ-GÁLVEZ, «La 'Noche de Moner', más propiamente llamada 'Vida humana'», *Cahiers d'études hispaniques médiévales*, núm. 30 (2007), ps. 167-182.

també els podem vincular amb concursos poètics en vernacle, sovint religiosos, configurant amb un toc d'originalitat el que Mariàngela Vilallonga anomena «Humanisme català».¹¹⁸

2.3. Cultura com a via de promoció de les noves elits econòmiques

Al començament del segle XV la caiguda del gran comerç, amb el recurs barceloní al proteccionisme i l'oposició de la ciutat a qualsevol empresa militar i a les polítiques expansionistes dels reis revelen l'agreujament de les dificultats econòmiques i dels contrastos entre els interessos de la classe mercantil barcelonina i l'imperialisme de la corona. El govern de la ciutat continua monopolitzat pels cinc consellers procedents de l'oligarquia de rendistes, els quals exerceixen un domini gairebé absolut sobre l'administració, les flotes i les milícies barcelonines.¹¹⁹

Moltes d'aquestes famílies van iniciar la seva fortuna a l'àmbit de la mercaderia, de la banca o del transport marítim, mentre que d'altres trobaren el camí en el servei al rei, a la cancelleria o a les oficines de comptes (la tresoreria i el mestre racional), o en el prestigi professional d'alguns juristes. Els mecanismes d'ascensió social portaven primer a l'estament de ciutadà honrat; quan s'havia acumulat un patrimoni important, es passava a viure de rendes, per tal de dedicar-se a càrrecs de govern a la ciutat, a l'àmbit territorial de Catalunya o a prop del rei. El pas següent en l'ascensió social era entrar a la petita noblesa, en el rang dels cavallers, tot i que molts preferien continuar en el ciutadanatge per tal de poder participar en el govern de la ciutat; com a màxim arribaven a la categoria de donzell, la més baixa de la noblesa, que no era incompatible amb els càrrecs municipals. Els buits que ells deixaven a

¹¹⁸Mariàngela VILALLONGA, «Humanisme català», *Estudi General*, núm. 21 (2001), ps. 475-488.

¹¹⁹Giuseppe TAVANI, *op. cit.*; Carme BATLLE (1973), *op. cit.*

l'economia productiva els ocupaven altres que, des dels estrats inferiors, també maldaven per obrir-se camí.¹²⁰

El seu domini sobre la ciutat es veurà afeblit quan, a recer d'aquesta profunda crisi econòmica i social, sorgeixin les protestes de la resta dels estaments urbans que aspiren a formar part en el govern ciutadà. Els gremis proliferen, s'uneixen i formen confraries, algunes d'elles caracteritzades per un pes econòmic considerable.¹²¹ Paral·lelament, a remolc d'aquesta situació d'incertesa, arrela un corrent d'espiritualitat popular amb una forta càrrega de sentimentalisme pietós i reformisme moral que serà utilitzat des del partit buscaire¹²² per dotar de cert to providencialista llurs aspiracions socials i polítiques. La promoció cultural i l'ostentació d'aquesta pietat serà utilitzada amb finalitats clarament propagandístiques per part d'aquests dos bàndols.

2.3.1. Una nova cultura de la pietat: caritat i hospitals

No podem desvincular aquest augment de l'interès per la cultura, associat a la promoció i legitimació de la nova posició social que ostenten aquests llinatges de mercaders més rellevants amb l'adquisició d'una activa pietat afectiva lligada als franciscans, amb una

¹²⁰Maria Teresa FERRER I MALLOL, «Altres famílies i membres de l'oligarquia barcelonina», dins AA.DD., *El 'Llibre del Consell' de la ciutat de Barcelona. Segle XIV: les eleccions municipals*, Barcelona, CSIC-Institució 'Milà i Fontanals', 2007, ps. 269-346.

¹²¹ «Les confraries són d'origen burgès o ciutadà; a Barcelona, les documentem a partir del segle XIII [...]. La majoria de les confraries reunien, de manera voluntària, persones dedicades a un mateix ofici o tècnica de treball, però no acostumaven a denegar l'ingrés d'aquelles persones que per sang —descendents— o per altres causes, tot i no ésser de l'ofici, se'ls considerava com a dignes de figurar entre els inscrits a la confraria [...]. Les confraries, segons les seves ordinacions, en els segles XIV i XV, tenien finalitats molt concretes, resumides en el concepte d'ajuda. S'havia d'assistir els confreres malalts, participar col·lectivament i particularment en els seus enterraments i procurar tota mena d'oracions en vida i, de suffragis una vegada mort. Qualsevol confrere podia estar tranquil en vida i un cop mort, no li mancarien les ajudes ni materials ni espirituals per a ell i per a la seva família. A les ordinacions consultades, èdites i inèdites, no hi hem sabut trobar cap mena de referència que les confraries actuessin com a institucions per al control del treball; això vol dir, fins que no tinguem un corpus documental prou indicatiu, que no va existir en el segle XV, cap confraria les ordinacions de la qual fossin més gremials que assistencials», Joan-Ferran CABESTANY, «Confraries i gremis a Barcelona: segles XIII a XVI», *Finestrelles*, núm. 2 (1990), ps. 142 i 143; Josep M. VILA I CARABASA, «La participació de l'estament artesanal en el Consell de la ciutat (segles XIII-XVI): l'exemple dels terrissers», *Barcelona Quaderns d'Història*, núm. 4 (2001), ps. 183-192.

¹²² Carme BATLLE, «Retorn a la Busca i la Biga, els dos partits de la Barcelona medieval», *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, núm. 3 (1982), ps. 229-234.

forta presència de les obres d'Eiximenis en llurs biblioteques que va acompanyada d'un «deseo mayoritario de los mercaderes de ser enterrados en los cementerios de los conventos de los mendicantes, así como las continuas referencias en los testamentos, donde franciscanos y dominicos aparentemente como albaceas y confesores de los mercaderes [...]. En este sentido, no es casualidad que el convento de los franciscanos esté plenamente integrado en la vida marítima de la ciudad: la fachada ocupa una buena porción de la costa de la ciudad, hacia el norte».¹²³

Es tracta d'un fenomen lligat amb el concepte de pobresa (*paupertas*), ampli i complex, que en llatí vulgar apareix expressat de formes diverses: *indigentia*, *necessites*, *misèria*, *infirmetas*, *inòpia*, etc. Són paraules que recullen un concepte molt ampli i divers del que el món medieval entenia amb l'expressió «pobre» o «pobresa». Amb aquestes paraules s'identifica a tots els miserables, als que pateixen la indigència i la fam, així com la malaltia, o els que pateixen les xacres d'un cos feble o les conseqüències de l'ancianitat i també la deficiència mental. Inclou també aquest ampli concepte de «*paupertas*» aplicat als exclosos, captius, exiliats, apàtrides, i també pelegrins, considerats com *pauperes Christi* per antonomàsia. Són casos relacionats amb la pobresa forçada, la que ve imposada per voluntat divina i/o per la societat i les condicions de vida, l'entorn o l'herència. L'Església i les institucions eclesiàstiques, sobretot després de l'expansió i consolidació de la Reforma gregoriana a cavall de l'any 1110, impulsaran la pràctica de la caritat, l'acollida del pobre, del miserable, del pelegrí, com a pràctiques habituals de la vida comunitària, sigui en catedrals o

¹²³ J. AURELL i A. PUIGARNAU, «La elección de la sepultura», dins *id.* (1998), *op. cit.*, ps. 186 i 188. Antoni RIERA, «Estructura social y sistemas alimentarios en la Cataluña bajomedieval», *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, núm. 14-15 (1993-1994), ps. 193-217. Pel que fa a la literatura franciscana, Montserrat CASAS, «Notes sobre les 'Floretes' de sant Francesc i la seva recepció a Catalunya», *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, núm. 23-24 (2002), ps. 613-628. L'ensenyament moral i disciplinar de sant Francesc va tenir una gran influència, lògicament entre els frares menors però també els nombrosos seguidors laics del seu temps, i per això varen determinar la difusió d'una tradició literària que continuarà al llarg dels segles successius en els àmbits més variats, des de la teologia, la filosofia, l'hagiografia, l'ascètica, també en les narracions llegendàries, fins arribar a la més alta expressió literària: la poesia. Quallà, per tant, una literatura franciscana, escrita per franciscans, que agradà i entusiasma enormement, no tant sols pel seu interès espiritual sinó també en el camp literari, on exercí una àmplia influència. Remetem també a l'estudi de Giovanni Maria BERTINI, «Entorn a la pietat afectiva a la Catalunya medieval», *Estudis Romànics*, núm. 10 (1962-1967), ps. 155-171.

en monestirs de matriu benedictina (benedictins estrictes, cistercencs), però l'aparició del franciscanisme, i dels ordres mendicants en general, rehabilitarà la condició de la pobresa i del pobre, especialment al segle XIII, i en l'àmbit urbà, amb la implicació activa d'un nou sector de la societat.¹²⁴ Cal insistir en la força que pren aleshores la pràctica de la caritat estretament lligada a un moviment laic i popular d'extracció urbana que concedeix valor religiós a la mitigació del sofriment material dels homes i que s'expressa a través de donacions caritatives, llegats testamentaris, formació de confraries i fundacions d'hospicis i hospitals.¹²⁵ A partir de mitjan segle XIII i al llarg dels segles XIV i XV es detecta un notable increment dels hospitals promoguts per particulars pertanyents a l'oligarquia urbana, conscients que eren un magnífic aparador per expressar públicament la pietat personal que els permetia redimir els pecats, manifestar el poder i l'aparença, així com perpetuar el bon nom i el prestigi familiar.¹²⁶ Un clar exponent d'aquesta via de promoció social la trobem en els Llobera, tal com veurem més avall.

2.3.2 Comerç amb el nord d'Àfrica i la redempció de captius

No diem res de nou quan afirmem que el comerç va ser un dels motors més dinàmics de la societat medieval que va promoure la circulació de productes, coneixements i idees, i els mercaders els seus màxims responsables.¹²⁷ L'increment del comerç medieval a llarga distància exigeix millores en l'àmbit de la navegació i un continu esforç innovador en el

¹²⁴ Prim BERTRAN I ROIGÉ, «La alimentació de pobres y peregrinos en la Cataluña medieval», dins Manuel GARCÍA GUATAS *et al.* (coords.), *La alimentación en la Corona de Aragón (siglos XIV-XV)*, Zaragoza, Institución 'Fernando el Católico', 2013, ps. 43-64 (*revisa, ponías el título en catalán y solo lo he encontrado en castellano*). Per a un balanç historiogràfic consultar Luis MARTÍNEZ GARCÍA, «Pobres, pobreza y asistencia en la edad media hispana. Balance y perspectivas», *Medievalismo*, núm. 18 (2008), ps. 67-107.

¹²⁵ Manuel RIU (ed.), *La pobreza y la asistencia a los pobres en la Cataluña medieval*, Barcelona, CSIC-Institució 'Milà i Fontanals', 1980.

¹²⁶ Antoni CONEJO, *Assistència i hospitalitat a l'edat mitjana. L'arquitectura dels hospitals catalans: del gòtic al primer renaixement*, Tesi Doctoral dirigida per la Dra. M. Rosa Terés i Tomàs, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2002; <<http://hdl.handle.net/10803/2006>>. *Id.*, «*Domus seu hospitale*»: espais d'assistència i de salut a l'edat mitjana, Barcelona, Universitat de Barcelona-Publicacions i Edicions, 2013.

¹²⁷ Josep Maria MADURELL i Arcadi GARCÍA, *Comandas comerciales barcelonesas de la Baja Edad Media*, Barcelona, Fundació Noguera, 1973.

crèdit, la comptabilitat, les assegurances i els mitjans de pagament, malgrat la prohibició eclesiàstica de la usura i de l'acusació que pesava sobre qualsevol tipus de crèdit amb interès.¹²⁸ Progressen les companyies comercials,¹²⁹ sobretot encaminades a treure'n el màxim profit al mercat internacional.

L'àrea magribina fou una de les destinacions més antigues del comerç exterior català, de manera que hi ha presència de mercaders barcelonins a Ceuta des de 1227, a Ifriquia, Bona, Bugia i Tunis des de 1213-1214, interessats per productes exòtics com or, esclaus, iveri, plomes d'estruç, pebre de Guinea o àmbar gris.¹³⁰ Aviat esdevé, per tant, un mercat imprescindible dins de l'entramat comercial de la Corona d'Aragó.¹³¹ A diverses ciutats del Magrib hi havia consolat de catalans, i hom assegura que si Barcelona va exercir un paper important en l'àmbit del comerç internacional va ser perquè formava part intengrant d'una xarxa més àmplia que abastava centres com Palma de Mallorca, València i Perpinyà, entre d'altres.¹³² Era una xarxa que facilitava la complementarietat amb una repartició de funcions:

¹²⁸ Manuel RIU, «La banca i la societat a la Corona d'Aragó, a finals de l'Edat Mitjana i començaments de la moderna», *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, núm. 11-12 (1991), ps. 187-224; Gloria POLONIO, *Exportación e importación en y desde el Mediterráneo en la Baja Edad Media. Mercaderes, mercancías y rutas comerciales (1349-1450)*. Tesis Doctoral dirigida pel Dr. Josep Hernando Delgado, Barcelona, Universidad de Barcelona, 2012: <<http://hdl.handle.net/10803/80611>>.

¹²⁹ Josep Maria MADURELL, «Compañías mercantiles barcelonesas del siglo XV y su estrato familiar», *Estudios históricos y documentos de los Archivos de Protocolos*, núm. 9 (1981), ps. 27-104; Coral CUADRADA i Mª Dolors LÓPEZ, «A la Mediterrània medieval: les societats mercantils a la Corona d'Aragó (s. XIV)», *Universitas Tarraconensis*, núm. 10 (1992), ps. 67-92.

¹³⁰ Carme BATLLE, «Uns mercaders de Barcelona al Nord d'Àfrica a mitjan segle XIII», *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, núm. 10 (1989), ps. 145-157.

¹³¹ Maria Teresa FERRER i MALLOL, «Fou Lluís Sescases l'autor de 'Curial e Güelfa'? El nord d'Àfrica en la narrativa del segle XV», dins Ricard Bellveser (ed.), *Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, vol. 2, València, Alfons el Magnànim, 2011, ps. 49-142.

¹³² María Dolores López Pérez descriu minuciosament les característiques i funcionament d'aquests consulats: «rodeadas por un muro, las alhóndigas constituyen un mundo aparte. Eran a la vez hostel y almacén, un lugar donde se alojaban los mercaderes y encontraban los servicios básicos. La capilla, atendida por un capellán o un miembro de alguna orden religiosa, generalmente mercedarios o trinitarios, cubría las atenciones religiosas de los mercaderes que, en caso de defunción, contaban asimismo con un cementerio propio. Las necesidades lúdicas y el empleo del tiempo de ocio transcurría en la taberna, o en los burdeles donde trabajaban prostitutas, que arribaban desde los territorios de la Corona de Aragón, siempre en un intento de evitar los contactos con las mujeres musulmanas. También los negocios se concretaban en el interior y se refrendaban en presencia de un notario que legalizaba las operaciones [...]. Las alhóndigas son un enclave jurídico cristiano en territorio islámico, un espacio que goza del principio de extraterritorialidad. El cónsul, verdadero agente de influencia ante las cortes magrebíes, ejercía su jurisdicción sobre los mercaderes de la corona: era el jefe de la colonia. Nombrados por un período de dos, cuatro o cinco años, su elección era un proceso complejo que sufrió una evolución desde mediados del siglo XIII. Al principio parecen haber sido elegidos por los propios negociantes que comerciaban en la plaza, si bien enseguida esta prerrogativa pasará a ser ejercida por el rey y los 'consellers'»

Barcelona tindria una ocupació dirigent, preferentment financera i asseguradora; i una funció operativa practicada per València i Mallorca,¹³³ de manera que, arribats al segle XV, la Mediterrània occidental ha esdevingut catalana.¹³⁴ Es tracta d'una expansió econòmica que va estretament lligada a l'expansió política dels monarques catalans; autors com J. N. Hillgarth i Mario del Treppo asseguren que, malgrat períodes d'enfrontaments polítics (relacions diplomàtiques inexistents o conflictes bèl·lics) entre els països, no s'interromp mai en el període que va del 1381 al 1410.¹³⁵ Tal com assenyala María Dolores López, es tracta d'una relació comercial protegida per l'existència d'uns tractats de pau:

Los diversos acuerdos concertados entre la Corona de Aragón y los estados magrebíes estipulaban ya desde un principio una serie de inmunidades que beneficiaban a los mercaderes de las dos partes firmantes del tratado. En el momento en que esta tregua se rompía o, simplemente, prescribía el período de duración estipulado sin que se acordara una renovación, estas salvaguardas dejaban de tener vigencia. Pero ello no significaba una paralización del comercio. La concesión de recomendaciones y licencias especiales, a veces individuales, en ocasiones colectivas, que garantizaban el

de la ciudad de Barcelona. Los primeros consulados documentados, el de Túnez y el de Bugia»; María Dolores LÓPEZ PÉREZ, «La circulación de las élites económicas en el Mediterráneo occidental medieval. El Magreb como polo de atracción de los mercaderes catalanoaragoneses», *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, núm. 22 (2001), ps. 724-726. Més informació a Maria Teresa FERRER I MALLOL, «El Consolat de Mar i els consolats d'Ultramar, instrument i manifestació de l'expansió del comerç català», dins *id.* i Damien COULON (eds.), *L'expansió catalana a la Mediterrània a la baixa Edat Mitjana. Actes del Séminaire-Seminari, Barcelona, abril de 1998*, Barcelona, CSIC-Institució 'Milà i Fontanals', 1999, ps. 53-80.

¹³³ María Dolores LÓPEZ PÉREZ, «La Corona de Aragón y el Norte de África. Las diferentes áreas de investigación mercantil catalano-aragonesa en el Magreb a finales del siglo XIV y principios del XV», *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, núm. 11-12 (1990-1991), ps. 299-323.

¹³⁴ El port de Barcelona va jugar, des del 1330, un paper decisiu en el comerç de les espècies que passava pel sultanat mameluc, és a dir, Egipte i Síria-Palestina, juntament a les més conegudes i estudiades metròpolis italianes Venècia i Gènova; Damien COULON, «Barcelona i el gran comerç amb Orient: un segle de relacions comercials de Barcelona amb Egipte i Síria (c. 1330-c. 1430)», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. 16 (2005), ps. 165-170.

¹³⁵ J. N. HILLGARTH, *El problema d'un Imperi Mediterrani càtala*, Palma, Editorial Moll, 1980; Mario DEL TREPPO, *Els mercaders catalans i l'expansió de la corona catalano-aragonesa al segle XV*, Barcelona, Curial, 1976; Maria Teresa FERRER I MALLOL (2011), *op. cit.*, ps. 49-142, detalla els diversos contactes que hi hagué entre Tunis i Alfons el Magnànim els anys 1438, 1442, 1444, 1446 i 1456; *vid.* també María Dolores LÓPEZ PÉREZ, «Las relaciones diplomáticas y comerciales entre la Corona de Aragón y los Estados norteafricanos durante la Baja Edad Media», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 20 (1990), ps. 149-170.

libre tránsito permitían la continuidad de unos intercambios y, lógicamente, la permanencia de las colonias mercantiles.¹³⁶

Derivat d'aquest contacte estret i durador amb terres islàmiques es desenvolupa una altra manera de pietat, i és la que té a veure amb el rescat de captius, una pràctica freqüent de caritat i responsabilitat de tots els cristians que es materialitza en la multiplicació de les donacions particulars i les deixes testamentàries per al rescat. La pietat prestigia qui l'exerceix, i els mercaders se n'aprofiten. Paral·lelament, apareixen noves ordes, sorgides de la vitalitat del medi urbà, com l'orde de la Mercè, acceptada formalment pel Papa en una Butlla de 1235 on ja es parla de la Casa de Santa Eulàlia de Barcelona per al rescat de captius.¹³⁷

La pirateria exercida contra vaixells cristians a les costes catalanes produeix un gran nombre de captius. Els captius cristians podien passar molts anys vivint en un país islàmic mentre esperaven ser rescatats. Ho podien aconseguir mitjançant les esmentades ordes redemptores, amb les quals contreien l'obligació de formar part, durant un temps, de les comitives d'excaptius que, amb les seves cadenes i els relats de les seves desventures, mostrades i explicades a les esglésies i a les places públiques, havien d'aconseguir almoines perquè els ordes poguessin continuar redimint captius. Eren realitats molt viscudes que emocionaven la gent.¹³⁸

A través de l'edició i estudi de mitja dotzena de cartes escrites per cristians captius a les presons de Tunis dirigides als reis Ferran d'Antequera i Alfons el Magnànim on els demanaven intercessió per aconseguir que el rei de Tunis Abu Faris Abd al-Aziz consentís el

¹³⁶ María Dolores LÓPEZ PÉREZ (2001), *op. cit.*, p. 724.

¹³⁷ Josep Maria SALRACH, «Els orígens de l'Orde de la Mercè i el rescat de captius. Les Croades i l'exercici de la caritat a l'Edat Mitjana», *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, núm. 9 (1988), ps. 192-193; James William BRODMAN, *Ransoming Captives in Crusader Spain: the Order of Merced on the Christian-Islamic Frontier*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1986.

¹³⁸ Cf. Maria Teresa FERRER I MALLOL (2001), *op. cit.*

seu alliberament, Roser Salicrú analitza les condicions d'aquests captius i les complexes relacions que hi havia entre els reis cristians i el musulmà.¹³⁹ Ens interessa recollir aquí el paper fonamental dels mercaders catalans (especialment barcelonins) en tot aquest engranatge de les complexes negociacions diplomàtiques, la circulació d'aquestes cartes i el posterior rescat, aprofitant que disposaven de recursos suficients i sabien transferir fons a places llunyanes. Això fou possible també perquè sembla que, especialment a Tunis, aquests mercaders tenien plena llibertat de moviments, i sovint arribaven al sobirà. Ja ho assenyala Carrère (1967):

En certs països musulmans, els barcelonins s'hi estableixen sense que els infidels rebin el mateix favor a Barcelona; a Egipte, no s'allunyen gaire de l'alfòndec d'Alexandria; però la Síria d'abans de Tamerlà, **i sobretot al regne de Tunis**, sembla que frueïen d'una autèntica llibertat de moviments; alguns, àdhuc entraren en relació directa amb el sobirà.¹⁴⁰

Destaca la figura del mercader Guillem de Fonollet, home de confiança de Ferran d'Antequera. Ben establert a Nàpols gràcies al munt d'interessos que hi havia teixit, esdevé a la cort l'expert en matèries italianes i ja des del 1410 el trobem vinculat a Ifriqiya.¹⁴¹ A partir d'aquest moment es farà càrrec dels rescats de diversos captius, per la qual cosa no és estrany que el 19 d'agost de l'any 1413 adreci una carta al rei aconsellant-li que enviï els mercedaris a Tunis per fer concòrdia amb l'hàfsida, cosa que permetria que es recuperessin molt captius.

¹³⁹ Roser SALICRÚ, «Cartes de captius cristians a les presons de Tunis al regnat de Ferran d'Antequera», *Miscel·lània de Textos Medievals*, núm. 7 (1994), ps. 549-590.

¹⁴⁰ Claude CARRÈRE (1977), *op. cit.*, p. 152.

¹⁴¹ Mario DEL TREPPO (1976), *op. cit.*, ps. 162-164. L'any 1414, per exemple, ajudà el rei en les negociacions del casament del seu fill amb Joana II de Nàpols. Més informació a Roser SALICRÚ, «Home del papa, home del rei. Guillem de Fonollet, un mercader català entre política i comerç, entre món cristià i món islàmic, a cavall dels segles XIV i XV», dins Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ *et al.* (eds.), *A l'entorn de la Barcelona medieval. Estudis dedicats a la doctora Josefina Mutgé i Vives*, Barcelona, CSIC-Institució 'Milà i Fontanals, 2013, ps. 399-411.

No s'està tampoc d'aconsellar Ferran d'Antequera sobre la necessitat de signar els acords amb el rei musulmà convinguts amb el rei Martí en la darrera treva estipulada.

Arribats a aquest punt, podem assegurar que és bastant probable que els mercaders, en incorporar-se a la lectura de productes que emanaven de la cort com una via de gaudi però sobretot de promoció social, llegissin amb gaubança una novel·la com el *Curial e Güelfa*, la qual presenta una sèrie d'anomalies que la individualitzen i l'aparten, en principi, de la producció literària que hom espera trobar en els ambients cortesans on hom espera encabir-la: apreciarien la mentalitat favorable al diner que traspua, amb una clara i precisa concreció financera, i trobarien encertada la presència de mercaders en un entorn cavalleresc, amb personalitat pròpia i que se situen al mateix nivell que l'heroi.¹⁴² Des d'aquesta perspectiva, se sentirien plenament identificats amb l'episodi del captiveri de l'heroi, de plena vigència en el seu entorn (llibre III), i veurien com un encert que fos un mercader qui ajudés Curial: Jaume Perpunter. L'anònim autor ens diu que era natural de Solsona, però amb casa a Barcelona, i que ajuda Curial i Galceran de Mediona a salvar el tresor que els ha donat Camar. Hom identifica un Antoni Perpunter, que era paraire a Barcelona i que el 1452 havia estat un dels dos cònsols de l'ofici. Sembla que el 3 d'abril de 1452 Eulàlia, vídua de Guillem Barba, de Sabadell, li lloga per cinc anys, juntament a Jaume Puig, de Ripollet, els molins drapers que posseix al rec Comtal.¹⁴³ Més endavant veurem la importància que assoleixen aquestes oficis vinculats a la pell (paraire, blanquer, sabater...) i al sector del teixit, un comerç vinculat a Tunis amb la presència de famílies de mercaders de Solsona importants, esmentades ja amb anterioritat: Junyent, Llobera, alguns membres de les quals participen en el govern de Barcelona i esdevenen autèntics impulsors de la cultura i promotors d'art, una altra de les vies de promoció social, com veurem tot seguit.

¹⁴² Anton M. ESPADALER, «Àfrica en el *Curial e Güelfa* i en el *Tirant lo Blanch*», *Miscel·lània Gabriel Oliver Coll*, Isabel de Riquer (ed.) Barcelona, PPU, 2008, ps. 29-42.

¹⁴³ Claude CARRÈRE (1977), *op. cit.*, p. 472; Carme BATLLE (1973), *op. cit.*, p. 549.

2.3.3 Nous promotors artístics

Joan Molina afirma contundentment que «fue relativamente frecuente la utilización en clave propagandística de ciertas obras de temática religiosa. De esta forma, es posible que detrás de un testimonio icónico de carácter devocional nos encontremos también ante programas o imágenes con una evidente carga política».¹⁴⁴

La diferent configuració social de les corones de Castella i d'Aragó té un fidel reflex en les manifestacions artístiques, de manera que si a Castella van ser la noblesa i l'alt clergat els que tingueren un elevat protagonisme, promocionant obres destinades a capelles funeràries, església o convent, a la Corona d'Aragó les obres més importants van ser promogudes per iniciatives corporatives o per la burgesia, i tenien com a destinació edificis de caràcter cívic. Tot i que hom destaca el patrocini de la monarquia i dels grans homes de l'església com Dalmau de Mur,¹⁴⁵ a partir de finals del segle XIV centres urbans com Barcelona adquireixen protagonisme, amb una burgesia culta que esdevé un client actiu dels miniaturistes:

El patriciado urbano, ávido por emular las antiguas costumbres nobiliarias, accedió al encargo artístico colectivamente desde una óptica cultural proto-humanista que lo aproxima a la burgesia de las repúblicas italianas.¹⁴⁶

En la mateixa línia argumental, hom assenyala que la Baixa Edat Mitjana es caracteritza per l'augment de la diversitat social dels comitents artístics, especialment motivat per la forta irrupció d'una dinàmica burgesia mercantívola, amb una clara intencionalitat: «la

¹⁴⁴ Joan MOLINA, *Arte, devoción y poder en la pintura tardogótica catalana*, Murcia, Universitat de Murcia, 1999, p. 13.

¹⁴⁵ Josefina PLANAS, *El esplendor del gótico catalán. La miniatura a comienzos del siglo XV*, Lleida, Universitat de Lleida, 1998, ps. 188-191

¹⁴⁶ *Ibidem*.

manifestación del poder económico y político [...] [y] la imitación de unos modelos de comportamiento dictados por la ideología de un grupo social».¹⁴⁷ Des d'aquesta perspectiva, Cristina Borau analitza la promoció de capelles a les esglésies gòtiques com a instrument de consolidació del prestigi social i constata que en la renovació de les tres grans esglésies parroquials de Barcelona, Santa Maria del Mar, Santa Maria del Pi i Sant Just, les autoritats eclesiàstiques van preveure que la transformació d'aquells temples romànics en els gòtics de l'actualitat seria lenta i molt cara, per la qual cosa van decidir concedir les noves capelles que s'anaven construint a persones adinerades, a canvi que paguessin un generós donatiu.¹⁴⁸ Els promotors d'aquelles capelles eren, majoritàriament, mercaders i oficials reials, els sectors socials que més van prosperar en aquell context. La promoció d'art sumptuari també ha sortit de la cort, de manera que el comportament cortesà aviat és emulat per altres grups socials.

També ho trobem en la còpia de manuscrits de luxe: un encàrrec miniaturístic per enfortir la imatge «corporativa» el trobem en el ja esmentat manuscrit de l'Arxiu Històric de Barcelona, L-35/1G-35, traducció dels *Dictorum factorumque memorabilium* del Valeri Màxim. Còpia del manuscrit L- 36, de l'any 1395, el còdex més antic conservat de la traducció catalana del Valeri. L'any 1408 el Consell de Barcelona va prendre la decisió d'encarregar a Arnau de Tollís una nova còpia d'aquest manuscrit, l'esmentat L-35, una còpia també en pergamí, de gran format. Segons Helena Rovira:

Fou encarregat pels consellers de Barcelona en veure el desgast que estava patint l'exemplar que els havia enviat Jaume d'Aragó [...]. L'enquadernació és moderna, en pell negra sobre fusta, amb dues tanques de metall i decoració en daurat a la coberta i als talls [...]. [Es tracta d'un] còdex complet i molt regular [...]. [Pel que fa a la seva decoració,] cada un dels nou llibres va encapçalat per una caplletra historiada i una

¹⁴⁷ Joan MOLINA, *op. cit.*, p. 17.

¹⁴⁸ Cristina BORAU, «L'ascens social a la Barcelona del s. XIV vist a través dels promotors de capelles de la Seu i de les grans esglésies parroquials», *Anuario de Estudios Medievales*, vol. 32, núm. 2 (2002), ps. 693-722.

orla en forma de tija amb fulles i besants daurats: al f. 1 la caplletra del pròleg presenta, amb lleugeres variants, la mateixa escena que al ms. 1G-36, és a dir, Canals oferint el volum al cardenal; en canvi, la del llibre I no mostra Valeri i Tiberi, sinó només l'emperador amb els atributs de poder (espasa, corona i esfera daurada, f. 2); a la caplletra del llibre II, un mestre està fent classe a quatre alumnes (f. 24); al tercer, un jove va muntat a cavall (f. 50); al quart, un home subjecta una gran balança inclinada (f. 75); al cinquè, dos personatges, un d'ells de pell bruna, sembla que estiguin realitzant un intercanvi (f. 100); al sisè, Lucrecia es dona mort amb un punyal (f. 128); al setè, un matrimoni amb el seu fill mengen a taula (f. 153v); al vuitè, un home agenollat més un acompanyant que el conforta posant-li una mà a les espatlles adrecen una súplica a un rei (f. 175); finalment, com al ms. 1G-36, la caplletra de l'últim llibre representa la Luxúria coronant un home (f. 198v). La resta d'elements decoratius (caplletres secundàries, calderons, números de capítol, etc.) són els mateixos que els del ms. 1G-36.¹⁴⁹

Destaca, en aquest sentit, el retaule de *La Verge dels Consellers* de Lluís Dalmau. El sis de juny de 1443 els Consellers encarregaren aquesta obra per a la capella de la Casa de la Ciutat¹⁵⁰. Amb la seva construcció hom volia expressar orgull i autonomia del poder municipal davant l'autoritat reial, l'Església i l'aristocràcia militar... i sobretot davant les aspiracions polítiques de la Busca. Pretenien, alhora, transfigurar la imatge de l'espai reduït i senzill de la capella, construïda durant els darrers anys del segle XIV i la primera dècada del segle XV, amb el desig de dotar-la d'una sumptuositat gairebé palatina. És per això que els

¹⁴⁹ Helena ROVIRA, *El 'Valeri Màxim' d'Antoni Canals: estudi i edició (llibres I-V)*, Tesi Doctoral dirigida per la Dra. Gemma Avenoza, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2014, <<http://diposit.ub.edu/dspace/handle/2445/58545?locale=ca>>, ps. 98-99. *Vid.* Gemma ESCAYOLA, «Estudi dels Valeri Màxim L-35 i L-36 (AHCB). Còpia i model d'un mateix text», *Lambard: Estudis d'Art Medieval*, núm. 16 (2003-2004), ps. 11-46; Josefina PLANAS, *op. cit.*, ps. 131-136.

¹⁵⁰ Joan MOLINA, *op. cit.*, ps. 173-228.

cinc consellers encarregats de gestionar les obres i la realització del retaule, membres de les famílies de mercaders més influents del moment,¹⁵¹ formalitzen el contracte de creació de l'obra amb Lluís Dalmau, pintor de confiança d'Alfons el Magnànim, innovador en impulsar el model pictòric de la pintura flamenca.¹⁵² Els consellers estaven al cas d'aquesta novetat, no debades «la demanda de productos de lujo por parte de los patricios barceloneses — esencialmente ciudadanos honrados y ricos mercaderes que gustaban de decorar sus residencias y capillas particulares con este tipo de piezas— llegó a convertirse, a lo largo de los primeros decenios del siglo XV, en el motor de unas intensas relaciones comerciales con Flandes.»¹⁵³

L'al·legoria del poder que representa el retaule és poderosa. Mitjançant l'encàrrec d'un dels pintors de confiança del rei, expert en les darreres novetats artístiques del moment, es vol oferir una imatge de magnificència i glòria dels consellers, una eficaç eina per a proclamar la legitimitat del govern oligàrquic i proclamar els valors i virtuts universals de les institucions que per a ells representaven la seva posició en el món. La gravetat de la situació política els va obligar a fer palesa la seva autoritat de manera efectiva però també simbòlica per intentar persuadir tots aquells que qüestionaven l'ordre social establert. «Tan sólo diez años antes de la pérdida del monopolio político de los patricios urbanos y del ascenso de la Busca al gobierno municipal, la pintura de Dalmau expresa por sí misma la firme voluntad de los consellers de promover una solemne y grandilocuente iconografía del poder».¹⁵⁴

¹⁵¹ Joan Llull, conseller en cap, i Ramon Savall, Francesc Llobet, Antoni Vilatorra i Joan de Junyent; Agustí DURAN I SANPERE, *La Casa de la Ciudad. Historia de su construcción. Guía para su visita*, Barcelona, Aymá, 1951.

¹⁵² Nati SALVADÓ *et al.*, «'Mare de Déu dels Consellers', de Lluís Dalmau. Una nova tècnica per a una obra singular», *Bulletí MNAC*, núm. 8 (2008), ps. 43-61 (*vid.* ps. 44-49, context històric de l'obra i bibliografia final); Francesca ESPANYOL, «La transmisión del conocimiento artístico en la Corona de Aragón (siglos XIV-XV)», *Cuadernos del CEMYR*, núm. 5 (1997), ps.73-113.

¹⁵³ Joan MOLINA, *op. cit.*, p. 183. L'estudiós assenyala que Joan Llull, conseller en cap, era uno dels mercaders més rics de la ciutat i va realitzar un viatge de negocis a Flandes l'any 1436, viatge durant el qual podia haver entrat en contacte amb la pintura flamenca i el seu realisme innovador. Aquest coneixement el portaria a valorar la tècnica de Dalmau. Es tracta d'una altra via de contacte amb la cultura borgonyona paral·lela a la de la cort.

¹⁵⁴ *Ibidem*, p. 226.

2.3.4. Implicació en les festivitats urbanes

Les cerimònies públiques també són una de les principals manifestacions externes del poder d'aquesta oligarquia que veu perillar el seu estatus. Els consellers ocupaven un lloc privilegiat en el ritual de les diverses festes i processons que se celebraven cada any a Barcelona, en les quals participaven representants de tots els estaments urbans.¹⁵⁵ Ens informa novament:

El ritual de los desfiles y paradas, donde cada individuo ocupaba el lugar que le correspondía en función de su estatus, era contemplado como una verdadera alegoría del orden social ideal. Conscientes de estas connotaciones simbólicas, los consellers barceloneses de la primera mitad del siglo XV promovieron una inflación de las ceremonias públicas y, al mismo tiempo, vetaron la posibilidad que los mercaderes ocuparan puestos paralelos a los suyos.¹⁵⁶

En un altre lloc ja vam assenyalar com, a nivell europeu, la caiguda de Constantinoble revifà el sentit i la utilitat de la cavalleria i la figura del cavaller.¹⁵⁷ Però, paulatinament i amb motiu de les festivitats urbanes, ja no són els cavallers els que es fan ostentadors d'aquest discurs i d'aquest univers sinó el nou grup social dirigent de la ciutat, els quals prenen de la cavalleria el seu tarannà festiu i el vinculen a festes íntimament relacionades amb la ciutat i amb l'ostentació que els seus dirigents fan del poder. D'aquesta manera, la cavalleria perd autonomia i s'assimila a d'altres fenòmens festius com entrades reials, coronacions,

¹⁵⁵ En el *Memorial* o *Testament* dels consellers de Barcelona es repeteix, any rere any, d'ençà de 1437, la necessitat de redactar un llibre de cerimònies per fixar el protocol de les solemnitats celebrades a la ciutat. El llibre veié la llum el 1465, i concretava «com los senyors reis, primogènit e infants vénen per mar, en quina manera los son fets ponts e com deuen ésser diferenciats així en endrepar com en enramar solament de rama».

¹⁵⁶ *Ibidem*, ps. 221-222.

¹⁵⁷ Glòria SABATÉ i Lourdes SORIANO, «La cavalleria a la Corona d'Aragó: tractats teòrico-jurídics de producció pròpia», *eHumanista*, núm. 31 (2015), ps. 154-170.

casaments i funerals,¹⁵⁸ festes que la monarquia utilitza, pel que tenen de teatralitat i d'espectacular, com a estratègia de manipulació cultural i política.¹⁵⁹ El govern de la ciutat tampoc es manté aliè al control gestual i jeràrquic d'aquestes celebracions, sobretot de la mà dels ciutadans honrats, amb fortes inquietuds culturals i desitjosos d'equiparar-se, mitjançant la cavalleria, a la noblesa. D'altra banda, sovint són el testimoniatge de conflictes, no debades representen, com molt bé indica Miguel Raufast:

El encuentro entre los intereses —no necesariamente coincidentes, en ocasiones incluso antagónicos— de dos universos distintos —el municipio y la monarquía—, poseedores de ritualidad escénica propia, creadores ambos de simbología política y, por tanto, capaces de interpretar en términos diferentes el sentido de un mismo gesto, una misma celebración.¹⁶⁰

No podem, per tant, deslligar aquesta cavalleria de les entrades reials i aquestes entrades reials no deixen de ser l'escenari d'un estira-i-arrotonsa entre dos poders en conflicte: l'urbà, el reial i les aspiracions de nous grups socials. Des d'aquesta perspectiva té sentit que els autors d'alguns textos cavallerescos que es componen en aquest moment no siguin

¹⁵⁸ D'acord amb Francesca ESPAÑOL, «El 'córrer les armes'. Un aparte caballeresco en las exequias medievales hispanas», *Anuario de Estudios Medievales*, vol. 37, núm. 2 (2007), ps. 867-905, el 'córrer les armes era un ritual dels funerals medievals consagrat als membres de l'estament militar. «Era habitual que es fes en funerals nobiliaris i reials. Els cavallers que hi participaven es tiraven dels cavalls, els cavalls anaven ricament guarnits i amb les cues tallades, els cavallers duïen l'escut de cap per avall. A la Corona d'Aragó el ritual [...] només es feia quan el cos del rei era present; no es feia, en canvi, quan se celebrava un aniversari o en funerals d'estat en altres ciutats del regne. Barcelona fou la seu de diversos funerals reials al llarg dels segles XIV i XV. La necessitat de guardar una mateixa etiqueta en tots ells, necessitat que es feia extensible a d'altres rituals organitzats pel municipi (entrades reials i altres esdeveniments de caràcter cívic), va comportar que hom portés un registre puntual de tots aquests esdeveniments per a què hom els consideressin models de referència en la preparació dels que es pogueren esdevenir en un futur». Vegeu, a més a més, Jordi FERNÁNDEZ-CUADRENCH, «Les processons extraordinàries a la Barcelona Baixmedieval (1339-1498). Assaig tipològic», *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, núm. 26 (2005), ps. 403-428 i Lenke KOVÁCS, «La ciutat com a escenari: les entrades reials i la festa urbana», *Barcelona Quaderns d'Història*, núm. 9 (2003), ps. 71-82.

¹⁵⁹ Francesc MASSIP, «Pompa cívica y ceremonia regia en la Corona de Aragón a fines del medioevo», *Cuadernos del CEMYR*, núm. 17 (2009), ps. 191-192.

¹⁶⁰ Miguel RAUFAST, «Ceremonia y conflicto: entradas reales en Barcelona en el contexto de la Guerra Civil catalana (1460-1473)», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 38, fasc. 2 (2008), ps. 1048.

cavallers, sinó homes vinculats a la burgesia i al patriciat urbà. En tenim un exemple en l'*Arbre d'Honor* de Gabriel Turell.¹⁶¹

2.3.5. La família Llobera i les vies de promoció i legitimitació examinades

Procedents de Solsona, s'instal·len a Barcelona a inicis del segle XV. A Solsona ja exercien el comerç a gran escala i estaven emparentats amb altres grans famílies de mercaders, entre els quals destaquen els Junyent, amb els quals, a banda de profitoses aliances matrimonials, formaren una sèrie de companyies comercials a partir de 1400 entorn el comerç de teixits, ben característic de Solsona, amb contactes amb Gènova, Nàpols i el nord d'Àfrica.¹⁶² També participen en les construccions navals, arribant a la dirigir embarcacions i galeres llogades a la ciutat o a la Generalitat. Paral·lelament, i amb la voluntat de no perdre privilegis, membres d'aquestes famílies participen en el govern de la ciutat. Entre els anys 1437-1453 trobem Joan Llobera en el Consell de Cent com a representant de l'estament mercantil i entre els anys 1462-1463 esdevé conseller tercer.

Els Llobera destaquen per aglutinar tots els mecanismes de legitimitació social que hem vist fins ara, marcats per la seva significació política i social:

—Són els responsables de la construcció d'un hospital a Solsona, edificat a iniciativa de Francesca Llobera i segons la voluntat del seu pare Ramon, qui, en el seu testament de 29 de gener de 1411, instituí hereu universal de tots els seus béns aquest hospital. Les obres van començar l'any 1417 i deurien estar acabades entorn 1435. Segueix una estructura palatina, en la línia de les cases senyorials que en aquells moments s'aixecaven arreu de Catalunya, amb una planta quadrangular amb un pati obert al centre, en el qual hi ha una escala sobre volta en

¹⁶¹ Es conserva actualment en dos manuscrits: BITECA texid 2222 i manid 1994, manid 2100 i manid 1995, aquest darrer perdut.

¹⁶² Carme BATLLE, «Notas sobre la familia Llobera, mercaderes barceloneses del siglo XV», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 6 (1969), ps. 535-552. Núria COLL, «Una compañía barcelonesa para el comercio de paños (1400-1484)», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 5 (1968), ps. 339-408.

un dels seus costats i una galeria d'arcuacions ogivals, volada sobre el mateix pati, sostinguda per les característiques cartel·les esglaonades.¹⁶³

—Com era d'esperar, no triguen en esdevenir esplèndids mecenes, i una prova la tenim en el *Llibre d'Hores* que Joan Llobera encarregà l'any 1444.¹⁶⁴ Algunes miniatures semblen obra de Bernat Martorell, com l'Anunciació del fol. 149v o l'inici de l'ofici de difunts, on un mort cava una tomba. La vinyeta de la caplletra del fol. LXXXV en què es representa un bisbe, uns capellans i uns escolans llegint un llibre obert damunt un faristol, sembla que cal atribuir-la a un segon artista. Caldrà tenir present la vinculació d'aquest artista amb la Casa de la Ciutat, lligam que reflecteix les connexions d'aquests mercaders, ara vinculats al govern de la ciutat, amb les manifestacions artístiques capdavanteres i amb un mecenatge actiu com a símbol del seu poder social. D'aquesta manera, sabem que l'any 1437 Bernat Martorell cobra el patró d'una vidriera fabricada a Flandes que representava el Judici Final i que l'any 1448 intervé, juntament al miniaturista Bernat Rauric, en la decoració del *Comentari dels Usatges* de Jaume Marquilles, vinculat a la Casa de la Ciutat.¹⁶⁵

¹⁶³ Cf. Antoni CONEJO, *op. cit.*

¹⁶⁴ Barcelona, Arxiu Històric de la Ciutat, ms. A-398 (*vid.* Jesús ALTURO, *op. cit.*); Josefina PLANAS, *op. cit.*, ps. 160-161: «El escudo de armas, alusión directa al promotor del manuscrito, se ha podido asociar con la acaudalada familia Llobera, mercaderes originarios de Solsona, instalados en Barcelona hacia 1400. El iniciador de la dinastía en Barcelona fue Juan de Llobera senior, quien amasó una respetable fortuna que le permitió enlazar con un grupo social superior gracias a la política matrimonial de sus hijas. El propio Juan de Llobera había mostrado interés hacia las obras de arte manteniendo relaciones con los pintores Bernat Puig y Jaume Cirera, pagando y contratando el precio de un retablo dedicado a la iglesia de Solsona y dos retablos más para el hospital de la misma ciudad del que eran administradores miembros de la familia (nota 433: Francesca de Llobera, hija de Ramón y hermana de Juan de Llobera, regentó el hospital 'de Llobera' en Solsona. A su muerte lo legó a sus primos Juan de Llobera y Juan de Junyent, ciudadanos de Barcelona. Estas inclinaciones facilitarían el encargo de este manuscrito y más si tenemos en cuenta que los Llobera ya se habían interesado por los libros. [...] Opinamos que uno de los dos Llobera citados: Juan de Llobera fallecido en 1446 o su hijo muerto el día 2 de septiembre de 1454 pudieron ser los poseedores del Salterio Ferial y Horas. En esta línea, debemos tener en cuenta que Beatriu, hermana de Juan de Llobera senior ingresó en el aristocrático monasterio de Pedralbes perteneciente a la comunidad de clarisas, aunque dudamos que fuera la destinataria del códice puesto que el calendario no refleja las características de un santoral franciscano. De todos modos, cabe la posibilidad de considerarlo una donación posterior de los Llobera a alguna comunidad franciscana, orden hacia la que sentían especial predilección.»

¹⁶⁵ Gaspar COLL I ROSELL, *Manuscrits jurídics i il·luminació. Estudi d'alguns còdexs dels usatges i constitucions de Catalunya i del decret de Gracià, 1300-1350*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995.

2.3.6. Els nous grups socials i la cultura

Una altra realitat ben diferent la constituïren les confraries. N'hi havia a la ciutat i en els entorns rurals, i podien ser riques o pobres. Tot i que van sorgir a l'alta edat mitjana, fou al segle XV quan assoliren una major rellevància. Per confraria, en sentit general, s'entenia tota associació de fidels, pertanyents o no a un mateix gremi, que s'unien amb diversos fins: professionals, socials, caritatius, pietosos, penitencials, etc. Solien estar regides per un estatut o reglament, i la majoria, per bé que no totes, tenien entre les seves activitats prioritàries la funció benèfica i assistencial, i en ocasions, a part de contribuir a l'hospitalitat, també estava estipulat l'ajut als que requerien la prestació del seu ofici. A través de l'evolució de la de Sant Marc,¹⁶⁶ una de les confraries d'ofici més importants de la Barcelona medieval, podem copsar de quina manera també aquests grups socials utilitzaren la cultura com a via de promoció social.

La recuperació d'informació, fins ara inèdita, ha permès als investigadors traçar els eixos bàsics d'aquesta entitat a nivell social, religiós i artístic, posant en evidència que l'evolució d'aquesta associació va lligada al desenvolupament de la ciutat.¹⁶⁷ D'aquesta manera, hom pot distingir dos perfils de confreres: un que recull l'esperit cristià dels creadors de la confraria i un altre que es consolida a principis del segle XV i que està estretament vinculat al desig d'augmentar i consolidar el marge d'actuació d'aquest grup dins el perímetre de poder reservat als artesans. És significatiu, en aquest sentit, que l'any 1459 es ratifiqués el permís que la confraria tenia d'enterrament al claustre. Ja en aquestes dates el cementiri de la catedral era considerat el primer de la ciutat, i el denominador comú de les persones que s'hi enterraven era la riquesa i el poder polític o religiós. A través de la documentació conservada l'autora observa com, en aquest darrer període, la confraria de sant Marc va invertir molts

¹⁶⁶ No ens estem de recordar la importància d'aquest sant en una novel·la com el *Curial e Güelfa*.

¹⁶⁷ Lourdes FONOYET, «La confraria de Sant Marc de Barcelona (segles XIII a XV)», *Locus Amoenus*, núm. 8 (2005-2006), ps. 29-46.

esforços a millorar el seu patrimoni, especialment en relació amb la catedral gòtica, i en aquesta operació l'art va esdevenir l'element clau a l'hora de projectar una imatge pública de col·lectiu modèlic en clau cristiana i en clau de poder econòmic i social.

Paral·lelament, l'encàrrec del *Retaule dels Blanquers* o de *Sant Agustí*¹⁶⁸ de Jaume Huguet és també un exemple de la política propagandística de la Busca.¹⁶⁹ Estaven molt interessats en el programa reformista perquè la indústria del cuir va ser un dels pilars econòmics de Barcelona. Les tècniques barcelonines per a l'adobament de les pells originaren un corrent d'exportació i un important moviment de capital. Aquest fet donà una fesomia diferent de la que es podia esperar d'una menestralia corporativa, de manera que alguns mestres blanquers van millorar substancialment i començaren a tenir aspiracions polítiques. Bé que alguns blanquers i assaonadors romanen menestrals, caps d'obrador amb mitjans limitats i porten un tren de vida modest, d'altres, més emprenedors,¹⁷⁰ saben fer créixer llur fortuna i en associar-se d'igual a igual amb els mercaders, constituint una classe d'empresaris industrials eixida de la menestralia, que en l'ostentació de les seves aspiracions utilitzen també l'art, d'aquí la importància del Retaule, el contracte d'obra del qual se signa el 20 de

¹⁶⁸ Jaume HUGUET, *Retaule dels Blanquers / de sant Agustí* (1460), Barcelona, Museu Nacional d'Art de Catalunya.

¹⁶⁹ Jordi RAVENTÓS, «'La Verge dels Consellers' i el 'Retaule dels Blanquers'», *Pedralbes: Revista d'història moderna*, núm. 13.2, ps. 429-433. Recordar lligam blanquers, sabaters amb els mercaders de teixits. Joan AINAUD DE LASARTE, «Jaume Huguet i la societat barcelonina del seu temps», dins AA.DD., *Jaume Huguet, 500 anys*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1993, ps. 48-53. Francesc RUIZ QUESADA, «El retaule de sant Agustí de Jaume Huguet. Un referent singular en l'art pictòric català del darrer quatre-cents», *Quaderns de Vilaniu*, núm. 37 (2000), ps. 3-40.

¹⁷⁰ Claude CARRÈRE (1977), *op. cit.*, ps. 427 i 430-431: «Pel joc dels capitals i l'esperit d'empresa d'alguns assaonadors o blanquers, es constitueixen respectables fortunes». D'entre blanquers que progressen destaca **Joan Gregori**: «Començà amb mitjans limitats, car es casà amb una dona de dot aparentment modest: és ell mateix qui, el 1421, ha de dotar la seva cunyada. Però des del 1414 contractà dos aprenents; el 1423 pogué donar en comanda a diferents menestrals una suma global de 16 lliures 1 sou 6 diners; després el retrobem sempre com a comanditari de menestrals, als quals ven també cuirs a crèdit. El seu obrador no manca de mà d'obra, lliure o servil. I a més dels cuirs pròpiament dits, Joan Gregori té múltiples interessos. Ven draps, mules, esclaus, dona comandes marítimes, inverteix sumes elevades en societats per al treball i el comerç dels cuirs, i viatja com un mercader: el 1425, com a representant de JOAN LLOBERA major parteix cap a Flandes, on el tornem a trobar, el 1437, girant a un mercader barceloní una lletra de canvi de 490 lliures (mercader Gaspar Montmany). Durant les seves absències, li cal un representant per a ocupar-se dels seus afers, ja esdevinguts massa voluminosos perquè no hi hagi ningú que vetlli per ells. Hom li encarrega també de regularitzar algunes qüestions a Menorca, illa que expedeix llanes fines i bestiar cap a Barcelona. Per això pogué, des del 1432, assegurar un dot de 400 lliures a la seva filla Caterina, i el trobem, el dia de la festa de Sant Andreu de 1434, elegit com a representant dels assaonadors al Consell dels Cent Jurats.»

Juliol de l'any 1452: mestre Macià Bonafè compareix davant del notari de Barcelona Antoni Vilanova per a signar els pactes. Per part del gremi compareixen els dos cònsols d'ofici, Pere Borrell i Melcior Tintorer, i els clavaris, que eren en aquest any Antoni Verdaguer i Jaume Font. També hi eren presents els prohoms del gremi, entre els quals destaca Bernat Nicolau.

Hom destaca la voluntat de dur a terme una obra monumental capaç de magnificar tant l'orde dels Agustins com el mateix gremi blanquer, car aquest tenia com a patró sant Agustí i una estreta relació amb el convent. És significativa la demanda de sumptuositat, amb una clara voluntat d'impressionar però alhora d'oferir un conservadurisme estètic que hom relaciona amb el desenvolupament d'una consciència, molt clara entre els membres de la Busca, que veia en el passat una època d'esplendor que calia recuperar. Per als buscaires, els ciutadans honrats havien traït la missió de servir honestament la ciutat, a diferència dels seus avantpassats.¹⁷¹

En aquesta recuperació del passat la figura del rei Pere el Gran com a símbol de totes les virtuts perdudes juga un paper fonamental i es configura a partir de dos eixos bàsics: d'una banda, l'aparició de nous models historiogràfics, i de l'altra, l'elogi que fa Dant del monarca a la *Comèdia*, text que ja ha sortit de la cort i ha esdevingut lectura de moda entre aquests nous lletraferits. Ho veurem a la segona part d'aquest estudi.

¹⁷¹ Ramon Guerau, un dels ideòlegs del moviment, reclama la col·laboració de tothom en el redreç de Barcelona tot apel·lant la memòria col·lectiva; Carme BATLLE (1973), *op. cit.*, p. 192. Mercader, hom creu que era fill de Francí Guerau, també mercader i poeta del qual conservem sis poesies, una de les quals dedicades a Elionor de Cardona i de Centelles. Ramon, «pel seu matrimoni, entrà en una altra família del comerç, la dels Manresa, que li donaren 1 000 lliures en concepte de dot. Apareix molt lligat a Miquel de Manresa, el seu cunyat, durant la seva etapa activa en el govern municipal i en el partit de la Busca. Fou membre del sindicat dels tres estaments i del poble de Barcelona i com a síndic buscaire llegí en ple Consell de Cent un escrit, síntesi de la ideologia del seu partit i notable peça oratòria. Un cop el grup popular arribà al poder, Ramon desenvolupà una tasca positiva al servei de la comunitat com a capità de les naus de la ciutat, cònsol de la Llotja, etc, sempre contra el grup moderat del seu partit, fins a la mort, durant l'epidèmia de pesta que commogué Barcelona el 1457.»; *Gran Enciclopèdia Catalana* [en línia: data de la consulta: 12 abril 2016]: <<http://www.enciclopedia.cat/EC-GEC-0031508.xml>>

3. SEGONA PART: LA BIBLIOTECA MENTAL DE L'ANÒNIM I ELS SEUS

LECTORS POTENCIALS

3.1. Una nova historiografia per a nous lectors

3.1.1. Generalitats

Maria Toldrà considera que el segle XV és una època de certa continuïtat pel que fa a la historiografia en català en alguns aspectes:

1.- Manteniment dels clàssics centres de redacció (cort reial, monestirs i convents). Al costat dels monestirs i convents, la cancelleria reial continua tenint un paper central a l'hora de conservar la memòria de les gestes dinàstiques, funció que perdrà a mesura que el centre neuràlgic de la presa de decisions es traslladi juntament amb el rei:

—Es mantenen rutines heretades del segle XIV, gràcies a tres funcionaris que regeixen l'Arxiu Reial de Barcelona (Dídac Garcia, el seu fill Jaume Garcia i Pere Miquel Carbonell).¹⁷²

—L'Arxiu Reial és dipòsit de la memòria dinàstica, i s'atorga caràcter d'autenticitat als documents que s'hi conserven, per tant, són objecte de cerques.

2.- Encara és vigent la circulació de cròniques universals i cròniques generals. Toldrà assenyala en aquest sentit que «se segueix conreant la cronística universal, les tècniques compilatòries mantenen la vigència i s'adapten a les modes literàries, i es reescriuen les

¹⁷² Maria TOLDRÀ, «Sobre la presència d'algunes cròniques catalanes a l'Arxiu Reial de Barcelona», *Estudis Romànics*, núm. 24 (2002), ps. 169-188; Agustí ALCOBERRO, «L'arxiu reial de Barcelona i la historiografia humanista: les 'Cròniques d'Espanya' de Pere Miquel Carbonell», *Pedralbes: Revista d'història moderna*, núm. 13 (2) (1993), ps. 515-524.

històries antigues».¹⁷³ Les cròniques universals van marcar un canvi en l'evolució del gènere, en el qual hi van jugar un paper fonamental els ordes mendicants, de manera que llurs tècniques compilatòries encara són vigents i fan accessible informació diversa, des d'un prisma historiogràfic, a un públic que no pot accedir a les obres particulars o que hi arriba a través de les llengües vulgars (com el cas català), i que plantegen conflictes entre el saber tradicional i un panorama bibliogràfic considerablement ampliat. En l'elaboració d'aquestes compilacions historiogràfiques hi ha dues fases ben delimitades: en la primera, hom selecciona els materials preexistents, refosos en grau divers (extractes, traduccions, reescriptures o continuacions);¹⁷⁴ en la segona fase hom els ordena en una estructura, que constitueix l'aportació personal de l'autor. D'altra banda, en aquest nou mètode de treball apareix un element que també esdevindrà clau en la narrativa del moment, i que trobem ben exemplificada en la novel·la *Curial e Güelfa*: el gust per la brevetat, entesa com a una virtut sempre elogiada. Malgrat aquestes línies continuistes, som davant d'interessants canvis.

3.1.2. Nous públics, nous centres i nous corrents historiogràfics: la historiografia municipal

La novetat que presenta la cronística del XV és que ofereixen un panorama actualitzat de la història de la Corona d'Aragó des d'una perspectiva ampliada, tenint en compte la noblesa i els ciutadans, els quals reclamen esdevenir-ne també protagonistes.¹⁷⁵

¹⁷³ M. DE RIQUER, A. COMAS i J. MOLAS, *op. cit.*, p. 172.

¹⁷⁴ Els continguts susceptibles de ser recollits en una crònica universal s'amplia, i un element clau en l'èxit d'aquestes noves incorporacions és la matèria clàssica.

¹⁷⁵ Els autors seleccionen, alternen o sincronitzen els models del Cerimoniós i de Tomic (Tomic per a dades sobre nobles i Cerimoniós per a dades sobre reis. Ex.: La *Chronica regum Aragonum et comitum Barchinone et populationis Hispaniae* del dominicà Esteve Rotllà (doc. 1475-1530). un altre exemple és l'anònima compilació de la BUB, ms. 67, que abraça la història del casal de Barcelona, en què Tomic proporciona el marc general fins als primers comtes de Barcelona, però que es completa amb el Cerimoniós, amb l'adaptació de la *Historia de rebus Hispaniae*, amb Desclot i amb Muntaner; Sílvia PONS I GÓMEZ, «Estudi codicològic del ms. 67 de la BUB», *Paratge*, núm. 22 (1009), p. 178.

Els notaris-cronistes, com sovint actuaven com a arxivers o tenien accés a arxius oficials i privats, estaven familiaritzats amb criteris d'ordenació, i treballaven a partir d'acurats índexs i cronologies, la qual cosa implica un tractament diferent de les fonts utilitzades en la redacció de les cròniques. En aquest sentit destaca la feina duta a terme per un dels primers notaris arxivers, Dídac García,¹⁷⁶ el qual confeccionà una cronologia dels reis representada d'una manera gràfica, el *Memoriale regum Aragonum, comitum barchinonensium*, l'any 1440, continuada pel seu fill i successor en el càrrec Jaume Garcia, qui continuà la *Genealogia regum Navarre et Aragonie* fins al regnat de Pere el Cerimoniós. Relacionat amb l'aparició d'una escriptura de la memòria en l'àmbit privat esmentat amb anterioritat, Eulàlia Duran ens informa de l'existència d'una figura vinculada a l'administració municipal i a la Generalitat.¹⁷⁷ Es tracta del notari dietarista, la funció del qual era la de redactar, dia a dia, els moviments dels funcionaris i els fets extraordinaris o les solemnitats esdevingudes a la ciutat, amb la finalitat de dur un control de pagament del salari i les despeses extraordinàries. Som en un moment en què les institucions polítiques que governen la ciutat esdevenen protagonistes d'un discurs històric construït al seu voltant, en una voluntat de deixar-hi constància, sobretot en uns anys en què els conflictes entre partits pel control del Consell i l'enfrontament amb el rei Joan amplien l'acció de govern de les institucions de la terra, la qual cosa els obliga a replantejar la pròpia imatge, amb la presa de consciència i l'assumpció del seu paper dirigent, la qual cosa queda reflectida en el seu paper com a protagonistes de la història, en un doble vessant:

—Els llibres de la ciutat i Barcelona com a protagonista de la història: neixen d'una pràctica de govern consolidada, en què es reconeix la necessitat de conservar, organitzar i facilitar l'accés a la documentació generada i són la base d'una literatura històrica sobre Barcelona amb segell propi que deriva directament de la pràctica de govern, o bé com a

¹⁷⁶ Josep Antoni IGLESIAS (1996), *op. cit.*, doc. 213.

¹⁷⁷ *Vid.* Eulàlia DURAN (2004a), *op. cit.*.

expressió oficial d'aquesta, o bé com a memòria recollida particularment per algun magistrat, oficial o dependent.¹⁷⁸

La redacció d'aquests llibres, *El Manual de Novells ardots* o *Dietari del consell barceloní* i el *Llibre de Solemnitats* esdevenia sovint una feina anònima i rutinària, però a vegades la personalitat del notari destacava perquè introduïa descripcions i notícies alienes a l'estricta finalitat dels llibres. I el que és més important, servia d'estímul per a la redacció d'obres de caire historiogràfic personals. L'autora cita el cas emblemàtic del notari Jaume Safont, que escriví la part del *Dietari de la Diputació del General* corresponent als anys 1454 i 1472 amb força personalitat, i ja més tard sentí la necessitat de redactar un diari particular paral·lel a l'oficial, més lliure i més d'acord amb les pròpies opinions, *El Dietari o Llibre de Jornades* (1411-1484), que inclou una crònica de la guerra contra Joan II (1462-1472) i es mostra a favor de la causa de la Generalitat, accentuant de manera bel·ligerant el que exposava de manera més neutra al *Dietari* oficial. Som davant, per tant, d'uns professionals de l'escriptura que comencen a percebre un concepte d'història diferent, present, canviant i quotidiana, i a través de llur ploma en copsen detalls, valoren actituds i es posicionen davant certs esdeveniments.¹⁷⁹

—L'aparició d'un nou gènere historiogràfic: es tracta del catàleg de consellers, elaborat a partir de les nòmines dels consellers del *Manual de Novells Ardots*, els registres de deliberacions i altres llibres del Consell. Presenta una formulació literària força elemental, amb un tronc central construït per les llistes dels consellers anuals, amb anotacions marginals o inserides al text. Amb el pas del temps, aquesta estructura esdevindrà més complexa i

¹⁷⁸ Ramon GRAU, *La historiografia sobre el règim del Consell de Cent*, Barcelona Quaderns d'Història, núm. 5 (2001), ps. 261-291. Pere ORTÍ, «El Consell de Cent durant l'Edat Mitjana», *Barcelona Quaderns d'Història*, núm. 4 (2001), ps. 21-48.

¹⁷⁹ Antoni Vinyes, notari i sots-síndic de la ciutat de Barcelona, participa en tres ambaixades de la ciutat a la cort d'Alfons el Magnànim a Nàpols (1435, 1442-1443, i 1451-1452), de les quals ens ha llegat interessants epistolars adreçats a la ciutat en què es revela com a bon cronista i agut observador dels fets polítics i socials, en la línia de la diplomàcia de les ciutats italianes; S. SOLÉ i P. VERDÉS, *op. cit.*

confluirà amb el gènere dels dietaris privats. Toldrà destaca el *Memorial* del racional Joan Francesc Boscà, avi de Joan Boscà i poeta ell mateix,¹⁸⁰ i el *Catàleg* sense títol de Jaume Ballester,¹⁸¹ un personatge poc conegut de l'estament dels ciutadans, nebot del mercader Pere de Preixana, membre actiu del Consell de Cent entre 1446 i 1482, potser el batlle homònim de Barcelona.

3.1.3. Aportació de l'Humanisme

El gènere experimenta una renovació en entrar en contacte amb la tradició panegírica conreada a la cort napolitana del Magnànim per autors italians (Lorenzo Valla, Bartolomeu Facio, Antonio Beccadelli), però també per catalanoaragonesos, primer en llatí, com el cas de Gaspar Pelegrí, i després en català com el *De dictis et factis alphonsi regis/Sobre els dits i els fets del rei Alfons* del Panormita, adaptat al català per Jordi de Centelles.

Partint de la definició clàssica de Ciceró, al capítol 11 del *De oratore*, hom destacava la utilitat de fer reviure el passat i el mestratge que aquest podia aportar. La història era considerada una narració elegant i persuasiva. Aquesta elegància provenia del seu caràcter retòric (perquè havia d'ensenyar, però també delectar i moure); però es distingia de la retòrica per la seva recerca de la veritat i per l'intent d'esquivar tot partidisme. La narració històrica estava obligada a narrar la successió dels fets, però també a descriure'n les causes i les conseqüències en un discurs travat i ornamentat. Hom destaca la importància d'un nou factor: la necessitat de l'aplicació de l'esperit crític com a mesura imprescindible per a un bon

¹⁸⁰ Joan Francesc BOSCA, *Memorial Històric*. Jaume SOBREQÜÉS (ed.), Barcelona Associació de Bibliòfils de Barcelona, 1977.

¹⁸¹ AHCB, ms. B-7. Conté les conselleries de 1249-1486 ordenades cronològicament i acompanyades d'anotacions sobre fets en què els consellers i la ciutat tenen un paper protagonista. Aquestes notes indica Toldrà que adquireixen el seu màxim interès quan arribem al segle XV, amb l'accés del Magnànim i sobretot amb els esdeveniments que van des del triomf de la Busca en l'elecció dels consellers de 1453 fins al final de la guerra civil el 1472.

coneixement del passat, sense prescindir, no obstant, de la utilització d'ornaments retòrics per a fer més comprensible la pròpia veritat.¹⁸²

En aquest sentit, hom buscarà una lliçò moral en la història, i la complementarà amb els sabers profitosos que poden llegir dels clàssics i dels italians. La *Comèdia* de Dant i els seus comentaris seran fonamentals en aquest procés, sobretot pel que fa al tractament de la figura del rei Pere el Gran, que ja hem vist que en aquest moment de crispació social i consciència de crisi pren un simbolisme inusitat.

3.1.3.1. Pere el Gran i les lectures de Dante

Aquella Catalunya qui sots lo rei en Pere s'és defesa contra tots los prínceps del món, cristians e moros, los quals li foren enemics. Per los quals e altres singulars mèrits, aquell bon rei Martí [...] li apropià per les sues singulars fidelitats aquell dit del psalmista «gloriosa dicta sunt de te, Catalunya».¹⁸³

Santiago Sobrequés, al capítol IX del seu estudi sobre la figura de Joan Margarit i Pau, recrea amb pinzellades novel·lesques les Corts iniciades el dia 16 d'octubre de 1454, a la casa del capítol de la Seu barcelonina, en presència de Joan de Navarra, 21 prelats, 65 representants de la noblesa i 13 procuradors o síndics de les viles i ciutats del país. Es tracta d'unes Corts que van evidenciar l'antagonisme existent entre la reialesa i les classes privilegiades del país, en el transcurs de les quals Joan Margarit, aleshores jove prelat d'Elna,

¹⁸² Eulàlia Duran assenyala que és el que aporta Lorenzo Valla al proemi a la seva Història del rei Ferran de Nàpols quan reclamava per a la història una capacitat crítica per distingir el que era fruit de les passions, dels errors, de la vanitat o de la credulitat dels contemporanis; Eulàlia DURAN, «La funció de les llegendes en la historiografia», *Estudi General: Història i llegenda al Renaixement. Actes del IV Col·loqui Internacional Problemes i Mètodes de Literatura Catalana Antiga*, núm. 23-24 (2003-2004), ps. 63-79. Tenir en compte, de la mateixa autora, «L'humanisme català i la cort de Nàpols», dins Maria Angels ROQUE (ed.), *Estètica i valors mediterranis a Catalunya*, Barcelona, Proa (La mirada social), 2001, ps. 51-60. Anna Mª COMPAGNA, «Intercanvis historiogràfics entre Itàlia i els Països Catalans: continuïtat i innovació de l'edat mitjana a l'esdat moderna», *Recerques*, núm. 40 (2000), ps. 41-58.

¹⁸³ Ricard ALBERT i Joan GASSIOT, *Parlaments a les Corts Catalanes. Text, introducció, notes i glossari*, Barcelona, Editorial Imp. Varias, 1928, ps. 208-212.

va pronunciar un discurs de resposta al missatge reial «que tots els historiadors citen com a mostra de la maduresa de la literatura parlamentària catalana de l'època. L'oració margaritiana va causar una excel·lent impressió per la seva brillantor, la seva impecable factura i el seu desplegament d'erudició bíblica i clàssica».¹⁸⁴

Es tracta d'un parlament que, com molt bé assenyala Anton M. Espadaler, destaca també per un altre motiu: la repetició, com un refrany, de la idea de la viduïtat de Catalunya, del seu abandonament, com un immerescut càstig, a la qual el rei nega reiteradament la seva visita i atenció directa, i que contrasta amb l'actuació del «rei en Pere», qui, com veiem a la cita inicial, esdevé un símbol paradigmàtic i reivindicatiu que sorgeix a mitjans segle XV i que té a veure amb el que és el gran tema polític, sobretot a Catalunya, almenys des dels anys 30: l'absència del Magnànim, la qual esdevé motiu literari i protagonista d'encesos debats,¹⁸⁵ unes discussions que són possibles gràcies a un dels trets definitoris i característics, a parer d'Anton M. Espadaler, de la literatura catalana des de finals del segle XIV, que no és un altre que l'alt grau d'implicacions polítiques que presenta, amb una clara presència de reflexió ideològica i de presa de posició davant conflictes com el que ens ocupa.¹⁸⁶

Tot i que la llegenda de Pere el Gran es forja en els anys 80 del segle XIII quan aquest pren a Carles d'Anjou el domini de Sicília i esdevé el cap del partit gibel·lí oposat a la política papal pro francesa, i aviat la seva aurèola heroica la difonen cronistes catalans com Desclot i Muntaner,¹⁸⁷ ja hem comentat amb anterioritat que aquest tractament reivindicatiu i polític de la figura del rei Pere el Gran com a símbol de totes les virtuts perdudes es configura a

¹⁸⁴ Santiago SOBREQÜÉS, *Joan Margarit i Pau. La tràgica fi de l'Edat Mitjana a Catalunya*, Barcelona, Editorial Base, 2006, ps. 111-112.

¹⁸⁵ Anton M. ESPADALER (2007), *op. cit.* Vegeu també Ramon ARAMÓN I SERRA, «L'absència del 'Magnànim' com a tema poètic», dins *IV Congrés d'Història de la Corona d'Aragó (Palma de Mallorca, 25 setembre-2 octubre). Actes i Comunicacions*, vol. 2, Barcelona, Archivo de la Corona de Aragón, 1970, ps. 397-411; Vicenç BELTRAN (2006a), *op. cit.*, ps. 108-109.

¹⁸⁶ Anton M. ESPADALER, «Política i ideologia en la novel·la catalana del segle XV», dins Guido D'AGOSTINO i Giulia BUFFARDI (eds.), *La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso II el Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci, gli influssi sulla società e sul costume (Napoli, 1997)*, vol. 2, Nàpols, Paparo, 2000, ps. 1419-1430.

¹⁸⁷ L. BADIA i J. TORRÓ (2010), *op. cit.*

partir de dos eixos bàsics: d'una banda, l'aparició de nous models historiogràfics i una nova manera de fer «recerca històrica», ja analitzats, i de l'altra, l'elogi que fa Dante del monarca a la *Comèdia*, referència que serveix d'estímul literari bàsic en obres com el *Curial e Güelfa* i que és utilitzada en les reivindicacions i aspiracions dels nous grups socials com els artesans blanquers, en un moment que el text italià ja ha sortit de la cort i ha esdevingut de moda entre els nostres protagonistes. Ho veiem a continuació.

Així que la *Commedia* entrà en circulació, Francesc J. Gómez Martín indica que hom va adquirir consciència immediata de la gran transcendència del poema, i de seguida va generar una literatura destinada a facilitar-ne la comprensió i la memòria. L'àmplia difusió que la *Commedia* de Dante va assolir en terres catalanes a mitjan segle XV i la seva profunda influència en autors com Bernat Metge, Felip de Malla, Joan Roís de Corella o l'Anònim del *Curial*, no haurien estat possibles sense l'assistència d'aparats exegetics que molt sovint induïen a una lectura sinòptica, presentant el text del poeta dins un marc de glosses interlinears i marginals que elucidaven tant les dificultats de la lletra com els misteris de l'al·legoria.¹⁸⁸

És per això que la crítica dantesca, especialment d'expressió llatina, es desenvolupà en els mateixos ambients en què avançava l'exegesi dels *auctores*, sobretot entre els notaris i juristes, i sembla que també entre els franciscans, alguns dels quals es dedicaren a estudiar i comentar l'obra de l'italià, i fins i tot el citaren en els seus sermons: destaca la figura de Matteo d'Agrigento, qui va aprofitar les dues visites a la Corona d'Aragó (1427-1428 i 1430) per citar-lo al seu auditori català.¹⁸⁹ Recordem aquí novament de quina manera al llarg del segle XV el convent de Sant Francesc de Barcelona es va convertir en un centre de cultura actiu i obert als lletraferits barcelonins del moment, així com centre d'una rica activitat

¹⁸⁸ Per a un panorama exhaustiu de la presència de Dante a la literatura catalana medieval, així com llur actualització bibliogràfica, remetem a la tesi de Francesc J. GÓMEZ MARTÍN (2014), *op. cit.*

¹⁸⁹ *Vid. id.* (2005), *op. cit.*

traductològica que anava adreçada a nous mecenes: els notaris i mercaders que ostentaven el poder polític de la ciutat.

Gómez Martín indica que durant la lloctinència de la reina Maria a Catalunya (1432-1454) la *Commedia* de Dante es va obrir a camins de difusió relativament al marge dels corrents cortesans, entre persones estretament relacionades amb institucions eclesiàstiques o civils com la Diputació del General o el Consell de Cent, un altre dels nostres escenaris protagonistes analitzats en aquest estudi.¹⁹⁰ Assenyala l'estudiós que «l'activitat política i pastoral d'un eclesiàstic com Felip de Malla durant el primer terç del segle fins a la data de la seva mort, l'11 de juliol de 1431, ens pot ajudar a pressentir algunes d'aquestes vies de difusió».¹⁹¹ Convé assenyalar, però, que molt probablement es tracta d'un coneixement indirecte, ja que únicament trobem exemplars de la *Commedia* a la biblioteca de l'esmentat Felip de Malla, en italià, i dos exemplars, també en italià, a la biblioteca del notari Bernat d'Esplugues.¹⁹²

Aquest coneixement indirecte el podem relacionar amb l'establiment a Catalunya de mercaders italians que el citen en la seva correspondència (Gómez Martín parla de Francesco Datini o Baldassare degli Ubriachi), amb la seva incorporació en la docència d'alguns mestres italians, tot i que el text no constés formalment en el currículum escolar i, finalment, amb la lectura i comentari en veu alta del text per part d'alguns italians ubicats a Barcelona, com és el cas de l'argenter reial Joan de Pisa:

Que el 26 d'abril de 1458 denuncià els formenters Joan Alavés i Joan Comes, ciutadans de Barcelona, per haver incomplert la promesa d'encarregar-li treballs d'orfebreria i lliçons de la *Commedia* per a ells i els seus fills, motiu pel qual, entre altres perjudicis, havia declinat l'oferta d'acudir a Móra d'Ebre per impartir lliçons de

¹⁹⁰ *Id.* (2014), p. 44.

¹⁹¹ *Ibidem*, p. 45.

¹⁹² Josep Antoni IGLESIAS (1996), *op. cit.*: docs. 140. 41 i 164. 60, 61.

la *Commedia* i altres bons ensenyaments al fill del comte de Prades; Joan Comes fins i tot havia fet construir una fornal a casa d'Antoni Vallmanyà —probablement el notari i poeta— i havia donat a Joan de Pisa una petita quantitat d'or, que fou obrada i retornada; l'argenter reclamava, doncs, el compliment del contracte o una indemnització, i també els llibres que havia dipositat a casa del formenter Guillem Pere Comes i de Joan Alavés «per tal que no hagués affany de aportar-los com hagués a legir a vosaltres». El causídic Joan Seguí, procurador de Joan de Pisa, mencionava Dante com la més notable de les matèries que aquest argenter toscà s'oferia a ensenyar tant als fills de la més alta noblesa com als fills i als membres del seu propi estament de menestrals. És possible que altres professionals d'origen italià haguessin contribuït igualment a la difusió de la *Commedia* entre les classes urbanes, tot i que no disposem d'altres documents tan explícits.¹⁹³

Amb tot aquest interès per la lectura de l'obra de Dante, no és d'estranyar que s'hi documentin manuscrits del text italià copiats de mà catalana, amb glosses catalanes extretes dels diferents comentaris del text dantesc i adreçats a l'ús de lectors catalans.¹⁹⁴ Som en un moment en què els mercaders enriquits comencen a enviar llurs fills a estudiar a Itàlia, no ho oblidem, i aquests manuscrits en poden ser testimoni. Dos exemples els tenim en el manuscrit

¹⁹³ Francesc J. GÓMEZ MARTÍN (2014), *op. cit.*, ps. 41-42.

¹⁹⁴ Rafael BADIA, «Les 'Sentències Cathòliques del diví poeta Dant' i la difusió de la 'Divina Comèdia' a la Corona d'Aragó en els segles XV i XVI», *Quaderns de la Selva*, núm. 12 (2000), ps. 51-63. És una difusió que també trobem en la recepció dels *Triomfi* de Petrarca. D'aquest text s'ha conservat un manuscrit en italià però de mà catalana, amb traducció catalana del comentari d'Illicino. Remetem als estudis següents: David ROMANO, «Acerca del manuscrito del Ateneo Barcelonès de los 'Triunfos' de Petrarca», *Quaderns d'Italià*, núm. 6 (2001), ps. 111-122; Roxana RECIO, «Puntualizaciones sobre la traducción catalana del 'Triunfo de amor' de Petrarca, según el ms. 534 de la Biblioteca Nacional de París», dins Florencio SEVILLA i Carlos ALVAR (coord.), *Actas del XIII Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas, Madrid 6-11 de julio de 1998, vol. 1*, Madrid, Castalia, 2000, ps. 213-220; Leonardo FRANCALANCI, *La traducció catalana del comentari de B. Illicino als 'Triumphs' de Petrarca: estudi i edició crítica*, Tesi Doctoral dirigida pels Drs. Josep M. Nadal i Mariàngela Vilallonga, Girona, Universitat de Girona, 2014: <<http://www.tdx.cat/handle/10803/130985>>. D'altra banda, per a la presència de Petrarca a les lletres catalanes, és imprescindible la lectura del treball d'Anton M. ESPADALER, «Petrarca en la lírica catalana medieval», *Quaderns d'Italià*, núm. 20 (2015), ps. 89-109.

actualment conservat a la Hispanic Society of America de Nova York, ms. H397,¹⁹⁵ i en els fragments d'un altre manuscrit conservat en dos fulls que servien com a relligadura d'un manual parroquial de la localitat de Granyena, datat l'any 1536.¹⁹⁶

La tipologia d'aquests dos testimonis expliciten, segons Rafael Badia¹⁹⁷, la importància que tenia llegir l'obra de Dante acompanyada de glosses, habitualment espigolades dels diversos comentaris existents. Per això al llarg de bona part del segle XV hi arriben a la Corona d'Aragó els més prestigiosos: Pietro Alighieri, Benvenuto de Imola i Cristoforo Landino, entre d'altres. Conservem una traducció catalana anònima de la part del *Purgatori* del *Comentari* de Cristoforo Landino: es tracta del manuscrit 20 de la Biblioteca Universitària de Barcelona (BITECA manid 1047). Andrés Navarro apunta la possibilitat que fos còpia d'un estudiant català que assistís a les classes que Landino impartia l'any 1481 a la Universitat de Florència.¹⁹⁸

Molts d'aquests comentaris faran incís especialment en el tractament que Dante fa de la figura de Pere el Gran. Lola Badia i Jaume Torró consideren que la participació d'alguns trobadors en els dos bàndols d'enfrontament entre aragonesos i angevins va ser fonamental en la decisió de Dante de parlar del prestigi d'aquest monarca als versos 107-114 del cant VII del *Purgatori*, dedicats a un grup de reis i prínceps del segle XIII, i el consideri un model cavalleresc a seguir. És un elogi que, segons els autors, legitima la glòria d'Aragó en un moment de lluita pels drets de la corona a Nàpols contra les pretensions de la casa d'Anjou.¹⁹⁹

Aquesta legitimació és, efectivament, molt eficaç en ambients cortesans, però hem vist que Dante també és llegit, valorat i comentat més enllà d'aquesta cort. Ho demostra a

¹⁹⁵ Pere BOHIGAS, «Un manuscrit dantesc copiat a Catalunya», *Estudis Romànics*, 9, 1961, ps. 251-267; reeditat a *id.*, *Aportació a l'estudi de la literatura catalana*, Barcelona, Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes-Fundació Congrés de Cultura Catalana-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1982.

¹⁹⁶ Martí DE RIQUER, «Fragmentos de un manuscrito del 'Inferno' de Dante con glosas en catalán». *Spanische Forschungen der Görresgesellschaft*, núm. 1 (1963), ps. 251-253.

¹⁹⁷ Rafael BADIA (2000), *op. cit.*

¹⁹⁸ Andrés NAVARRO LÁZARO, «Sobre una traducció catalana inédita del siglo XV», dins Vicente GONZÁLEZ MARTÍN (coord.), *La filología italiana ante el nuevo milenio*, Salamanca, Universidad de Salamanca, 2003, ps. 469-478.

¹⁹⁹ L. BADIA i J. TORRÓ (2010), *op. cit.*

bastament la tesi de Francesc J. Gómez²⁰⁰. I el citat manuscrit H 397 conservat a la Hispanic Society of America que conté el text italià de la *Commedia* amb glosses en català evidencia que en aquests ambients notariais i mercantívols també s'utilitza la referència al rei en Pere amb intencionalitats que van més enllà de la pura reflexió literària i que enllacen amb la queixa que tan dramàticament plasma Joan Margarit al seu parlament a les Corts. Es tracta d'un còdex copiat pel blanquer barceloní Bernat Nicolau, qui enllesteix la còpia el 10 de juliol de 1460. És el blanquer que, com ja hem vist, apareix al contracte de construcció del *Retaule dels Blanquers* o *de Sant Agustí* de Jaume Huguet, un exemple de conservadurisme estètic defensat pel partit de la Busca perquè lliga amb la seva política de veure el passat com una època d'esplendor que cal recuperar, i en aquesta recuperació la figura del rei Pere el Gran com a símbol de totes les virtuts perdudes juga un paper fonamental. No és casual, per tant, que en aquest manuscrit una de les glosses catalanes més destacades sigui la que fa referència precisament a la presència del monarca al cant VII del *Purgatori*.

3.1.3.2. *Curial e Güelfa*, Dante i Pere el Gran

Les cròniques, com a gènere literari, influeixen en la creació de la novel·la cavalleresca, ja que els escriptors del segle XV les prenen com a exemple de prosa i com a precedents d'una forma de contar que es vol versemblant i creïble.²⁰¹ Lola Badia ja fa temps que va reflexionar sobre aquesta connexió, i va assenyalar que tant el *Curial* com el *Tirant* parteixen del model literari creat pels cronistes, fins al punt que elaboren un tipus de ficció totalment vinculat a les seves maneres d'expressar el fet històric. Diu Badia que «per a l'autor del *Curial* existeixen, per tant, dues tradicions, la dels poetes, plena de fascinants meravelles,

²⁰⁰ Francesc J. GÓMEZ MARTÍN (2014), *op. cit.*

²⁰¹ Anton M. ESPADALER, «Les cròniques», dins *id.* (1984), *op. cit.*, ps. 163-174. Remetem també als següents estudis: Ricardo DA COSTA, «As relações entre a Literatura e a História: a novela de cavalaria 'Curial e Güelfa'», *eHumanista/IVITRA*, núm. 1 (2012), ps. 84-98; Antoni FERRANDO, «Sobre el marc històric del 'Curial e Güelfa' i la possible intencionalitat de la novel·la», dins Jean Marie BARBERÀ (ed.) (1997), *op. cit.*, ps. 323-369, trad. fr. 371-407.

però també de perilloses mistificacions, i la dels testimonis oculars de les coses, com Dictis i Dares o com Muntaner (o Desclot)».²⁰² Anton M. Espadaler, per la seva banda, afirma que la pretensió que té l'anònim autor del *Curial* de construir una creació versemblant va de bracet amb determinades preocupacions lingüístiques, estètiques i culturals, pròpies d'aquelles que cercaven de renovar la llengua, l'escriptura i l'univers de referències llibresques que caracteritzen el discurs humanista al llarg del segle XV.²⁰³ És coherent, per tant, pensar que l'anònim autor necessita com a destinatari de la seva creació algú que comparteixi amb ell aquestes inquietuds i que alhora sàpiga comprendre el paper exemplar de la història:

En una suerte de —como lo define el mismo Cingolani— «nuovo classicismo, superiore e lontano dall'evasione e dal puro esercizio letterario». Ese clasicismo nuevo busca en el caso de *Curial* un modelo ético, enraizado sin nostalgia alguna en las virtudes caballerescas del rey Pedro III de Aragón, «Pere el Gran», y se plasma en un relato con pretensiones históricas, lo que vale decir morales.²⁰⁴

Igualment, Badia i Torró remarquen que el perfil de Pere d'Aragó, que oferix l'anònim autor està molt per sobre del rei Artur i del rei de França. El lector de la novel·la ja sap que el rei és fort i valent en extrem, protagonista de gestes portentoses que s'envolta de cavallers que són un model de fortalesa i cortesia. La magnanimitat de Pere, l'alt concepte que té de la cavalleria i els honors que tributa als seus súbdits són la clau de la seva excel·lència. A la base de tot aquest exercici de valorització de la figura del monarca hi ha Dante, ja que la

²⁰² Lola BADIA, «Veritat i literatura a les cròniques medievals catalanes: Ramon Muntaner», dins *id.* (1993c), *op. cit.*, p. 37.

²⁰³ *Vid.* Anton M. ESPADALER (2012), *op. cit.*

²⁰⁴ Rafael BELTRAN LLAVADOR, «Convergencias entre 'El Victorial' y 'Curial e Güelfa': del 'accessus' biográfico al contexto histórico de la París de 1405», *eHumanista*, núm. 16 (2010), p. 449. Destaquem també del mateix autor «Memoria histórica y de ficción: las biografías militares y caballerescas en la Europa del siglo XV y los referentes realistas de 'Tirant lo Blanc' y 'Curial e Güelfa'», dins Isabel GRIFOLL, Julián ACEBRÓN i Flocel SABATÉ (eds.), *Cartografies de l'ànima. Identitat, memòria i escriptura*, Lleida, Pagès Editors, 2014, ps. 217-230.

familiaritat pro angevina que l'anònim suposa en l'autor italià garanteix l'autenticitat dels mereixements del monarca. És per això que l'anònim autor també recull aquesta referència dantesca, i ho fa de manera molt original, imitant en la forma els exagetes de Dante i extreient, en conseqüència, consideracions històriques, polítiques i morals del vers «d'ogni valor portò cinta [cenyida] la corda».²⁰⁵

Perquè, efectivament, Pere el Gran és l'altre gran protagonista de la novel·la, i el seu protagonisme està íntimament relacionat amb la constatació que per a l'anònim autor la monarquia és inqüestionable. Però, arribats a aquest punt, convindria assenyalar que la presència del rei Pere a la novel·la no únicament serveix per situar cronològicament l'època llunyana en què se situa l'acció, filtrar la nostàlgia i esdevenir el model cavalleresc del qual parlen Badia i Torró, sinó que per a Espadaler, no hi ha dubte, aquest rei que no abandona els seus súbdits i no tem d'afrontar els majors perills per la grandesa de la terra, s'oposa a l'absència, al càlcul, a la llunyania, a la feblesa de lligams del Magnànim, en un context en el qual queda fora de tot dubte el sentit polític d'aquesta referència.²⁰⁶ Es tracta del mateix sentit que llegiem al parlament de Joan Margarit i que van utilitzar els buscaires en la lluita pel poder municipal.

3.2. Actualitzadors de la literatura

Stefano M. Cingolani assenyala ja fa uns anys que escriure en llatí a l'Edat Mitjana o traduir del vulgar al llatí implica inserir-se en una tradició i una dimensió supralocal, mentre que escriure en vulgar i traduir al vulgar vol dir, o bé acceptar una dimensió més local, funcional, o bé necessitar la creació d'una nova tradició, en unes dinàmiques que van

²⁰⁵ L. BADIA i J. TORRÓ (2010), *op. cit.*

²⁰⁶ Anton M. ESPADALER (1984), *op. cit.*, p. 130.

acompanyades de dubtes, contradiccions i resistències.²⁰⁷ Es tracta d'una operació que suscita múltiples reflexions, justificacions i excusacions per part dels traductors, i determina el significat intel·lectual de la seva pràctica i els mètodes que hi apliquen. Hom es mostra convençut de la utilitat majoritàriament ètica o moral de la literatura antiga, sense menystenir una atenció als textos més aviat retòrica i estilística, amb profundes implicacions ètiques.²⁰⁸

Pujol ha dedicat dos extensos estudis²⁰⁹ a reflexionar sobre de quina manera les traduccions, amb la seva ràpida difusió des de la fi del segle XIV, esdevenen l'instrument fonamental de les transformacions en la distribució del saber, omplint el buit formatiu de la societat laica, ja que la traducció no és una simple transferència «horitzontal» d'una llengua a una altra, sinó una activitat més complexa que implica un desplaçament cultural en sostreure les obres originals al nivell cultural elevat a què pertanyen i lliurar-les a un públic laic que llegeix en llengua vulgar i que es presenta ignorant de la cultura històrica, religiosa, mitològica o científica que alimenta el text en qüestió.²¹⁰ Les traduccions d'obres clàssiques, en conseqüència, fan assequibles textos i coneixements, transmeten models escolars de presentació textual i esdevenen models per a una literatura vulgar que aspira a l'excel·lència retòrica i estilística, de manera que hom atribueix a les traduccions la responsabilitat de la «innovació cultural i literària» de la literatura en vulgar a la baixa edat mitjana,²¹¹ una

²⁰⁷ Stefano M. CINGOLANI, «Traducció literària i traducció cultural», dins Tomàs MARTÍNEZ ROMERO i Roxana RECIO (eds.), *Essays on Medieval Translation in the Iberian Peninsula*, València-Omaha, Universitat Jaume I-Creighton University, 2001; «Col·lecció Estudis sobre la Traducció», núm. 9; ps. 129-152.

²⁰⁸ *Id.*, *El somni d'una cultura: 'Lo somni de Bernat Metge*, Barcelona, Quaderns Crema, 2002.

²⁰⁹ Josep PUJOL, «Traducciones y cambio cultural entre los siglos XIII y XV», dins F. LAFARGA i L. PEGENAUTE (eds.), *Historia de la traducción en España* (Salamanca, Ambos Mundos, 2004), ps. 623-650; *id.*, «Expondre, traslladar i reescriure clàssics llatins en la literatura catalana del segle XV», *Quaderns. Revista de traducció*, núm. 7 (2002), ps. 9-32.

²¹⁰ Josep Pujol afirma que el traductor d'un text llatí clàssic, postclàssic o medieval parteix de manuscrits que incorporen en diversos graus materials interpretatius d'origen escolar, i en el procés de traducció en fa ús, en un moviment que converteix el traductor en glossador o comentador que adopta els hàbits interpretatius i que incorpora al text les glosses i els comentaris, els quals deixen de tenir una realitat textual distinta i marginal per incorporar-se al text i esdevenint indistingibles. Aquesta transformació dels textos per a l'ús dels laics també té en compte els nous models d'*ordinatio* (capitulació, rúbriques de paràgraf, etc.). És, novament, un fenomen derivat dels mètodes escolàstics de lectura: especialment es dona en textos enciclopèdics, científics o morals, en els quals aquesta intervenció té l'objectiu pràctic d'ecolasticitzar la presentació per tal de facilitar-ne la consulta.

²¹¹ Lola BADIA, *De Bernat Metge a Joan Roís de Corella. Estudis sobre la cultura literària de la tardor medieval catalana*, Barcelona, Quaderns Crema, 1988; *id.*, «Traduccions al català dels segles XIV-XV i

innovació que es mostra especialment significativa en la redacció d'obres com el *Tirant lo Blanc* i el *Curial e Güelfa*, els autors de les quals, com assenyala Cingolani:

Aprofiten les suggestions que els vénen de la literatura i de la matèria antiga per eixamplar i modificar profundament el llegat cultural romànic i adquirir així nous espais a la narració. Més marginalment l'autor del *Curial*, el qual, d'alguna manera, pretén confrontar-s'hi i superar-la.²¹²

Hom destaca especialment el diàleg intertextual que l'Anònim autor del *Curial* estableix amb les fonts que utilitza, el qual és dinàmic, constant, i funciona a dos nivells: d'una banda, a nivell d'un autor/narrador que aspira a esdevenir un *auctor* a través dels seus admirats antecessors artístics, i de l'altra, a nivell dels personatges que llegeixen aquestes mateixes fonts i efectuen una *imitatio* dins de la ficció.²¹³ La tradició clàssica és molt rica al *Curial e Güelfa* i participa en l'estructura general de l'obra.²¹⁴ Lola Badia va ser de les primeres en indicar que en la novel·la les referències clàssiques conviuen amb les de tradició romànica en un curiós quasi sincretisme, i que l'element grecoromà sembla sobreposat d'alguna manera. Júlia Butinyà ha remarcat igualment l'hibridisme entre tradició clàssica i

innovació cultural i literària», *Estudi General*, núm. 11 (1990), ps. 31-50; *id.*, «Bernat Metge i els 'auctores': del material de construcció al producte elaborat», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, núm. 43 (1991-1992), ps. 25-40; *id.*, *Tradició i modernitat als segles XIV i XV. Estudis de cultura literària i lectures d'Ausiàs March*, València-Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993; *id.*, «La legitimació del discurs literari en vulgar segons Ferran Valentí», dins *id.* i Albert SOLER (eds.), *Intel·lectuals i escriptors a la baixa edat mitjana*, Barcelona, Curial-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1994, ps. 161-84.

²¹² Stefano M. CINGOLANI (2001), *op. cit.*, p. 150. Tenir en compte el seu treball «Finzione della realtà e realtà della finzione. Considerazioni sui modelli culturali del 'Curial e Güelfa'», dins L. BADIA i A. SOLER (eds.), *op. cit.*, ps. 129-159.

²¹³ Montserrat PIERA, «Lectores y lectoras de Boccaccio en 'Curial e Güelfa'», *eHumanista*, núm. 1 (2001), ps. 85-97.

²¹⁴ Juan Francisco MESA, «Las Fuentes del latín del 'Curial e Güelfa'», dins Antoni FERRANDO (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, vol. I, Amsterdam, John Benjamins Publishing, 2012, ps. 387-428. Sònia GROS, «*Aquella dolçor amarga*». *La tradició amatòria clàssica en el 'Curial e Güelfa'*, València, Universitat de València, 2105.

tradició cristiana.²¹⁵Són precisament els personatges femenins, com indica Montserrat Piera, «los que leen a los clásicos, los estudian, aprenden de ellos y emplazan a Curial, el héroe y protagonista de la novela, a que los use como ejemplos o guías para mejorar su estado».²¹⁶ Badia creu que aquesta «hibridació» s'ha d'haver produït abans de la redacció, en el rerefons mental de l'autor, en l'ambient cultural on es va formar i que compartien els lectors a qui destinava la seva obra.²¹⁷ Hi tornarem més endavant. Centrem-nos, abans, en els lectors cortesans de la matèria clàssica.

Antoni Canals és representatiu de la introducció d'aquests nous productes clàssics entre les elits cultes cortesanes, introducció que va lligada a una reflexió sobre si tal introducció és legítima o no.²¹⁸ Ell defensa que cal una tria temàtica controlada des de posicions doctrinals segures. Tot i que aquestes traduccions són les que ensenyen a construir una prosa d'art en vulgar, han de tenir sempre una finalitat moral i didàctica.²¹⁹ Al pròleg del *De providencia* alerta del perill d'una dimensió massa lúdica, i per tant pecaminosa, de la

²¹⁵ Vid. Júlia BUTINYÀ, «Ciceró i Ovidi a 'Lo somni'», dins *Actas de la Jornada Medieval sobre Bernat Metge (La Sorbona, 1999)*, *Revue d'Études Catalans*, núm. 3 (2000), ps. 85-120; *id.*, «Algunas consideraciones sobre poética medieval en el humanismo catalán: Bernat Metge y el 'Curial e Güelfa'», *Revista de Poética Medieval*, núm. 12 (2004), ps. 11-52; *id.*, «Construir l'humanisme reconstruint la cultura i les fonts del 'Curial'», dins Antoni FERRANDO (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa'*, Amsterdam, John Benjamins Publishing Company, vol. 1, 2012, ps. 201-234.

²¹⁶ Montserrat PIERA, *op. cit.*, p.93.

²¹⁷ Lola BADIA, «De la 'reverenda letradura' en el 'Curial e Güelfa'», *Caplletra*, núm. 2 (1987), ps. 5-18 (actualitzat a *id.* (1988a), ps. 121-144).

²¹⁸ Gemma AVENOZA, «Antoni Canals i la traducció del Valeri Màxim. Una primera aproximació», dins Carlos ROMERO i Rossend ARQUÉS (eds.), *La cultura catalana tra l'Umanesimo e il Barocco. Atti del V Convegno dell'Associazione Italiana di Studi Catalani (Venezia, 1992)*, Pàdua, Editoriale Programma, 1994, ps. 89-102; Júlia BUTINYÀ, «Sobre la traducció de una traducció: el 'Scipió e Aníbal' de Canals», *Revista de Lengüas y Literaturas Catalana, Gallega y Vasca*, núm. 11 (2005), ps. 159-180; Tomàs MARTÍNEZ I ROMERO, «Sobre la intencionalitat del Valeri Màxim d'Antoni Canals», dins *id.* i Roxana RECIO (eds.), *Essays on Medieval Translation in the Iberian Peninsula*, València-Omaha, Universitat Jaume I-Creighton University, 2001; «Col·lecció Estudis sobre la Traducció», núm. 9, ps. 251-268; Helena ROVIRA, «Glosses medievals al 'Valeri Màxim'», dins José MARTÍNEZ, Óscar DE LA CRUZ i Cándida FERRERO (eds.), *Estudios de Latín Medieval Hispánico. Actas del V Congreso Internacional de Latín Medieval Hispánico (Barcelona, 7-10 de septiembre de 2009)*, Florència, SISMELE-Edizioni del Galluzzo, 2011, ps. 803-811; *id.*, «Les intervencions de Canals en el primer llibre de 'Valeri Màxim'», dins R. ALEMANY i F. CHICO (eds.), *Literatures ibèriques medievals comparades*, Alacant, Universitat d'Alacant-SELGYC, 2012, ps. 379-395; *id.*, «'Valeri Màxim': comentaris llatins i traducció catalana», dins A. MARTÍNEZ i A. L. BAQUERO (eds.), *Estudios de literatura medieval. 25 años de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval*, Múrcia, Universidad de Murcia, 2012, ps. 855-866; *id.*, *El 'Valeri Màxim' d'Antoni Canals: estudi i edició (llibres I-V)*, Tesi Doctoral dirigida per la Dra. Gemma Avenoza, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2014: <<http://hdl.handle.net/2445/58545>>

²¹⁹ Lola BADIA (2010), *op. cit.*

literatura en vulgar,²²⁰ de la mateixa manera que Francesc Eiximenis, al seu *Dotzè del Crestià*, considera que és acceptable la doctrina dels clàssics sempre que hom pugui extreure'n lliçons sobre la gramàtica i ensenyaments morals que s'interpretin correctament.²²¹

Ben diferent és el cas del teòleg Felip de Malla, l'obra del qual es caracteritza per una presència massiva de referències a la tradició i al món clàssics, en una quantitat i una qualitat que van més enllà del recurs a autoritats escolars o florilegis. Ens aturem a analitzar la seva obra perquè, a parer nostre, és una peça clau en la difusió dels clàssics més enllà de les corts, i va de bracet amb una tendència que Josep Pujol assenyala com a característica de començaments del segle XV quan es coneix una substancial ampliació del públic lector alhora que hom veu aparèixer progressivament a les biblioteques de cavallers, ciutadans, mercaders i artesans moltes traduccions que deu, vint o trenta anys abans havien sorgit en l'estret marc social de l'alta noblesa.²²²

3.2.1. Felip de malla i la predicació dels clàssics

Gairebé tot el que sabem sobre Felip de Malla li ho devem a Josep Perarnau. Al volum introductori a l'edició de la seva correspondència política actualitza i amplia els coneixements biogràfics coneguts fins aleshores, estableix un llistat gairebé definitiu de les obres conservades i perdudes i estudia la relació entre els escrits de Felip de Malla i la política i la societat que li era coetània, especialment en relació amb la ciutat de Barcelona i amb les problemàtiques relacions del teòleg amb el rei Alfons el Magnànim.²²³ Completen aquestes dades el treball de Josep Izquierdo qui, abans d'estudiar detalladament el manuscrit 154 de la

²²⁰ Cf. Helena ROVIRA (2014), *op. cit.*

²²¹ Stefano M. CINGOLANI (1994), *op. cit.*

²²² Josep PUJOL (2004), *op. cit.*

²²³ Josep PERARNAU (a cura), *Felip de Malla. Correspondència política*, vol. I, Barcelona, Barcino, Barcelona, 1978. Remetem també als estudis següents: Josep Maria MADURELL, «Mestre Felip de Malla», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, núm. 30 (1963-1964), ps. 499-626. Marçal OLIVAR, «Dos discursos de Felip de Malla», *Quaderns d'Estudi*, núm. 23 (1921), ps. 189-204.

Catedral de València que conserva, incomplet, el segon llibre del *Memorial del pecador remut* (ítem 6 de la graella), sintetitza i completa les dades biogràfiques de Felip de Malla fixades ja per Perarnau.²²⁴

El nostre teòleg (1378-1431) era membre d'una família de l'oligarquia barcelonina: el pare, Andreu de Malla, fou tres vegades conseller de la ciutat (1362, 1365 i 1374) i el seu fill primogènit, Gilibert, seria conseller de la ciutat els anys 1403 i 1406 i va entrar al servei de la dinastia Trastàmara amb càrrecs com el de batlle reial de Barcelona, entre d'altres. Pel que fa a Felip, estudià Arts a París, sota el mestratge de Jacques de Novvion, membre del cercle humanístic francès vinculat al Collège de Navarre que inclou també Clamanges i Montreuil, i que el seu mestre en Teologia fou el canceller de la Universitat de París Jean Gerson, l'intel·lectual més destacat d'aquest cercle. I, a més, fou company de l'hussita Jeroni de Praga, cremat per heretge.²²⁵ Un cop finalitzats els seus estudis, sabem que Felip de Malla fou canonge de la Seu de Barcelona des del 1403, i des del 1407 rector de Santa Maria del Pi; l'any 1408 conseller i promotor reial²²⁶ i a partir de 1415 intervingué en el problema de la successió de la corona a favor de Ferran d'Antequera. Amb motiu de l'absència del Magnànim es va anar vinculant progressivament a les inquietuds i demandes del govern de la ciutat, implicació que va culminar amb el seu càrrec com a Diputat.²²⁷ Perarnau estableix tres etapes en la seva vida pública:

²²⁴ Josep IZQUIERDO, «El segon llibre del 'Memorial del pecador remut' de Felip de Malla», *Llengua & Literatura*, núm. 23 (2013), ps. 7-44.

²²⁵ «Testat a la Universitat de París, provinent de l'estudi de Praga, on ja era batxiller en Arts el 1398, i havent passat per Oxford [...] entre el 1404 i el 1406, i es magistrà en Arts a París el mateix 1404 [...] S'ha de destacar que l'Hussita fou un propagandista i agitador especialitzat en mitjans universitaris, com ho demostra el fet que ja hagués passat per Oxford»; Josep PERARNAU (1978), *op. cit.*, p. 13.

²²⁶ Perarnau indica que «es va introduir en els ambients polítics en ajudar al rei Martí l'Humà, qui estava interessat a fer venir a Barcelona un grup de monjos celestins que establissin un monestir al Palau Reial i es fessin càrrec del culte a les relíquies aplegades pel monarca. En tornar de París, s'estableix una relació de confiança entre Malla i el rei. Amb el problema successori es fa més visible la intervenció de Felip de Malla en afers polítics, a favor de Ferran d'Antequera (parlament de Tortosa del 1412)»; *ibidem*.

²²⁷ *Vid. id.*, «Felip de Malla, president de la Generalitat de Catalunya, defensa de la vila de Cervera de les vel·leïtats dels Trastàmara», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, núm. 27 (2008), ps. 87-113.

- Fins al 1415: l'abast de la seva actuació pública resta limitada a missions relativament modestes dintre del país.
- 1415-1418: crisi del cisma d'occident, en què la volada té amplitud europea i culmina en la intervenció al Concili de Constança i en particular en l'elecció del papa Martí V.
- Des de 1418: hi ha un canvi de ruta, amb més dedicació a l'estudi i a problemes públics a Barcelona. Visita a Itàlia els anys 1422-1423, viatge que representa un contacte amb la *Comèdia* de Dante, el qual hauria portat a l'autor a un replantejament de la seva obra. Igualment, des d'un punt de vista polític, se centra en la problemàtica de la ciutat de Barcelona i l'absència del Magnànim, tal com ja hem indicat, ocupant el càrrec de Diputat pel braç eclesiàstic de la Generalitat de Catalunya entre 1425 i 1428 i encara fins al 1430.

Es tracta, per tant, d'un home amb responsabilitats polítiques, estretament vinculat a la cort i al govern de la ciutat que dedica tota la seva vida a una doble activitat pública, cultural i política després d'haver adquirit una sòlida formació a París, a la cort d'Avinyó²²⁸ i a Itàlia. És per això que Lola Badia el considera un dels conreadors de la bella prosa catalana que van aprendre a escriure emmirallant-se en els mestres italians i en els clàssics llatins.²²⁹ En els seus escrits la cura de l'estil és indissociable de la tria de temes històrics i morals d'origen clàssic, acció que pot dur a terme gràcies a la seva biblioteca, la qual, al costat de la del notari Bernat d'Esplugues, és una de les més riques en autors clàssics de la Barcelona del seu

²²⁸ Centre cultural clau en la difusió de Petrarca entre els nostres autors, principal defensor de l'estudi dels clàssics com a via de perfeccionament humà. Ens ho explica Jaume Torró: «Les obres polèmiques més conegudes de Petrarca contra l'aristotelisme científic són dues: les *Invective contra medicum*, que tingueren lloc a Avinyó a la cort del papa Climent VI en 1352-53 [...] i *De sui ipsius et multorum ignorantia*, la més cèlebre de totes, escrita el 1367 i publicada el 1371 arran d'una disputa amb uns seus amics representants de l'aristotelisme científic de les universitats de Pàdua i Bolonya. Totes dues són prou conegudes i s'han convertit en textos obligats en la disputa de l'humanisme i el saber escolàstic, i en la reivindicació d'un ideal cultural molt divers centrat en la dimensió moral i en la confiança en els estudis clàssics com a fonament de la cultura i de l'educació de cada home»; Jaume TORRÓ, «Bernat Metge i Avinyó», dins L. BADIA, M. CABRÉ i S. MARTÍ (eds.) (2002), *op. cit.* ps. 99-111.

²²⁹ Cf. Lola BADIA (2010), *op. cit.*

temps.²³⁰ Al costat de summes i comentaris bíblics i algunes obres de sant Bernat i Hug de Sant Víctor destaquen exemplars com unes Tragèdies de Sèneca relligades amb la Consolació de Boeci,²³¹ diverses obres de Ciceró,²³² *La conjuració de Catilina* de Sal·lusti,²³³ un *Homerus*,²³⁴ una *Ètica* aristotèlica²³⁵ i grans obres de la literatura culta romànica com el *Roman de la Rose* de Jean de Meung, en un manuscrit il·luminat,²³⁶ i la *Comèdia* de Dante.²³⁷ Igualment és significativa la presència de les *Revelacions de santa Brígida*²³⁸ i la *Vita Christi* de Ludolf de Saxònia,²³⁹ les quals denoten l'interès per l'espiritualitat contemplativa.²⁴⁰

Com passava amb la biblioteca del notari Bernat d'Esplugues, la de Malla també va ser coneguda i desitjada, però en un àmbit més restringit i cortesà (tot i la presència del notari Gabriel Canyelles), la qual cosa explicaria també la transmissió manuscrita que ens ha pervingut, tal com veurem més endavant. El llibreter Guillem Sacoma va ser l'encarregat de vendre la gran majoria dels còdexs de la llibreria a la mort del teòleg, una venda que va despertar molt d'interès.²⁴¹ Iglesias assenyala que la personalitat d'alguns dels compradors

²³⁰ Josep Maria MADURELL (1963-1964), *op. cit.*

²³¹ «8. Item .I. libre scrit en pergamius appellats *Les Tragèdies de Sènecha* e lo *Boeci de Consolació*, ab posts de fust ab .V. bulles en cascuua post, cubert de cuyr vermell ab dos gaffets» (*ibidem*, p. 557).

²³² «50. Item .I. libre poch scrit en pergamins on ha diverses obres de Tulli, ço és, *de Senectute et de Officiis et Paradochis*, ab cubertes engrutades velles» (*ibidem*, p. 561).

²³³ «48. Item .I. libre de forma poch scrit en pergamins, appellat *Catilinari*, ab les posts engrutades cubertes de vermell» (*ibidem*).

²³⁴ «57. Item altre libre en pergamins poch de letra antiga, appellat *Omerus*, ab les cobertes engrutades» (*ibidem*).

²³⁵ «63. Item .I. libre scrit en pergamins veyll, sense cubertes, apellat *Ethiques*» (*ibidem*).

²³⁶ «30. Item .I. libre scrit en pergamins a dos colondells mètric en francés appellat *Romans de la Rosa*, ystoriat, ab les posts cubertes de cordovà vermell empremtat antich, ab dos tenchadors, de argent esmaltat» (*ibidem*, p. 559).

²³⁷ «40. Item .I. libre scrit en paper, appellat *Dant* en ytalià, ab les posts cubertes de albadina blanca, ab II tenchadors larchs» (*ibidem*, p. 560).

²³⁸ «9. Item .I. libre gran scrit de letre avinyonencha en paper, ab los caps querns de pergami, a .II. colondells, a les posts cubertes de cuyr negre ras, ab .IIII. gafets e cantoneres e roses de lautó, appellat *Revelationes celestis sancte Brigide*» (*ibidem*, p. 558).

²³⁹ «27. Item .I. altre libre appellat *Ultima pars de Vita Christi* del Cartoxà en pergamins, a dos colondells, ab les posts cubertes de cordovà vermell empremtat ab ses armes» (*ibidem*, p. 559).

²⁴⁰ *Vid.* Josep Antoni IGLESIAS (1996), *op. cit.*, ps. 186-201. L'autor va localitzar a l'AHCB, secció *Notarials*, el que es suposa que fou el primer full de l'inventari: «Inventari dels béns de l'honorable mestre Phelip de Malla, quondam» (de fet, aquestes el/1 del doc. 4 transcrit per Josep Maria Madurell). Els arxivers de la Seu no van saber donar-li cap resposta sobre el destí dels documents. Igualment, a l'AHCB es conserva també un bifoli (*Notarials. I.6*) que recull el següent: «Mestre Felip de Malla. Any 1431. Inventari i encant. Casa del Ardiaca. Fotocòpia i microfilm en la secció corresponent». Els actuals responsables de l'arxiu, però, tampoc no tenen notícia d'aquests documents.

²⁴¹ Document de la venda editat per Josep Maria MADURELL (1963-1964), *op. cit.*, ps. 605-606. Destaquem les vendes següents: «13. Item un libre appellat *Tragèrias de Sènecha* e Boeci, en un volum que ha comprat en

(com ara el mateix rei o el secretari reial i humanista Joan Olzina) ens indueix a pensar que aquesta venda, en part, no es degué fer en un encant públic normal i corrent, sinó que, en primera instància, es va fer una subhasta dins la Cúria reial, a la qual assistiren persones del seu entorn. Molts dels còdexs aconseguiren alts preus.

Tornant a la seva obra, Malla defensa que la poesia i la bella prosa s'han de consagrar a temes teològics, morals i polítics, de manera que la seva afecció a les lletres llatines s'aparta de la línia didàctica de traductors com Antoni Canals. Al llarg de la seva extensa producció exhibeix la cultura clàssica com una mena de distinció intel·lectual i no dubta a utilitzar la mitologia clàssica²⁴² per a designar Déu, Jesús o la Verge i per a al·legoritzar conceptes cristians a partir de l'exegesi convencional de mites pagans, reivindicant, en paraules de Josep Pujol, una mena d'«Humanisme cristià» segons el qual filosofia i totes les arts liberals (inclosa la literatura clàssica) es posen al servei de la Teologia. Per a Malla, doncs, les poètiques ficcions són l'embolcall que cal interpretar per accedir a la Veritat i al seu sentit veritable.²⁴³

El seu *Memorial del pecador remut* és un treball d'exegesi literal i moral dels evangelis sobre la passió i mort de Jesucrist, gràcies a les quals el cristià té la possibilitat de redimir-se si s'aplica devotament a viure una vida virtuosa allunyada dels vicis.²⁴⁴ El seu

Gabriel Canyelles, notari de Barcelona, per preu de .XXVIII. florins: XV. Lliures. XVIII sous» (es tracta de l'ítem 8. Nota 24); «21. Item un libre apellat *Salusti in Caternari*, lo qual ha comprat en Johan Olzina, secretari del senyor rey, per dos florins e mitg: I. Lliura, VII sous VI» (es tracta de l'ítem 48, nota 26); «31. Item *Tulli de Officis*, que comprà lo dit abat [de Castro], per dos florins: I. Lliura. II. Sous» (es tracta de l'ítem 50, nota 25).

²⁴² Els teòlegs van començar a veure l'estudi de la mitologia clàssica com una eina per a comprendre autors antics de gran interès històric o filosòfic, fins al punt que Francesc J. Gómez parla d'un grup de frares anglesos «classicitzants» que tenen la tendència a aprofitar la cultura pagana per a fins pastorals, especialment mitjançant les moralitats que il·lustraven les seves lliçons bíbliques i que sovint derivaven en manuals per a ús de predicadors. El franciscà John Rivedall confeccionà a partir de les *Mitologiae* de Fulgenci un repertori d'imatges de divinitats paganes, descrites mitjançant fórmules rimades i interpretades moralment, de manera que les ficcions dels poetes esdevingueren aleshores un tresor de matèries predicables que desvetllaren l'interès dels laics cultes, alhora que imprimien la seva imatge i el seu missatge en la memòria; Francesc J. GÓMEZ MARTÍN (2005), *op. cit.* Convé recordar la importància del convent de sant Francesc com a cenacle literari, tal com s'ha exposat amb anterioritat.

²⁴³ Cf. amb el capítol «La prosa religiosa. Felip de Malla», dins Lola BADIA (ed.), *Història de la Literatura Catalana. Literatura Medieval (III). Segle XV (II)*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana-Editorial Barcino-Ajuntament de Barcelona, 2015, ps. 370-390.

²⁴⁴ Manuel BALASCH (ed.), *Felip de Malla. Memorial del pecador remut: Manuscrit de Barcelona*, 3 vols.,

objectiu «no és la saviesa, sinó l'amor a Déu. El *Memorial del peccador remut* és ambdues coses: l'obra d'un teòleg ben instruït en la santa Escriptura que busca, declara i ensenya mitjançant raons fonamentades en la vera fe la natura de Déu, el seu ésser, les seves obres i, especialment, la major d'aquestes, la redempció humana».²⁴⁵ Un dels atractius d'aquesta l'obra consisteix en la renovació de les teories cristològiques i mariològiques, d'acord amb la incipient tradició del gènere de la *Vita Christi* i dels devocionaris franciscans.²⁴⁶ El configuren dues parts o llibres que han gaudit d'una transmissió desigual. La primera, amb tradició manuscrita i impresa; la segona únicament manuscrita, i incompleta, tal com es pot observar a la taula corresponent als manuscrits de les obres de Felip de Malla.²⁴⁷

L'obra escrita de Malla és deutora de la predicació. El teòleg posa la seva oratòria al servei de la nova dinastia Trastàmara a través de l'elogi de la poesia en la seva intervenció en les festes de la Gaia Ciència celebrades al Palau Reial de Barcelona l'any 1413. Josep Pujol considera que, amb l'objectiu de definir i elogiar la poesia en llengua vulgar, som davant d'unes peces oratòries d'una gran importància perquè, en un context de prevenció clerical envers la literatura profana i la limitació de les lectures que escauen als laics, aquests sermons esdevenen significatius per la defensa que fan d'un determinat tipus de cultura laica, tot i que adequadament controlada.²⁴⁸ Pujol destaca com a nexa d'unió d'aquestes peces una tendència persistent a la digressió centrada en temes novetosos com la filosofia dels gentils, les arts liberals, l'eloqüència o el valor de l'autoritat de Virgili. Malla valora i reivindica una poesia sàvia en llengua vulgar, justificant l'activitat literària amb la preeminència de l'activitat

Barcelona, Barcino, 1981-1986.

²⁴⁵ Josep IZQUIERDO, *op. cit.*, p. 40.

²⁴⁶ Jordi REDONDO, «Herois i sants al 'Memorial del peccador remut' de Felip de Malla», dins *id.* i Àngel NARRO (eds.), *Les literatures antigues a les literatures medievals, II: Herois i sants a la tradició literària occidental*, Amsterdam, Adolf M. Hakkert, 2011, ps. 225-242.

²⁴⁷ Josep IZQUIERDO, *op. cit.*

²⁴⁸ Josep PUJOL, «'Psallite sapienter': la gaia ciència en els sermons de Felip de Malla de 1413 (estudi i edició)», *Cultura Neolatina*, núm. 56, 1-2 (1996), ps. 177-250.

intel·lectual i l'aplicació de les arts liberals, entre les quals hi ha la retòrica.²⁴⁹

A banda de les peces oratòries pronunciades en la festa de la Gaia Ciència del 1413,²⁵⁰ han pervingut vint-i-un sermons, i es té notícia de deu més que no s'han conservat.²⁵¹ És, per tant, una producció homilètica important, tal com es pot observar a la taula corresponent, i va reportar a l'autor una notable fama d'orador eloqüent. Són peces que destaquen pel seu caràcter literari, algunes adopten la forma de visió amb personificacions al·legòriques, profusió metafòrica i abundants referències mitològiques i autoritats clàssiques, ingredients que són habituals als sermons produïts per l'oratòria francesa coetània.²⁵²

La procedència dels manuscrits conservats ens confirma que Malla fou un autor conegut i valorat, però sobretot «escollat» i no «llegit». La transmissió escrita de les seves obres no arriba a les esferes laiques. No hi ha presència d'obres de Malla en les biblioteques que estem analitzant, i gairebé la totalitat dels còdexs conservats, tal com podem comprovar en la graella en qüestió, provenen d'ambients eclesiàstics i conventuals. Sigui com sigui, la seva predicació marca un abans i un després en la concepció d'una nova manera d'educar la ciutadania i, sobretot, en la difusió de la matèria clàssica més enllà dels ambients cortesants. Pel que fa a l'educació, al capítol 4 de la primera part del *Memorial* deixa anar una diatriba contra la pobresa intel·lectual de l'educació a les escoles de Barcelona:

E cert valria més, oh virtuosa e ínclita ciutat!, los teus fills en llur tendra edat ésser imbuïts e abeurats de la bella doctrina e estil excel·lent dels actors morals, retòrics, històrics, poetes tràgics o còmics, així com Virgili, Boeci e altres de semblants, que,

²⁴⁹ *Id.*, «Els trobadors estudiosos segons Felip de Malla», dins AA.DD., *La cultura catalana tra l'umanesimo e il barocco: Atti del V Convegno dell'Associazione italiana di studi catalani (Venezia, 24-27 marzo 1992)*, Padova, Programma, 1994, ps. 191-208. Remetem també a l'estudi del mateix autor «La poètica nau de l'enteniment i el naufragi d'Ulisses: opinions, teologia i poesia a l'obra de Felip de Malla», *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, núm. 44 (1993-1994, 1995), ps. 275-302.

²⁵⁰ *Id.* (1996), *op. cit.*

²⁵¹ Josep PERARNAU (1978), *op. cit.*, ps. 94-95.

²⁵² Josep PUJOL (1993-1994 [1995]), *op. cit.*

com estudien coses de les quals en l'esdevenidor no saben ni es poden ajudar, per ço són ells així mals instruïts en les arts primitives. Oh Itàlia e Alemanya, França e Anglaterra, les quals cercats los nobles escolàstics! Car molt hi va, en los primers principis, los infants, qui despuix tornen grans e regeixen segons que saben e segons presumeixen e segons han après, ésser instruïts per valents mestres qui els meten entre mans Juvenal e Lucà, Horaci e Virgili, Sèneca, Tul·li, Persi, Estaci, Sal·lusti, Ovidi, Varró, Terenci e los actors semblants, car tard la mula irà bé d'ambladura si en los principis no ha bona mà que li mostre d'anar pla, tenent lo fre pitjat e la mà ben segura. Per ço vosaltres, regions dessusdites, de llum de saber adquirit així en les arts liberals com en les altres ciències, sots estades en los dies passats pus dotades e pus il·lustrades. Així em son vengut a parlar amb tu, egrègia ciutat e potent, d'aquest acte útil, per compassió que he dels teus fills, disposats a fer-se grans, qui de tan grossa llet són principiats [...] Jo son un d'aquells qui en tu e ta escola han presos llurs principis, e plau-me bé que, lleixats aquells, d'altres principis sia despuix estat principiats. E ja hagués jo ma primera edat en altre lloc despesa!²⁵³

Veiem que hi contraposa un programa d'estudis i lectures com els d'altres nacions, on sigui fonamental el coneixement dels clàssics. Pel que fa a la predicació com a difusora d'aquest coneixement, sabem que predicà a la Seu, a Santa Maria del Mar i a Santa Maria del Pi, amb uns textos que sens dubte familiaritzaren els oïdors amb el món de la filosofia i la poesia dels gentils:²⁵⁴

²⁵³ Manuel BALASCH (ed.), *Felip de Malla. Memorial del pecador remut: Manuscrit de Barcelona*, vol. I., Barcelona, Barcino, 1981, cap. 4, I, p. 205.

²⁵⁴ Assenyalava també Josep Maria MADURELL (1963-1964), *op. cit.*, ps. 530-531: «A la relació dels textos conservats dels sermons de Felip de Malla, s'hi deuen incloure altres desapareguts, dels que se'n tenen documentades notícies, com per exemple el molt solemnement predicat el 17 de març de 1427, en l'església de Santa Maria del Mar, en l'ocasió del terratrèmol que afligi la ciutat, i el que pronuncià el 7 de Juliol de 1429, en aquest mateix temple, en la festa celebrada per raó de la concòrdia entre el rei Alfons el Magnànim i el papa Eugeni IV». Josep PERARNAU, «La lletra de Felip de Malla informant el rei Alfons del terratrèmol de la Candelera, 1428», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, núm. 21 (2002), ps. 665-670.

Consell a tot cristià que no es vulla fiar en la barca de son fràgil enginy, car vents s'hi mouen de grans temptacions qui lleugerament fan les gents trabucar. Les serenes dels filòsofs, si bé a semblança del cigne són perforçats de cantar en llur extrema vellesa, e la gran trompa de Tul·li hi ha perdut lo so. Aí, dien los poetes, espira lo déu Apol·lo, ací concorren Minerva e les nou Muses, ací totes les arts del famós mont Parnasus.²⁵⁵

Aquesta actitud la trobem també en Nicolau de Quilis, una de les figures intel·lectuals més destacada del ja citat convent de Sant Francesc, escenari d'una interessant relació entre teòlegs i ciutadans, com hem comprovat a la primera part del present estudi. Quilis era lector de teologia a la Seu de Barcelona, on, d'acord amb Francesc J. Gómez, cada setmana impartia lliçó primer en llatí i tot seguit en català per als seglars que hi assitien, utilitzant la literatura profana per a la instrucció doctrinal de ciutadans cultes amb responsabilitats de govern.²⁵⁶ A la base hi ha la idea que tota cultura ha d'estar basada en l'ús elevat de la llengua i en la imitació i comentari dels autors clàssics, i que la literatura ha d'esdevenir una eina per adoctrinar els laics en una nova ètica que els allunyi de la rudesia. Es tracta d'una de les premisses establertes pels humanistes que faciliten la consideració de Ciceró com un dels autors clàssics de més influència en aquest període, no debades el seu prestigi arreu d'Europa va lligat a l'assumpció del seu estil com a estàndard de la llengua llatina.²⁵⁷ Per això no és estrany que Quilis tradueixi el tractat *De officiis* de Ciceró i el dediqui al molt honorable ciutadà en Francesc de Colomines... No será la única obra que «traspassi fronteres»; els clàssics surten de la cort i faciliten la formació d'un nucli de lectors sensibilitzats amb totes

²⁵⁵ Apud Josep PUJOL (1993-1994 [1995]), *op. cit.*, p. 278.

²⁵⁶ Francesc J. GÓMEZ MARTÍN (2005), *op. cit.*

²⁵⁷ Jordi PARDO, «Cicerón en el camino del humanismo», *Convenit Internacional-Convenit Selecta*, núm. 7. *Cicero and the Middle Ages* (2001), ps. 99-108.

aquestes noves aspiracions literàries que podrien gaudir i sabrien valorar la lectura d'obres de l'envergadura intel·lectual del *Curial e Güelfa*. Ho veurem seguidament.

3.2.2. Taula dels manuscrits de Felip de Malla

MANUSCRIT	DATAció	SUPORT	LLETRA	JUSTIFICACIó	DECORACIó	POSSEIDORS	ANOTACIONS	OBRA
1) BC, ms. 465 ²⁵⁸	1491- 1510	Paper. Mida foli (182ff.)	Gòtica cursiva	Doble columna	Miniatura a la primera capital; altres caplletres amb dibuix, posteriors; rúbriques i calderons en vermell; subratllats en vermell, també posteriors.	Forma part d'un lot del llegat Dalmaes donat a la biblioteca. Podria haver format part d'una comunitat jerònima.	Anotacions marginals i als folis de guarda d'una mà posterior. Index copiat per una mà posterior.	<i>Memorial del pecador remut.</i> Amb difusió posterior a la impremta (dues edicions: Girona 1483, Barcelona 1495). ²⁵⁹ Possible circulació independent de les parts

²⁵⁸ BITECA manid 1737.

²⁵⁹ Josep M. LLOBET, «Aparició d'un fragment de l'incunable Memorial del pecador remut de Felip de Malla, Girona 1483», *Palestra universitària*, núm. 8 (1996) ps. 131-139.

2) BC, ms. 466 ²⁶⁰			Humanística	Rengió tirat	Adquirit per la biblioteca l'any 1916. Forma part d'un lot del llegat Dalmasas donat a la biblioteca. Procedència anterior: convent de Betlem de Barcelona (Suggerència de Madurell, a partir d'una referència del padre Villanueva (<i>Viage literario...</i> XVIII, ps. 275-276		Sermons.
----------------------------------	--	--	-------------	--------------	--	--	----------

²⁶⁰ BITECA manid 1742. Josep PUJOL (1996), *op. cit.*, ens indica que aquest manuscrit constitueix la font principal per a l'estudi de la predicació de Malla. S'hi conserven els textos dedicats a la gaia ciència i 16 peces oratòries predicades en llatí i en català entre els anys 1408 i 1414. Es tracta d'un període biogràfic que abasta des de l'obtenció del magisteri en Teologia a París fins a l'inici de l'activitat pública en la crisi del Cisma. Mentre tots els sermons d'aquest manuscrit ostenten rúbriques i colofons individualitzats, els cinc textos sobre gaia ciència han estat tractats com una sola peça que el colofó situa en presència del rei Ferran, a la cort, l'any 1413. Pujol relaciona aquestes peces amb la lletra de 17 de març de Ferran d'Antequera qui, desijós de guanyar-se l'adhesió d'uns súbdits reticents, dotava de sanció legal el consistori de la gaia ciència. La nova dinastia Trastámara utilitzarà aquest lligam amb la tradició trobadoresca per bucar connexió amb el casal d'Aragó, fent palesa una certa continuïtat i legitimitat. És per això que Felip de Malla estableix, a propòsit de les festes poètiques, la continuïtat del regnat de Ferran amb l'època immediatament anterior a l'interregne.

4) BC, ms. 53 ²⁶¹	1461-1480 (filigrana)	Paper i pergamí, tamany octau (128 ff.)	Gòtica cursiva	Rengló tirat	caplletres en vermell, rúbriques en vermell, tocs de color lletres safranades	València: Cartoixa de Porta Coeli 1475 [?] (ex-libris al primer foli: «hic liber esst domus porte coeli», amb lletra de les darreries del s. XV) Marià Aguiló i Fuster, poeta Barcelona: Institut d'Estudis Catalans 1908-07.	Volum en molt bon estat; al quadern sisè li manquen els dos primers folis, com ho confirmen les restes de signatures dels quaderns	Sermons
5) Montserrat, monestir, ms. 1112 ²⁶²	1411-1500	Paper. Mida quart.	Humanística cursiva diverses mans de mitjan segle XV.	Doble columna	Calderons i rúbriques en vermell	Adquirit per la biblioteca el febrer de 1960. Domingo Garsias (?) Joan Navarro Valls (?)		Sermons en llatí + art de ben morir

²⁶¹ BITECA manid 1172.

²⁶² BITECA manid 1741.

6) València, Catedral, ms. 154 ²⁶³	1491-1510	Paper. Mida foli.	Gòtico-humanística	Rengló tirat.	Primera rúbrica en tinta vermella; espai en blanc per a la resta de rúbriques. Espai per a les caplletres.	Guillem Serra, canonge de València des del 1458, mort el 4 d'abril de 1489. ²⁶⁴	Hi ha anotacions marginals, que semblen de la mateixa mà del copista i que assenyalen passatges interessants destacant-ne el contingut; també s'hi troben altres d'una mà més cursiva.	<i>Memorial del pecador remut</i> (2on llibre, incomplet). Sense difusió posterior a la Impremta
---	-----------	----------------------	--------------------	---------------	--	--	--	--

²⁶³ BITECA manid 1740. Josep IZQUIERDO (2013), *op. cit.*, p. 21, assenyala que som davant d'una còpia «de baixa qualitat, d'altra banda, potser per les dificultats de lectura del manuscrit de base, o pel seu deteriorament, ja que el copista, a més de nombrosos trabucaments de lletres i salts d'igual a igual que de vegades fan difícil la comprensió del text [...] deixa algunes paraules en blanc, potser per incomprensió del copista [...] Fa la impressió, doncs, que el manuscrit que va servir de base per a la còpia ja era problemàtic: potser molt usat i desenquadernat, la qual cosa hauria facilitat la pèrdua dels capítols 1, 2, 4 i 5. Crec, doncs, que és probable que la pèrdua de capítols es degués a un accident en la transmissió manuscrita».

²⁶⁴ Ens informa *ibídem*, ps. 21-22: «sobre la propietat i l'ús del manuscrit conservat del segon llibre en tenim constància documental. A l'Arxiu de Protocols del Col·legi del Patriarca, a València, es conserva el testament de Guillem Serra, canonge de la Seu des del 1458, mort el 4 d'abril de 1489, i que conté una disposició on deixa a la Seu quatre volums del Cristià que havia prestat a mestre Conill (Jaume Conill, el vicari general a València de Roderic de Borja) i a Jaume Aguilaniu [...]. Però quan el marmessor rep els llibres, mestre Conill li retorna, a més, el *Memorial del pecador remut* [...]. La descripció del manuscrit permet que identifiquem aquest exemplar amb el que conservem a l'Arxiu de la Catedral de València, amb el mateix començament mancat i explícit, i que entrevegem una mica la seua recepció: la biblioteca de Guillem Serra està formada, sobretot, per llibres jurídics, Eiximents, algun Ciceró i el *Memorial*, i és interessant que la data d'aquesta notícia se situe entre la primera i la segona impressió del primer llibre. El que sobta una mica és que, si el manuscrit és el mateix, l'actual no conserve cap referència a Malla i la seua obra excepte la indicació al llibre *Lo peccador remunerat*. La indicació de títol i autor eren a l'enquadernació, o bé la identificació era, diguem-ho així, una tradició oral? Potser el mateix Guillem Serra posseïa el manuscrit malmès i se'n féu una altra còpia? En tot cas, el que en sabem gràcies a la marmessoria de les darreres voluntats del canonge valencià és més del que sabem d'altres manuscrits».

7) BC, F. Bon.7163 ²⁶⁵	1618 Edició a cura del comte de Bunyol	[4] p. ; 2° ; 30 cm	Humanística		Il·lustracions amb gravats.	Isidre Bonsoms, bibliòfil (1922)		Pragmàtica del rei Joan I i oració de Felip de Malla
--------------------------------------	--	------------------------	-------------	--	--------------------------------	-------------------------------------	--	--

²⁶⁵ BITECA manid 2356. Va fer imprimir a València una vella pragmàtica del rei Joan I, de dos de febrer de 1394, ordenant la celebració de la festa de la Immaculada en els seus regnes i prohibint que es prediqués en contra. L'impres inclou una breu Oració o glossa de *l'Ave Maria*, de Mestre Felip de Malla.

3.3. Ciceró, exemple d'oratória i civisme

Al llarg dels primers segles medievals Ciceró fou considerat un gran filòsof i, juntament amb Ovidi i Virgili, va formar part del canon escolar.²⁶⁶ Hom valorava el seu pensament i els seus coneixements de retòrica, de manera que la seva influència immediata es deixa notar en el camp estilístic, pel seu prestigi com a mestre de retòrica, pels seus tractats sobre aquesta disciplina i per ser considerat com a model de llengua. Paral·lelament, Lactanci va veure en les seves obres no només un model de llengua sinó una perspectiva que reflectia la inspiració de la gràcia divina. Amb aquesta idea s'iniciava la consideració de Ciceró com a paradigma d'autor pagà que amb l'ajut de la raó aconsegueix entreveure l'existència de Déu, esdevenint un autor perfectament «cristianitzable», fins al punt que sant Ambrós pren el concepte ciceronià de la *honestas* com a base sobre la qual construir l'esquema de les quatre virtuts cardinals; a partir d'aquest moment Ciceró esdevé font primària d'inspiració per a l'ètica cristiana en qüestions com la utilitat social, les virtuts civils, la relació entre allò útil i allò honest i l'acomodació de la moral al moment, lloc i circumstàncies.²⁶⁷ Arribat al segle XIV esdevé una figura central en l'humanisme italià, sobretot gràcies a Petrarca. Aquesta elevada consideració comporta una major circulació de manuscrits, així com la recerca de textos nous, de manera que els seus discursos i les seves epístoles esdevenen models literaris i lingüístics. Es posa de relleu el seu concepte d'*otium*: no significa estar desocupat sinó dedicar-se a l'exercici de l'activitat intel·lectual, el qual permet la dedicació a l'activitat

²⁶⁶ Vid. Francisco CROSAS, *De enanos y gigantes. Tradición clàssica en la cultura medieval hispànica*, Madrid, Universidad Carlos III, 2010.

²⁶⁷ Maria MORRÁS (ed.), *Alonso de Cartagena. Libros de Tulio: 'De senectute'; 'De los oficios'*, Alcalá de Henares, Universidad Alcalá de Henares, 1996. Carlos ALVAR, *Traducciones y traductores: materiales para una historia de la traducción en Castilla durante la Edad Media*, Alcalá de Henares, Centro de Estudios Cervantinos, 2009.

política amb una millor preparació, repercutir positivament en el govern. L'oci, per tant, és el millor complement per a l'ofici/*negotium*. Cal restaurar la *virtus* i la *fides* entre les classes dirigents, de manera que l'ideal cortesà se sostindrà damunt dos pilars, la cavalleria i la ciència, i cal defensar que tota cultura ha d'estar basada en l'ús elevat de la llengua i en la imitació i comentari dels autors clàssics. Leonardo Bruni, amb la seva biografia *Cicero Novus*, introdueix la imatge d'un Ciceró model de l'humanisme cívic, una síntesi perfecta d'activitat política i intel·lectual.²⁶⁸

A casa nostra *Lo somni* de Bernat Metge testimonia primerencament l'aplicació literària del Ciceró moral, amb èmfasi en els diàlegs (*Tusculanae, De amicitia, De senectute*).²⁶⁹ Sembla que Metge hi arribà de la mà de Petrarca i Avinyó.²⁷⁰ Sembla que amb motiu de la seva ambaixada a Avinyó entre els mesos de febrer-abril de 1395, l'escriptor va portar tots aquests textos, probablement en un còdex miscel·lani que els agrupava i els relacionava amb el nom de Petrarca, autor que en aquell moment, com molt bé indica Jaume Torró:

Representava un luxe per a qualsevol cancelleria, fos Avinyó, Milà, Venècia o qualsevol senyoria del nord d'Itàlia. Totes les *artes dictaminis* i els *De regimine principis* o *civitatum* medievals per a ús de buròcrates i governants remarquen la importància de la formació gramatical, retòrica i general, i Avinyó havia elevat Petrarca com al millor d'aquests professionals de la paraula i de la ploma.²⁷¹

²⁶⁸ Cf. Jordi PARDO, *op. cit.*

²⁶⁹ Lluís CABRÉ, «De nou sobre Metge, Laelius i el Somnium Scipionis», dins L. BADIA, M. CABRÉ i S. MARTÍ (eds.) (2002), *op. cit.*, ps. 49-62.

²⁷⁰ Xavier RENEDO PUIG, «L'heretge epicuri a 'Lo Somni' de Bernat Metge», dins L. BADIA i A. SOLER (eds.), *op. cit.*, ps. 109-127.

²⁷¹ Jaume TORRÓ (2002), *op. cit.*, p. 107.

Metge pertanyia a aquest grup de professionals més sensibles a l'obra de Petrarca, continua reflexionant Torrò, professionals de la paraula i de la ploma al servei de les Cancelleries i dels governs de les ciutats, els buròcrates formats per al govern, l'administració i la diplomàcia, formats en el dret i la retòrica...; entre aquests professionals trobem la primera difusió de Ciceró per les nostres terres, i de bracet de Petrarca.

3.3.1. Traduccions catalanes de les obres de Ciceró

La reintroducció al segle XV d'obres de Ciceró com *Paradoxa*, *De officiis*, *De amicitia* a les classes de gramàtica explica potser l'abundància de traduccions d'aquest autor, en paral·lel amb les *Tragèdies* de Sèneca,²⁷² traduccions que van acompanyades d'una nova reflexió traductològica i d'una renovada manera de llegir Ciceró, tal com hem vist fins ara.

En català circularen diverses obres de Ciceró, algunes de les quals en diverses versions. Ara per ara comptem amb la versió anònima del *De officiis* identificada per Lluís Cabré i Jaume Torrò,²⁷³ la versió de la mateixa obra feta per Nicolau de Quilis, *La Paradoxa* anònima i la versió de Ferran Valentí, així com la probable versió catalana de la traducció aragonesa del *De amicitia*. Totes aquestes traduccions es poden situar entre la segona i tercera fase que sobre la cronologia de les traduccions al català dugué a terme Lola Badia al seu ja clàssic «Traduccions al català dels segles XIV-XV i innovació cultural i literària».²⁷⁴

3.3.1.1. *De officiis*

La versió de Nicolau de Quilis, la podem inscriure en el grup de traduccions de la segona meitat del segle XIV i començaments del XV, una època en la qual, segons Lola

²⁷² Lluís CABRÉ i Jaume TORRÒ, «Una nueva traducción catalana del 'De officiis' de Cicerón (con noticia de su versión aragonesa y de otra del 'De amicitia')», *Boletín de la Real Academia Española*, núm. 87 (2007), ps. 201-213.

²⁷³ *Ibidem*.

²⁷⁴ Lola BADIA (1990), *op. cit.*

Badia, les iniciatives dels monarques de la casa de Barcelona i d'altres personatges rellevants posen en marxa una vertadera allau de traduccions d'autors antics,²⁷⁵ tot i que els traductors encara disposen de mitjans tècnics molt rudimentaris, de manera que algunes de les seves versions semblaran «primitives» als ulls de certs lectors del segle següent. Els pròlegs de les traduccions d'aquesta fructífera etapa són un testimoni fidel de la sensació dels seus traductors d'impotència davant de les dificultats i les subtileces del llatí.

Adreçada, com ja hem vist, al «molt honorable ciutadà en Francesc de Colomines», documentat com a conseller de Barcelona entre 1417 i 1425, som davant d'una traducció molt glossada, probablement per la consulta d'un manuscrit amb comentaris marginals.²⁷⁶ Ferran Valentí l'esmenta al pròleg a la seva traducció de les *Paradoxa*, la qual cosa testimonia que Quilis era conegut i valorat. Igualment, Francesc J. Gómez indica que tenia bona relació amb la corona:

- Predicà a Barcelona l'any 1416 en ocasió de les solemnitats celebrades per a publicar la sostracció d'obediència del rei Ferran a Benet XIII; Quilis ja era mestre i gaudia de gran prestigi i autoritat.
- El 25 de gener de 1436 féu sermó del funeral celebrat a la Seu per la mort de la reina Elionor d'Alburquerque.
- El 25 de maig de 1436 torna a exercir de predicador solemne al convent de Sant Francesc, en la missa d'aniversari per l'ànima del comte de Foix.
- L'any 1431 forma part de la marmessoria de la reina Violant de Bar, morta el 3 de juliol, que durà fins l'11 de juliol de 1443.
- Els darrers anys abans de la seva mort (abans del 27 d'agost de 1444) havia ocupat la lectoria de Teologia de la Seu de Barcelona, a més d'una cambra particular al

²⁷⁵ *Ibidem.*, p.41

²⁷⁶ Josep PUJOL (2002a), *op. cit.*, p. 13.

convent de Sant Francesc, com era prerrogativa dels mestres en Teologia.²⁷⁷

No sabem si Quilis va anar realment a París i s'hi va graduar de mestre en teologia. Però Curt Wittlin es pregunta si no podria ser precisament la seva traducció de Ciceró la prova que havia estudiat a París, i que fou allà on algun professor li va explicar el *De officiis*. Llavors tornaria a Catalunya amb el seu manuscrit ple de glosses, escolis i notes interlineals i marginals afegides ràpidament durant el curs magistral. En parlaria entusiàsticament amb Francesc de Colomines, qui l'animà a traduir-lo.²⁷⁸ El fet que Quilis es posés a traduir aquest text de Ciceró sense la preparació necessària, malgrat la seva dificultat i sense entendre-ho tot, demostra l'admiració pels llibres antics i per qualsevol escrit en les llengües clàssiques.

A partir de l'epíleg que acompanya a la traducció, Wittlin dedueix que Quilis sabia prou bé que no estava preparat per a comprendre a fons la llengua, la doctrina i la base històrica de l'obra ciceroniana i per a fer justícia a les qualitats estilístiques del text.²⁷⁹ Però, obeint Francesc de Colomines, es posà a fer un esbós de traducció, que esperava millorar posteriorment. Aprofità les glosses i notes que contenia el seu manuscrit llatí i se serví de llibres medievals sobre personatges al·ludits en Ciceró, esforçant-se a afegir-hi alguna petita nota biogràfica, encara que no sigui necessari per a la idea desenvolupada per l'autor. El resultat d'aquestes interpolacions és que la traducció de Quilis pren el caràcter d'un anecdotari de l'antigor ple d'histories curioses, pintoresques i fàcils de llegir, ja que estaven

²⁷⁷ Francesc J. GÓMEZ MARTÍN (2014), *op. cit.*, ps. 26-27.

²⁷⁸ Curt J. WITTLIN, «'Sens lima e correcció de dols estil': Fra Nicolau de Quilis traduït el llibre 'De officiis' de Ciceró», dins *id.*, *De la traducció literal a la creació literària. Estudis filològics i literaris sobre textos antics catalans i valencians*, València-Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995, ps. 49-79; Lluís NICOLAU D'OLWER, «Fra Nicolau de Quilis i la seva traducció dels llibres 'De officiis' de Ciceró», dins *Franciscalia* (1928), ps. 288-296.

²⁷⁹ Curt J. WITTLIN (1995a), *op. cit.*, resumeix d'aquesta manera la tasca traductològica de Quilis:

- Fa correspondre dos o més mots catalans a cada mot llatí. En el millor dels casos són grups de sinònims o llatínismes amb traducció afegida, però més sovint són simples fórmules binàries, pleonasmes, etc.
- Afegeix explicacions breus després de la traducció sobre el mot que tradueix.
- Introdueix les seves pròpies idees, que no sempre van d'acord amb el raonament o l'esperit del text traduït.
- Mots traduïts amb poca precisió o mal traduïts; construccions no enteses.
- Tendència a cristianitzar el text antic.
- Molts errors són responsabilitat del copista, però la sensació que dóna la traducció és que el traductor no ha revisat la feina resultant.

traduïdes de compilacions escrites en llatí medieval. És possible que a aquest aspecte degui l'obra el seu sorprenent èxit. L'original presenta en molts llocs la possibilitat d'introduir glosses sobre la religió, la filosofia i l'administració dels romans, sobre llurs costums, lleis, mites i faules. Aquí Quilis no feia més que traduir els comentaris del seu manuscrit llatí, tot i que no s'esforçava a transformar els romans dels temps de Ciceró en cavallers medievals, com ho feien alguns traductors-adaptadors anteriors.

Sigui com sigui, la seva traducció esdevé un clar exemple de l'ús de la literatura profana per a la instrucció doctrinal dels laics. Com Canals, els franciscans ofereixen traduccions dels clàssics, però som davant d'un canvi significatiu: els destinataris ja no són homes de cort, sinó membres del govern municipal que han esdevingut lectors ideals del *De officiis* de Ciceró: un antic manual de doctrina moral i política concebut per a una oligarquia senatorial en la qual podien emmirallar-s'hi.

3.3.1.2. *Paradoxa* (Ferran Valentí i versió anònima)

Ferran Valentí va estudiar i es va doctorar a Itàlia (1435), d'on va tornar el 1438. Al llarg d'aquesta estada va conèixer Leonardo Bruni, autoritat que cita al pròleg de la seva traducció. Hom considera difícil que llavors conegués totes les obres de Bruni que cita perquè n'hi ha alguna de 1438.²⁸⁰ També va passar dos anys a Càller (1445-1446) i llavors va tornar definitivament. Devia ser a partir d'aquesta data que va fer la traducció de les *Paradoxa*. L'obra l'adreça a Ramon Gual i altres deixebles de Mallorca.²⁸¹ L'inventari dels béns de la seva biblioteca de 26 de juny de 1476 ofereix una llista de 118 volums que acrediten Valentí com un intel·lectual lletraferit i de gustos classicitzants: hi figuren, entre d'altres, Aristòtil,

²⁸⁰ Maria BARCELÓ i Gabriel ENSENYAT, *Ferrando Valentí i la seva família*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat-Universitat de les Illes Balears, 1996.

²⁸¹ Pere BESCOS, *Humanisme i traducció catalana durant la segona meitat del segle XV: Ferran Valentí, Arnau d'Alfarràs, Francesc Alegre i Aleix de Barcelona*, Treball de recerca de programa de doctorat dirigit per la Dra. Victòria Alsina, Barcelona, Universitat Pompeu Fabra, 2007 [en línia: data de la consulta: 24 octubre 2015]: <<http://hdl.handle.net/10230/1268>>.

Boccaccio, Bruni, Ciceró, Horaci, Josefus, Juvenal, Livi, Marcià Capel·la, Ovidi, Petrarca, Sèneca i Virgili. Lola Badia constata que tenia els textos de la majoria d'autors que cita al Pròleg.²⁸² Som, per tant, davant d'un jurista amb una gran biblioteca i amb la mateixa atracció pels clàssics que els notaris filoclàssics dels que hem parlat a la primera part d'aquest estudi, la figura més destacada dels quals és Bernat d'Esplugues, posseïdor també d'alguns exemplars llatins de les obres de Ciceró.

Ferran Valentí defensa la necessitat i utilitat de les traduccions, alhora que fa una valoració històrica complexa situant-se a l'interior d'una llarga tradició, individuand-ne una altra local catalana, i col·locant-la dins una continuïtat i, per tant, donant-li un sentit històric. Creu, d'una banda, que hom ha de poder accedir a les traduccions d'aquells textos que són funcionals, i que per això s'han de girar en una llengua comprensible per a la major part dels receptors (*Biblia*, Aristòtil, textos religiosos i filosòfics) i de l'altra, i posant com a exemple el seu mestre Bruni, assenyala que, de la mateixa manera que el saber s'ha de vulgaritzar, la literatura en vulgar s'ha d'ennoblir,²⁸³ per la qual cosa aposta, des de la seva passió pels clàssics, per la legitimitat del vulgar com a llengua culta i elevada, sobretot si hom la relaciona amb un pretext moralitzant, en la mateixa línia que fa el nostre anònim autor del *Curial*. Paral·lelament, utilitza el seu pròleg per oferir un ampli panorama de la literatura precedent, qualificat per Lola Badia com el primer esbós d'una història de la literatura catalana fins a 1450.²⁸⁴ No és gratuït tampoc que en aquest panorama assigni un lloc destacat a Metge per la seva destresa en la traducció, no debades la difusió de les seves obres destaca entre els lectors de gustos més classicitzants,²⁸⁵ i que Valentí ignori contundentment l'univers

²⁸² Vid. Lola BADIA (1994), *op. cit.*

²⁸³ Vid. Stefano M. CINGOLANI (2001), *op. cit.*

²⁸⁴ Lola BADIA (1994), *op. cit.*

²⁸⁵ Josep Maria MADURELL, *Manuscrits en català anteriors a la impremta (1321-1474). Contribució al seu estudi*, Barcelona, Associació Nacional de Bibliotecaris, Arxivers i Arqueòlegs, 1974: 6-20 setembre 1428, inventari parcial dels llibres de l'herència de Joan Gener, trobats en la seva casa del carrer d'en Lledó, «après» la plaça de Sant Just, de Barcelona (doc. 58, ps. 51-53). A l'ítem 17 llegim: «altre libre de cuyro vermel ab dos tanquadors, scrit en paper, apellat *Somni* d'en Bernat Metge». 15-17 març 1463, inventari dels llibres relictos per Antoni de Mur, o Mura (doc. 123, ítem 5, p. 86): «hun libre scrit en paper, ab cobertes de cendrós, ab bolles, ab

de la poesia... Diu Lola Badia en aquest sentit:

El fet que el Pròleg ignori, almenys en termes teòrics, l'univers de la poesia, que és l'entrada més habitual del literari en l'horitzó cultural del XV [...], revela un predomini clar de la noció d'«útil» o «profitós» sobre la de «delectable» o «bell» en la ment de Valentí pel que fa les funcions de la producció textual en vulgar.²⁸⁶

No és la mateixa ignorància que trobem en l'autor del *Curial*?

Coetània a la traducció de Valentí hi ha una altra d'anònima (ms. 296 BC) que també ofereix un pròleg teòric que hom pot llegir com un exercici de retòrica. L'anònim traductor, d'acord amb Lola Badia, també defensa la funció ètica de la divulgació i es mostra preocupat per les dificultats que comporta traduir, però a diferència de Valentí sent un cert recel davant de la vulgarització del saber.²⁸⁷

Sigui com sigui, sembla que les traduccions tardomedievales de les *Paradoxa* es concentren a Itàlia i a la Península Ibèrica, i que és a través del marquès de Santillana, que va encarregar a Florència una versió toscana de l'obra present a la seva biblioteca, tal com veurem quan analitzem la presència de Ciceró a les biblioteques barcelonines, que es pot establir un fil conductor entre les unes i les altres.

dos gaffets, qui és *Lo Somni* d'en Bernat Metge...». Aquest exemplar es ven en pública subasta el 24 març 1463 (doc. 124, ítem 4, p. 88): «un altre libre de paper, ab posts cubertes de aluda negra, appellat Sompni d'en Bernat Metge, al damunt dit Gabriel, sparoner... XI. Sous .VI.».

²⁸⁶ Lola BADIA (1994), *op. cit.*, p. 183.

²⁸⁷ *Ibidem*, p. 181.

3.3.1.3. Manuscrits catalans de les obres de Ciceró

D'acord amb la taula corresponent, conservem cinc manuscrits que reporten traduccions catalanes de les obres de Ciceró. En termes generals, som davant de manuscrits que s'allunyen del model «escolàstic» tradicional ja que tots els còdexs conservats presenten els models que Francisco Gimeno Blay anomena «llibre registre», un manuscrit elaborat en gòtiques cursives d'àmbit documental, escassament decorat i normalment escrit sobre paper. Remet a ambients de producció i lectura vinculats a la Cancelleria i a ambients del patriciat urbà.²⁸⁸ També trobem que, així com els textos llatins poden circular de manera miscel·lània (apartat biblioteques), les versions catalanes no tenen aquesta característica.

És també significatiu el seu lligam amb la biblioteca del Papa Luna, la qual cosa ens portaria de nou a Avinyó com a punt neuràlgic de la primera difusió de Ciceró. León Esteban assenyalava que la seva biblioteca conté 44 clàssics presents en 167 manuscrits, 31 dels quals són anteriors al papa Luna: Sèneca, Valeri Màxim, Quintil·lià, Plutarc, Sal·lusti, Titus Livi, Ovidi, Virgili, Horaci, Homer, Marcia Capella, Vegeci, Paladi, etc. Ciceró apareix en 20 manuscrits, 5 anteriors a Benet XIII. Entre els italians no falten Petrarca (20 manuscrits) i Boccaccio (5 manuscrits). Assegura aquest investigador que som davant d'una biblioteca que és «todo un manifiesto del prehumanismo aviñonense, que ostenta pasaporte italiano y estrechos contactos con la Corona de Aragón».²⁸⁹

²⁸⁸ Francisco GIMENO BLAY, «A propósito del manuscrito vulgar del trescientos: el escurialense K.I.6 y la minúscula cursiva libraria en la corona de Aragón», *Scriptura e civiltà*, núm. 15 (1991), ps. 205-245.

²⁸⁹ León ESTEBAN, «El prehumanismo, la biblioteca y los escritos del Papa Luna», dins *id.*, *Cultura y prehumanismo en la curia pontificia del papa Luna (1394-1423)*, València, Universitat de València, 2002), p. 115. Lola Badia resumeix perfectament els avatars d'aquesta biblioteca: «Benet XIII instal·la la seva residència a Peníscola l'any 1411 i hi mor el 23 de maig de 1423. El 24 de maig del mateix any es drecen dos inventaris dels béns del difunt, que es conserven a la Biblioteca de Catalunya i són els mss. 233 i 235. Gil Sánchez Muñoz, prenent el nom de Climent VIII, ocupa el lloc del papa Luna fins a la seva renúncia l'any 1429. Aquest any és anomenat bisbe de Mallorca i procedeix a traslladar els seus béns de Peníscola a Terol, llibres compresos. El cardenal de Foix, enviat del papa d'Avinyó, mana fer un nou catàleg de la part de béns que s'endú a França (ms. 229 BC). L'any 1446 Gil Sánchez Muñoz, bisbe de Mallorca, llega els béns al seu nebot Pero, que afegeix la biblioteca que hereta de l'oncle a les aportacions que li vingueren, almenys en part, d'un avi seu, Pedro, escrivent del rei Pere. L'any 1483 Pero mor a Mallorca i deixa hereu un nebot seu, Gaspar, aleshores infant. L'any següent es dreça un inventari (ms. 231 de la Biblioteca de Catalunya). [...] Gaspar Sánchez Muñoz té certes inclinacions intel·lectuals i posa glosses als seus llibres»; Lola BADIA, «Sobre la traducció catalana del 'Decameron' de 1429,

Igualment, som davant de versions que esdevenen punt de partida per a posteriors traduccions a d'altres llengües romàniques, com la versió castellana i l'aragonesa. Un exemple el tenim en el fragment de la versió anònima *Dels deures* (1.3), el qual correspon a *De officiis* III.81-121 i segurament es tractés d'una versió íntegra. Cabré i Torró la destaquen per l'absència de glosses i consideren que la versió aragonesa procedeix d'un estadi de la catalana anterior al testimoni conservat.²⁹⁰ La versió aragonesa del *De amicitia* que el còdex conté a continuació segurament també fou traduïda d'una versió catalana avui perduda. Nicolàs Antonio va atribuir aquestes versions aragoneses al convers saragossà Gonzalo de la Caballería.²⁹¹

Per acabar amb aquest breu repàs sobre les característiques dels manuscrits de les traduccions catalanes de les obres ciceronianes, remarcuem que els testimonis de la traducció de Quilis dels *De officiis* estan íntimament relacionats, ja que el ms. 285 (1.2) conté un índex i transcriu les rúbriques que falten al manuscrit 228 (1.1). Es tracta d'un testimoni que presenta també moltes anotacions marginals d'un lector.

D'altra banda, Curt Wittlin indica que el copista del manuscrit 228 de la BC (1.1) podria ser el mateix que copia, entre d'altres manuscrits, el ms. 1716 BC que conté la traducció catalana del *Decameró* de Boccaccio (manid 1369),²⁹² el qual, com veurem, Lola Badia relaciona amb ambients burgesos i mercantils, molt actius en les seves relacions professionals i viatgeres i entusiastes d'aquesta obra. L'estudiosa afirma que «només algú pertanyent a un estament mercantil en contacte amb els col·legues toscans que s'entusiasraven amb aquella obra aparentment extraliterària podia fer-se càrrec del seu valor

Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, núm. 35 (1973-1974), ps. 80-81.

²⁹⁰ BNE 10246; Giuseppina GRESPI, *Traducciones castellanas de obras latinas e italianas. Contenidas en manuscritos del siglo XV en las bibliotecas de Madrid y El Escorial*, Madrid, Biblioteca Nacional de España, 2004, p. 96.

²⁹¹ Carlos ALVAR i José Manuel LUCÍA MEJÍAS, *Repertorio de traductores del siglo XV*, Madrid, Ollero y Ramos, 2009, p.67; LI. CABRÉ i J. TORRÓ (2007), *op. cit.*, ps. 208-209.

²⁹² Curt J. WITTLIN (1995a), *op. cit.*

i trasplantar-la al nostre país», al marge dels erudits o humanistes de la cancelleria reial.²⁹³ Es tracta també d'una difusió que podem relacionar amb la traducció que el mercader Narcís Franch va fer del *Corbaccio* i que ens parla d'un nucli de lectors que es fa copiar els textos per copistes ja no vinculats als sistemes tradicionals de còpia, que fins i tot duen a terme una autocòpia (seria el cas de Narcís Franc). Veurem que és un fet habitual en la difusió de les *Històries Troianes* o en altres obres.

3.3.1.4. Ciceró a les biblioteques barcelonines

Tal com hem dit més amunt, la primera difusió de les obres de Ciceró es dona en l'ambient cortesà, i sota els auspicis dels monarques i nobles de la Corona d'Aragó. En aquest sentit, Jaume Medina ens informa que a la biblioteca del Príncep de Viana hi havia un *De officiis*, un *De finibus bonorum et malorum*, unes *Epistolae familiares* i unes *Orationes*.²⁹⁴ El duc de Calàbria tenia una *Ciceronis uita*, un *De senectute*, diverses *Orationes* i diversos exemplars de les *Epistolae*, els *De officiis* i les *Questiones tusculanae*.²⁹⁵

En aquest ambient, destaca la biblioteca del Marquès de Santillana, fornida d'obres italianes, potser aconseguides a Itàlia en el moment en què el marquès era a la Corona d'Aragó. Posseïa diverses obres de Ciceró, un *De oratore* en llatí i diverses obres en italià. Hi ha un exemplar també en aragonès, i cap traducció castellana. També destaca la seva característica miscel·lània:

- 1) BNM, ms. 9502. Manuscrit miscel·lani de traduccions a l'italià de les obres: *De officiis*, *De amicitia*, *De paradoxis*, *De senectute*.
- 2) BNM, ms. 10246 (traductor Gonzalo de la Cavalleria). Miscel·lani amb les

²⁹³ Lola BADIA (1973-1974), *op. cit.*, p. 84.

²⁹⁴ Jaume MEDINA, «Ciceró a les terres catalanes. Segles XIII-XVI», *Faventia*, vol. 24, núm. 1 (2002), ps. 179-221.

²⁹⁵ *Ibidem*, p. 180.

traduccions a l'aragonès del *De officiis* i del *De amicitia*.

Lola Badia, per la seva banda, destaca el predomini de Ciceró als inventaris, i suggereix que ambdues versions de les *Paradoxes* (l'anònima i la de Ferran Valentí), versemblantment coetànies, potser van tenir un origen escolar comú a Itàlia. Ja veurem, quan parlem dels testimonis de Dante, que també podem relacionar part de la seva transmissió amb estudiants catalans a Itàlia, en italià i amb glosses catalanes, aniria en la mateixa direcció. Igualment, hem de recordar que Josep Antoni Iglesias assenyala que la gran biblioteca del notari Bernat d'Esplugues, i potser la de Felip de Malla, són biblioteques comprades en bloc a Itàlia.²⁹⁶

Pel que fa a les biblioteques barcelonines del segle XV, la documentació notarial recull molts ítems referits a les obres de Ciceró, la majoria en llatí, i en mans de notaris, mercaders i homes d'església. Són còdexs miscel·lànis que recullen més d'una obra de Ciceró, i l'inventari assenyala el seu escàs valor: són còpies velles i de poca qualitat. Ciceró és present a les dues grans biblioteques analitzades, la de Felip de Malla i la del notari Bernat d'Esplugues.

3.3.1.5. Ciceró, *Curial e Güelfa* i els possibles nous lectors

Els mercaders i notaris amb responsabilitats de govern aficionats a la lectura de Ciceró sabrien identificar-lo entre les fonts d'una obra com el *Curial*? Podrien compartir la mateixa interpretació que en fa l'Anònim, i per tant, sentir-s'hi identificats? Per respondre a aquestes qüestions se'ns fa necessari apuntar breument les característiques de la presència de Ciceró en el *Curial e Güelfa*.

²⁹⁶ Vid. Robert BLACK, *Humanism and Education in Medieval and Renaissance Italy: Tradition and Innovation in Latin Schools from the Twelfth to the Fifteenth Century*, Cambridge, Cambridge University Press, 2001.

A priori, és important l'aprofitament que l'autor fa de la doctrina sobre el binomi *Virtus i sapientia* de Ciceró: la saviesa és un element clau en la regeneració moral i humana de Curial. Caldrà la saviesa per recuperar la virtut, i aquesta recuperació marca la concepció mateixa de l'heroi. La intenció que guia la ploma de l'anònim autor en la construcció del seu protagonista masculí era la de presentar un heroi que encarnés totes les qualitats del cortesà ideal del seu temps, sense perdre, però, la seva dimensió humana.²⁹⁷ Curial, per tant, és perfecte en tant que cavaller però té defectes com a home; li agraden els plaers i les riqueses, i aquestes inclinacions afectaran la seva existència, entesa com a història d'una ascensió social.²⁹⁸ Ja des de l'inici de la novel·la hi ha dos trets que individualitzen el nostre protagonista i que marcaran la seva trajectòria i el seu comportament, configurant així un nou tipus d'heroi: d'una banda, el seu origen humil (és un dels pocs personatges que neixen en el text)²⁹⁹ i de l'altra, la seva innata curiositat i atracció vers l'estudi, tal com assenyala Lola Badia quan afirma que «l'autor d'aquesta [...] obra mostra des de bon començament una preocupació explícita per la dimensió cultural del seu heroi, que es manifesta en termes diguem-ne escolars i filològics; només cal veure com atribueix d'entrada al jove Curial un currículum que el posa en contacte amb les ciències del trivi, la filosofia i la poesia...»³⁰⁰

El camí d'ascensió a través de la cavalleria el durà a assolir un reconeixement social i el jove cavaller es deixarà seduir pels plaers, les riqueses i la vanaglòria obtinguda, oblidant-se dels seus orígens: Montferrat, la Güelfa... i la disciplina de l'estudi. Peca d'un excés de

²⁹⁷ Glòria SABATÉ, «La concepció de l'heroi al 'Curial e Güelfa'», *Zeitschrift für Katalanistik*, núm. 13 (2000), ps. 7-20.

²⁹⁸ Pere BOHIGAS, «Curial e Güelfa», dins Robert Brian TATE i Alan YATES, *Actes del Tercer Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Cambridge, 9-4 abril 1973)*, Oxford, The Dolphin Book, 1976, ps. 219-234.

²⁹⁹ Matilde CORTÉS, «La infantesa de Curial i una font literària», dins Rafael ALEMANY, Antoni FERRANDO i Lluís B. MESEGUER (a cura), *Actes del novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Alacant-Elx, 9-14 de setembre de 1991)*, vol. 1, Barcelona-Alacant-València-Castelló, Publicacions de l'Abadia de Montserrat-Universitat d'Alacant-Universitat de València-Universitat Jaume I, ps. 413-424.

³⁰⁰ Lola BADIA, «El 'Tirant' en la tardor medieval catalana», dins AA.DD. *Actes del Symposium 'Tirant lo Blanc'*, Barcelona, Quaderns Crema, 1993, p. 82.

cupiditas i això dificulta el seu procés de perfeccionament.³⁰¹ No ha estat infidel a la Güelfa però es deixa seduir per Làquesis. Quan la vídua ho sap el deixa de protegir i, paral·lelament, la Fortuna, lligada a la nostra heroïna,³⁰² gira l'esquena a Curial, qui perd tot el que havia aconseguit. El captiveri a Tunis significa tornar a començar, encarar una mena de purgatori (anunciat per Melcior al final del llibre II) que marca la reeixida del protagonista recuperat com a cavaller (es retrobarà amb la seva humilitat) i com a home (serà fidel a la Güelfa, esdevenint una rèplica superada de l'Eneas temptat per Dido).³⁰³

Després de set anys torna a Montserrat i com no aconsegueix el perdó de la seva senyora es deixa temptar de nou per la vida fàcil i pels plaers de la carn. La segona recuperació, la definitiva, vindrà després del somni del déu Baco, el qual serà determinant en el canvi d'actitud del jove cavaller, ja que deixarà la vida de vici a la que s'havia lliurat i s'endinsarà a la via d'estudi. Gràcies a aquesta visió Curial pren consciència de la vida esgarriada que ha dut durant un temps i decideix tornar al camí recte, al de la virtut, adonant-se que haver passat el Purgatori de Tunis no és suficient per esdevenir digne de la Güelfa i aconseguir el seu perdó. Curial, a hores d'ara, ja és ric gràcies al tresor de Camar. Tanmateix, encara ha de recuperar-se moralment. Com molt bé assenyala Matilde Cortés, encara ha de retrobar-se amb el *modus vivendi* que l'havia fet progressar en el llibre primer, abans fins i tot

³⁰¹ Montserrat PIERA, «L'elaboració de conceptes humanistes a Curial e Güelfa», *Actes del Setè Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica (Berkeley, 1993)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1996, ps. 211-220; Lola BADIA (1987), *op. cit.*

³⁰² Montserrat PIERA (1996), *op. cit.*, ps. 215-216; Júlia BUTINYÀ, «El paso de 'Fortuna' por la Península durante la Baja Edad Media», *Medievalismo. Boletín de la Sociedad Española de Estudios Medievales*, núm. 3 (1993), ps. 211 i ss.

³⁰³ Vicent FERRER. «Captius i enamorats. Originalitat, convenció i interpretació de l'episodi africà del 'Curial e Güelfa'», dins *Estudis de Llengua i Literatura, VI, Miscel·lània Joan Fuster*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995, ps. 47-78; Anton M. ESPADALER (1984), *op. cit.*; Joan BASTARDAS, «El suïcidi literari de Camar. Una nota sobre el primer humanisme català en la novel·la 'Curial e Güelfa'», dins *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes, XIV, Miscel·lània Antoni M. Badia i Margarit*, vol. 6, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1987, ps. 255-263; Jaume TORRÓ, «Sobre el Curial, Virgili i Petrarca», dins *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes, Miscel·lània Joan Fuster*, vol. 3, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991, ps. 149-168; Rafael ALEMANY, «Al voltant dels episodis africans del Tirant lo Blanc i del 'Curial e Güelfa'», dins Jean Marie BARBERÀ, *Actes del Col·loqui Internacional Tirant lo Blanc 'l'albor de la novel·la moderna, (Aiz de Provença, 21-22 d'octubre de 1994). Estudis crítics sobre 'Tirant lo Blanc' i el seu context*, Barcelona, Centre Aixois de Recherches Hispaniques, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997, ps. 219-229.

de conèixer Güelfa i de gaudir dels seus diners, i que no és altre que reconèixer que, tornant a l'estudi i a l'exercici de la poesia, el prestigi quedava assegurat.³⁰⁴ És conscient que en el moment decisiu de la seva vida, quan es troba davant una cruïlla, tria la del vici en lloc de la via de la virtut, errant el camí. Tot el contrari que Hèrcules, el qual, davant el *bivium* (havia de triar entre el camí de la dreta, que el conduïa cap a la virtut, i el de l'esquerra, que menava cap al vici) es va retirar a meditar i va triar el més dur, el de la dreta, ple de dificultats i de perills. Jeroni Miguel Briongos considera que no és gratuït que Hèrcules aparegui acompanyant Bacus en la visió que té el nostre heroi; li serveix d'exemple i de model, i li recorda que ha de tornar al camí de la virtut i que ha de reconèixer els seus errors i imitar-lo.³⁰⁵ Aquest mite d'Hèrcules davant la cruïlla va gaudir d'una gran acceptació en la tradició literària a partir de la divulgació que en féu Ciceró en el seu *De officiis* (I, CCCIII) i l'ús que en feren Petrarca i Coluccio Salutati.

A la Península Ibèrica, alguns escriptors del segle XV també recullen aquest episodi, entre el que destaca Enric de Villena i els seus *Dotze Treballs d'Hèrcules* qui, al capítol IV posa èmfasi en la importància que les ciències acompanyin el cavaller. Hèrcules és, doncs, el model de cavaller per excel·lència i en ell conviuen en harmonia les armes i les lletres. I en aquesta consideració la figura de Ciceró és de cabdal importància.

D'altra banda, l'Anònim construeix el pròleg del tercer llibre, entre d'altres, amb una llarga cita llatina de Ciceró sobre els perills de la supèrbia que amenacen molts dels «hòmens de molta ciència». A Ciceró acompanyen una sèrie d'*auctoritas* que vénen a il·lustrar la seva reflexió sobre aquest vici, així com la necessitat de purgar les nostres faltes (Sal·lusti,

³⁰⁴ Matilde CORTÉS, «La infantesa de Curial i una font literària», dins Rafael ALEMANY, Antoni FERRANDO i Lluís B. MESEGUER (a cura), *Actes del novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Alacant-Elx, 9-14 de setembre de 1991)*, vol. 1, Barcelona-Alacant-València-Castelló, Publicacions de l'Abadia de Montserrat-Universitat d'Alacant-Universitat de València-Universitat Jaume I, ps. 413-424; *id.*, «'Curial e Güelfa' i la tradició trobadoresca», dins Margarita FREIXAS i Silvia IRISO (eds.), *Actas del VIII Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval. Santander, 22-26 de septiembre de 1999*, vol. I, Santander, Consejería de Cultura del Gobierno de Cantabria-Año Jubilar Lebaniego-Asociación Hispánica de Literatura Medieval, 2000, ps. 559-570.

³⁰⁵ Jeroni MIGUEL BRIONGOS, «'Virtus et sapientia', elements integradors de la nobilitas de Curial», *eHumanista*, núm. 13 (2009), ps. 38-60.

Gregori Magne, Valeri Màxim, Malaquies i Pròsper d'Aquitània). Juan Francisco Mesa creu que totes aquestes cites tenen una mateixa procedència, «al menos por grupos, de tal manera que no son seis las referencias —siete sumando la del Evangelio—, sino realmente dos o incluso una»: el comentari de Pietro Aligheri a la *Divina Commedia* de Dante.³⁰⁶

Paral·lelament, al *Somnium Scipionis*, inclòs en el llibre VI i últim del *De Republica*, que ve a ser un resum dels cinc llibres anteriors, es destaca el tema de l'educació moral i intel·lectual dels ciutadans, considerada indispensable per a mantenir la integritat de l'estat. A través de la narració del somni, Escipiò defineix les virtuts necessàries per arribar-hi i el premi per als ciutadans exemplars a l'altra vida. El *Commentarii in Somnium Scipionis* de Macrobi és una font citada per l'anònim autor del *Curial*, en diverses ocasions i en moments claus:

1) Júlia Butinyà analitza aquesta font quan estudia el concepte d'amistat que l'anònim pren dels clàssics, un concepte que pren màxima volada al final del tercer llibre, a l'episodi de les noces dels protagonistes i que relaciona amb aquesta idea de premi per a la conducta exemplar. Afirmar la investigadora que «el *Curial* a fin de rubricar el triunfo moral del modelo de caballero utiliza una cita que se había identificado con el *Evangelio* de san Lucas. Ello es exacto, pero no suficiente, ya que si seguimos el pasaje del *Somnium Scipionis* que se adivina como trasfondo a lo largo de la escena de los desposorios y las bodas, se da también en el cierre una coincidencia formal [...] con la que comparte un aspecto importante: la de formular una oración gozosa de poder dejar la vida, tras el encuentro efectuado, por considerar haber cumplido la misión encomendada».³⁰⁷

2) Macrobi és citat en la justificació de la veracitat dels somnis en la visió

³⁰⁶ Juan Francisco MESA, *op. cit.*, p. 392.

³⁰⁷ Júlia BUTINYÀ (1999), *op. cit.*, p. 120-121.

d'Apol·lo.³⁰⁸ En aquest punt, el nostre anònim autor coincideix amb «el tercer dels cordills» que, d'acord amb Lluís Cabré, s'entrelliguen als llibres I i II de *Lo Somni* de Bernat Metge: es tracta de l'ús del somni que conté una profecia i una lliçó polítiques, tradició procedent del *Somnium Scipionis*, amb els comentaris de Macrobi.³⁰⁹

3) Macrobi també és citat en l'erudició astrològica del pròleg II, on Mart és definit en una de les formes més difoses de la supervivència dels déus antics a l'Edat Mitjana, la seva caracterització astrològica, la qual, i segons Lola Badia, a través de Macrobi aporta la coloració «científica» que requereix la situació.³¹⁰ Juan Francisco Mesa Sanz creu que aquesta presència no és directa sinó que l'anònim autor «se ha servido de una fuente, probablemente única, y que ésta está relacionada de alguna manera —puede ser igualmente su fuente— con los comentarios de Pietro Alighieri y Benvenuto de Imola».³¹¹

Ciceró és utilitzat per l'anònim autor amb comoditat, mentre que Macrobi és una font citada però no utilitzada directament sinó a través dels comentaris de la *Commedia* de Dant de Pietro Alighieri i Benvenuto de Imola. Aquestes dades ens condueixen a un ambient on coincideixen una sèrie de notaris lletraferits i filoclàssics que compren biblioteques a Itàlia amb uns estudiants catalans que també van a Itàlia a completar estudis, que tornen amb manuscrits italians farcits de glosses catalanes i que fan unes lectures que coincideixen amb les que el nostre anònim autor farà de Dante, com veurem més endavant, per la qual cosa la lectura del *Curial* els serà profitosa pel que té d'alliçonadora en tot allò relacionat amb les responsabilitats de govern i valoraran l'obra com es mereix, sentint-se plenament identificats

³⁰⁸ L. BADIA i J. TORRÓ (2011), *op. cit.*, p. 428.

³⁰⁹ Lluís CABRÉ, «De nou sobre Metge, Laelius i el 'Somnium Scipionis'», dins L. BADIA, M. CABRÉ i S. MARTÍ (eds.) (2002), *op. cit.*, ps. 49-62.

³¹⁰ L. BADIA i J. TORRÓ (2011), *op. cit.*, p. 117. Julieta CARDIGNI, «La función de la intertextualidad en la construcción del comentario: la música de las esferas en Macrobio, 'Commentarii in Somnium Scipionis' 2.3», *Faventia*, núm. 29/2 (2007), ps. 61-70. *Vid.* Lola BADIA (1985), *op. cit.*

³¹¹ Juan Francisco MESA (2012), *op. cit.*, p. 421. Tenir present també Xavier GÓMEZ I FONT, «'Curial e Güelfa', petges mitològiques», *Caplletra*, núm. 3 (1988), ps. 43-68. Comentaris al pròleg de L. BADIA i J. TORRÓ (2011), *op. cit.*, p. 578.

amb la cosmovisió que es desprén de l'obra. Som, en definitiva, davant d'un ambient que ja no és l'Avinyó de Bernat Metge sinó que és un que, a mitjans del segle XV, conduirà «a la fundación en 1472 de la Academia Neoplatónica de Florencia por parte de Marsilio Ficino y Pico della Mirandola».³¹²

Ciceró, per tant, surt de la cort i s'integra perfectament entre un nou grup de lectors que tenen la formació necessària per interpretar-lo adequadament i gaudir de la seva lectura. De la mateixa manera, de ben segur, davant una lectura atenta del *Curial*, sabrien apreciar la digestió literària que l'Anònim autor fa d'aquest clàssic.

³¹² Juan Francisco MESA, *op. cit.*, p. 423.

3.3.2 a. Taula dels manuscrits catalans de les obres Ciceró

OBRA	MANUSCRIT	DATAció	SUPORT	LLETRA	JUSTIFICACIó	DECORACIó	POSSEIDORS	ANOTACIONS	MISCEL·LANI
1.] <i>De officiis</i> ³¹³	1.1.] <i>Llibre dels Officis</i> (Nicolau de Quilis). BC, ms. 228 ³¹⁴	1431-1460	Paper. Mida foli	Gòtica cursiva, una sola mà	Rengló tirat	Caplletres que alternen en vermell i blau amb ornamentació a ploma en violeta i vermell, respectivament	Pedro Sánchez Muñoz i Gamir (nascut 1430) Gaspar Juan Sánchez Muñoz i Gamir (nascut 1483) Salvador Barbra, llibreter (Mamresa 1874-Barcelona 1930)		
	1.2.] <i>Llibre dels Officis</i> (Nicolau de Quilis). BC, ms. 285 ³¹⁵	1431-1450	Paper i pergamí. Mida foli	Humana amb alguns trets de gòtica	Rengló tirat	Rúbriques en vermell, caplletres en blau i vermell, amb decoració senzilla o violeta. Al f. 7 una gran caplletra posterior àmpliament decorada en blau, vermell, morat i verd	Salvador Barbra, llibreter (Mamresa 1874-Barcelona 1930)	Hi trobem moltes anotacions marginals d'un lector	

³¹³ BITECA manid 1405

³¹⁴ Lluís NICOLAUD'OLWER (1928), *op. cit.*

³¹⁵ BITECA manid 1406. Conté un índex i transcriu les rubriques que falten al manuscrit BC ms. 228.

1.3] <i>Dels deures</i> (Anònima, fragment) Sabadell, Arxiu Renom-Llonch, ms. III.81-12 ³¹⁶	1401-1500 (segons inventari); 1441-1460 (segons les filigranes)								Destaca per l'absència de glosses. Copia el llatí i al marge la traducció	Fragment
2] <i>Paradoxa</i>	2.1] <i>Paradoxes</i> (Ferran Valenti). BC, ms. 1029 ³¹⁷							Rengló tirat	Sense anotacions de lectura, alguna esmena de copista als marges	Fragment
					Paper. Mida quart	Gòtico-humana		Caplletres vermelles, rúbriques en gòtica de forma de mòdul més gran que la lletra del text. En altres casos el copista deixà al marge indicacions al rubricador	Pedro Sánchez Muñoz, nebot de Gaspar Juan Sánchez Muñoz i Gamir (nascut 1483) Salvador Barbra, llibreter	

³¹⁶ BITECA manid 5029. Correspon al *De officiis* III. 81-121. Era una versió íntegra. La versió aragonesa (BNE 10246) procedeix d'un estadi de la catalana anterior al conservat. A continuació aquest manuscrit porta una versió aragonesa del *De amicitia*, segurament també traduït d'una versió catalana avui perduda.

³¹⁷ BITECA manid 1408.

2.2] <i>Paradoxes</i> (Anònima). ³¹⁸ BC, ms. 296 ³¹⁹	1401-1500	Paper i pergamí. Mida quart	Libreria rodona cal·ligràfica s. XV (diverses mans) (1-132) cursiva libreria (137-159)	Rengló tirat	Rúbriques en vermell, només en el primer text, en el segon, espai en blanc per a rúbriques i caplletres. Calderons en vermell, només en el primer text	Pedro Sánchez Muñoz, nebot de Gaspar Juan Sánchez Muñoz i Gamir (nascut 1483) Salvador Barbra, llibreter	Factici, no miscel·lani a) 1-132 ^v <i>Etiques</i> d' Aristòtil ³²⁰ b) 137-159 ^v <i>Paradoxa de Ciceró</i>
--	-----------	--------------------------------	--	--------------	--	---	---

³¹⁸ BITECA manid 1359.

³¹⁹ El pròleg es presenta en forma d' *accessus*. El text sembla força corromput. La traducció castellana conservada als manuscrits Egerton 1868 de la British Library i 1221 de la Biblioteca Nacional de Madrid procedeix de la versió catalana.

³²⁰ Salvador CUENCA, «L'«*Ética nicomaquea*» d' Aristòtil en un compendi català del segle XV», *Anuari de la Societat Catalana de Filosofia*, núm. 23 (2012), ps. 7-119.

3.3.2 b. Taula de les obres de Ciceró a les biblioteques barcelonines

CICERÓ	DATA	POSSEÏDOR	DESCRIPCIÓ EXEMPLARS	IDENTIFICACIÓ
1. <i>Oracions/Somni Scipió</i>	8 juliol 1400	Memorial del lliurament de béns per Agnès Oliver, filla de Jaume Oliver, corresponent al dot aportat pel seu pare a l'altra filla Margarida Oliver	<i>Item, les Oracions de Ciceró, ab los Somnis de Cipió</i>	J. M. Madurell ³²¹ (doc. 16, ítem 6)
2. <i>De officiis</i>	(1) 11 Setembre 1423	Ferrer de Gualbes, ciutadà de Barcelona	Item, un libre escrit en paper, ab posts cubertes de cuyro negre, ras, ab dos guafets de lauto e ab .X. polletes, continent lo <i>Tulli, De officiis e Tulli, De senectute</i>	J. A. Iglesias ³²² (doc. 89, ítem 18)
	(2) 26 Setembre 1425	Antoni de Font, notari i escrivà reial, ciutadà de Barcelona	Item, un <i>Tulli, De officiis</i> , ab cobertes angrutades cubert de blanch. E comença la primera plàgina: «quamquam Marche». E fenex «quod est oratoris proprium». E la penúltima fenex: «ianuari magna»	J. A. Iglesias (doc. 104, ítem 4)
	(3)	Antoni Font	Item, un <i>Tulli, De officiis</i> , escrit ab paper, de leitre anthiga, de pocha valor	J. A. Iglesias (doc. 104, ítem 36)

³²¹ Josep Maria MADURELL (1974), *op. cit.*

³²² Josep Antoni IGLESÍAS (1996), *op. cit.*

	(4) 1431	Felip de Malla, mestre en Arts i Teologia, canonge de la Seu i rector de Santa Maria del Pi de Barcelona	Item, .I. libre poch, scrit en pergamins, on ha diverses obres de <i>Tulli</i> , ço és, <i>De senectute et De officiis et Paradochis</i> , ab cubertes engrutades velles	J. A. Iglesias (doc. 140, ítem 50)
	(5) 1433	Bernat d'Esplugues, notari i escrivà del Consell de la Ciutat de Barcelona	Item, altre libre scrit en pergamins, cubert de posts ab cuyr vermel empremtat, ab .III. tancadors e .X. boles, en què ha les obres següents de <i>Tulli</i> : Primo, <i>De Finibus bonorum et malorum</i> . <i>De officiis</i> . <i>De questionibus tosculanis</i> . <i>De amicitia</i> . <i>De devinadone</i> . <i>De paradoxis</i> . <i>De senectute</i> . <i>De fato</i> . <i>De natura deorum</i> . Lo qual comença en la segona pàgina de la primera carta: «nere in quibus». E fenex: «et sunt». Comensa la derrera carta: «cocta». E fenex: «propensior».	J. A. Iglesias (doc. 164, ítem 23)
	(6)	Bernat d'Esplugues	Item, altre libre scrit en paper, cubert de posts ab cuyr negre, ab dos gafets, en lo qual ha diverses obres, ço és <i>De viita et moribus philosophorum</i> . <i>Epistole Plinii Secundi</i> . <i>Tullius</i> , <i>De officiis</i> . <i>Tullius</i> , <i>De senectute</i> . <i>Salustius</i> , <i>De bello Cathiline</i> . E comensa la segona pàgina de la primera carta: «ingenio». E fenex: «a servitute». E la derrera carta, qui és escrita a dos corendels, comensa en lo primer corendel: «neucapti». E fenex: «comemoram»	J. A. Iglesias (doc. 164, ítem 109)

	(7) 14 desembre 1450	Joan Ubach, notari i ciutadà de Barcelona	Item, un altre llibre de paper, gornit de posts cubertes de cuytro negre, apellat <i>Tulli</i> , <i>De officiis</i> , ab bolles	J. A. Iglesias (doc. 255, ítem 4); C. Batlle ³²³
	(8) 15 març 1463	Antoni de Mur, lloctinent d'escrivà de ració	Item, hun <i>Tulli</i> , <i>De officiis</i> scrits en paper, desligat, són .VI. coerns. Qui comença: «quamquam te Maree filii». E feneix: «que leta [...] celos»	J. A. Iglesias (doc. 292, ítem 55)
	(9) 3 febrer 1466	Francesc Pujades, doctor en lleis	Item, un altre llibre de paper, ab posts, ab cubertes vermelles ab .II. gaffets, apellat <i>Tullius</i> , <i>De amicitia</i> et <i>Tullius</i> , <i>De officiis</i> . E comensa en la segona carta: «tute sapiencis». E feneix : «precepiisque letabere»	J. A. Iglesias (doc. 305, ítem 30)
	(10) 4 juliol 1457	Aloi de Navel, mercader	Item, un llibre gran scrit en paper, a colandells, ab cubertes verdes, ab .IIII. gaffets e .X. bolles, apellat <i>Tulli</i> , <i>De officiis</i> , en pla	J. A. Iglesias (doc. 266, ítem 22)
3. <i>De amicitia</i>	(1) 5 novembre 1426	Encant públic dels llibres relictes per Antoni de Banyaloca, notari	Primo, un llibre apellat <i>Tulli</i> , <i>De amicitia</i> , <i>De senectute</i> et <i>De paradoxis</i> , en Matheu Tesarach, notari	J. A. Iglesias (doc. 106, ítem 4)
	(2) 1433	Bernat d'Esplugues notari i escrivà del Consell de la Ciutat de Barcelona	= 2 (5)	J. A. Iglesias (doc. 164, ítem 23)
	(3) 3 febrer 1466	Francesc Pujades, doctor en lleis	= 2 (9)	J. A. Iglesias (doc. 305, ítem 30)

³²³ Carmen BATLLE, «Las bibliotecas de los ciudadanos de Barcelona en el siglo XV», dins *Livre et lecture en Espagne et en France sous l'ancien régime. Colloque de la Casa de Velazquez*, Paris, ADPF, 1981, ps. 30-31.

4. <i>De Fato</i>	(1) 1433	Bernat d'Esplugues notari i escrivà del Consell de la Ciutat de Barcelona	= 2 (5)	J. A. Iglesias (doc. 164, ítem 23)
5. <i>De finibus bonorum et malorum</i>	(1) 1433	Bernat d'Esplugues notari i escrivà del Consell de la Ciutat de Barcelona	= 2 (5)	J. A. Iglesias (doc. 164, ítem 23)
6. <i>De oratore</i>	(1) 1433	Bernat d'Esplugues notari i escrivà del Consell de la Ciutat de Barcelona	Item, altre llibre escrit en pergamins, cubert de posts ab cuyr vermel, ab dos tancadors, appellat <i>Tullius</i> , <i>De institutione oratoris</i> . Comensa en la segona pàgina de laprimera carta: «pestates». E fenex : «ponendam». E la darrera carta comensa: «afferre». E fenex: «lexemus»	J. A. Iglesias (doc. 164, ítem 75)
	(2) 1433	Bernat d'Esplugues notari i escrivà del Consell de la Ciutat de Barcelona	Item, altre llibre descornat appellat <i>Tullius</i> , <i>De oratore maiore et De oratore minore</i> , en .III. sisterns de paper ab coerns de pergami. Comensa la primera carta: «cogitanti». E fenex: «numero». E la darrera carta del derrer coern comensa: «iure». E fenex: «potent»	J. A. Iglesias (doc. 164, ítem 178)
	(2) 26 Setembre 1425	Antoni de Font, notari i escrivà reial, ciutadà de Barcelona	Item, un <i>Tulli</i> , <i>De oratore maiore</i> , ab posts angrutades cubert de blanch. E comença la primera pàgina: «cogitante michi». E fenex: «auctoritate quisquam». E la penúltima fenex: «extimandum est latem»	J. A. Iglesias (doc. 104, ítem 5)
7. <i>De Paradoxis</i>	(1) 5 novembre 1426	Encant públic dels llibres relictes per Antoni de Banyaloca, notari	= 3 (1)	J. A. Iglesias (doc. 106, ítem 4)

	(2) 1431	Felip de Malla, mestre en Arts i Teologia, canonge de la Seu i rector de Santa Maria del Pi de Barcelona	= 2 (4)	J. A. Iglesias (doc. 140, ítem 50)
	(3) 1433	Bernat d'Esplugues notari i escrivà del Consell de la Ciutat de Barcelona	= 2 (5)	J. A. Iglesias (doc. 164, ítem 23)
8. <i>De senectute</i>	(1) 11 Setembre 1423	Ferrer de Gualbes, ciutadà de Barcelona	= 2 (1)	J. A. Iglesias (doc. 89, ítem 18)
	(2) 5 novembre 1426	Encant públic dels llibres relictes per Antoni de Banyaloca, notari	= 3 (1)	J. A. Iglesias (doc. 106, ítem 4)
	(3) 1431	Felip de Malla, mestre en Arts i Teologia, canonge de la Seu i rector de Santa Maria del Pi de Barcelona	= 2 (4)	J. A. Iglesias (doc. 140, ítem 50)
	(4) 1433	Bernat d'Esplugues notari i escrivà del Consell de la Ciutat de Barcelona	= 2 (5)	J. A. Iglesias (doc. 164, ítem 23)
	(5) 1433	Bernat d'Esplugues	= 2 (6)	J. A. Iglesias (doc. 164, ítem 109)
9. <i>De Divinatione</i>	(4) 1433	Bernat d'Esplugues notari i escrivà del Consell de la Ciutat de Barcelona	= 2 (5)	J. A. Iglesias (doc. 164, ítem 23)

10. <i>Epistolae</i>	(1) 19 agost 1438	Francesc Bertran, canonge de la Seu de Barcelona	Item, un altre libre appellat <i>Les epistoles de Tullii</i> , cubert de vermell, ab .IIII. tancadors. Feneix la primera pàgina: «fore». E comencé la derrera: «et si iusta»	J. A. Iglesias (doc. 193, ítem 8)
	(2) 19 agost 1438	Francesc Bertran,	Item, .VI. quoerns de <i>Epistoles de Tulli</i> , scrit de mà del dit deffunt, inperfet, en pergamins	J. A. Iglesias (doc. 193, ítem 47)
	(3) 14 desembre 1450	Joan Ubach, notari	Item, un altre libre de paper, gornit de posts ab cuytro negre, appellat <i>Epistoles de Tulli</i>	J. A. Iglesias (doc. 255, ítem 3)
11. <i>Epistolae ad familiares</i>	(1) 19 agost 1438	Francesc Bertran, canonge de la Seu de Barcelona	Item, un altre libre de paper, ab posts vermelles engrutades, appellat <i>Apistoles familia</i> <r>s. Feneix la primera pàgina: «non cum»	J. A. Iglesias (doc. 193, ítem 30)
	(2) 19 agost 1438	Francesc Bertran	Item, un altre libre de paper appellat <i>Oracions familia</i> <r> s, ab cubertes de pergami. Feneix la primera <pàgina>: «consolacione»	J. A. Iglesias (doc. 193, ítem 39)
12. <i>Expositiones super orationem</i>	(3) 3 febrer 1466	Francesc Pujades, doctor en lleis	Item, un altre libret petit de paper, ab cubertes de pergami, appellat <i>Apistoles familiares de Tulli</i> . Comensa en la segona carta: «ita sunt omnia debilitata». E feneix: «pridie lanuari raptim senes»	J. A. Iglesias (doc. 305, ítem 40)
	(1) 3 febrer 1466	Francesc Pujades, doctor en lleis	Item, un altre libret ab cubertes vermelles, ab un gaffet, de paper, appellat <i>Expositiones sobre algunes Oracions de Tulli</i> . Comensa en la .II. carta: «usque in». E feneix: «iudicavit»	J. A. Iglesias (doc. 305, ítem 27)

13. <i>Orationes</i>	(1) 1433	Bernat d'Esplugues notari i escrivà del Consell de la Ciutat de Barcelona	Item, altre llibre escrit en pergamins, ab posts cubertes de cordovà groch, empremtades, ab .V. boles en cascuna post e ab .III. gaffets, appellat <i>Oracions de Tulli</i> . Qui comença: «quoniam michi semper». E fenex en la primera carta: «esse complures regu». E fenex en la penúltima carta: «societati hoc est roscio debeat». E lo qual ha en lo mig de cascuna post un senyal de Salamó	J. A. Iglesias (doc. 164, ítem 10)
	(2) 1433	Bernat d'Esplugues	Item, altre llibre escrit en pergamins, cubert de posts ab cuyr vermel, ab dos gaffets, appellat <i>Oracions de Tulli</i> . Comensa en la segona pàgina de la primera carta: «cusandus iniuriarum». Comensa la derrera carta: «Ciracusis». E fenex: «iusussi»	J. A. Iglesias (doc. 164, ítem 65)
	(3) 1433	Bernat d'Esplugues	Item, altre llibre petit escrit en pergamins, cubert de posts, ab dos gaffets, ab cuyr negre, en què ha diverses <i>Oracions de Tulli</i> e altres obres. Comensa la segona pàgina de la derrera carta: «omnes regum». E fenex: «maiorum suorum». La derrera carta comensa: «cum omnes». E fenex: «sermó noster»	J. A. Iglesias (doc. 164, ítem 145)
14. <i>Orationes in Verrem</i>	(1) 26 Setembre 1425	Antoni de Font, notari	Item, un llibre appellat <i>Oracions de Tulli</i> , ab posts angrutades cubert de blanch, E comença en la primera pàgina: «si quid est in' me». E fenex: «ha bene quondam». E la penúltima fenex: «obtestabar cum»	J. A. Iglesias (doc. 104, ítem 6)

	(2) 26 Setembre 1425	Antoni de Font, notari	Item, un libre appellat <i>les Oracions de Tulli</i> ab pergamins, ab posts de fust cubert de pel blandia. E comença la primera pàgina: «quamquam michi». E fenex: «censuerunt». E la penúltimacarta fenex: «meum finius»	J. A. Iglesias (doc. 104, ítem 11)
	(3) 19 agost 1438	Francesc Bertran, canonge de la Seu de Barcelona	Item, un altre libre appellat <i>Les Oracions de Tulli</i> , ab cubertes de pergami.	J. A. Iglesias (doc. 193, ítem 43)
15. <i>Philippicae</i>	(1) 26 Setembre 1425	Antoni de Font, notari	Item, un libre appellat <i>Filipiques de Tulli</i> , ab paper, ab posts engrutades cubert de blanc; Qui comença en la primera pàgina: «antequam». E fenex: «nosce». E la penúltima fenex: «complectar»	J. A. Iglesias (doc. 104, ítem 24)
	(2) 1433	Bernat d'Esplugues notari i escrivà del Consell de la Ciutat de Barcelona	Item, altre libre scrit en pergamins, cubert de posts ab cuyr blanc, appellat <i>Philippiques de Tulli</i> . Comensa la segona pàgina: «relicum». E fenex: «vidi». La derrera carta comensa: «et maius». E fenex: «victoribus».	J. A. Iglesias (doc. 164, ítem 127)
	(3) 1433	Bernat d'Esplugues	Item, altre libre scrit en pergamins, petit, cubert de posts ab cuyr vert, <apellat > <i>Filippicas de Tulli</i> . Comensa en la segona pàgina de la primera carta: «in dies latius». E fenex: «que michi». Comensa la derrera carta: «iam cum me». E fenex: «ad sanguinem»	J. A. Iglesias (doc. 164, ítem 169)

16. <i>Rhetorica</i>	(1) 1433	Bernat d'Esplugues notari i escrivà del Consell de la Ciutat de Barcelona	Item, altre libre escrit en pergamins, cubert de posts ab cuyr vermel empremtat, ab dos gaffets, appellat <i>Retòrica vel < / > a e nova de Tulli</i> . Comensa en la segona pàgina de la primera carta: «que matèria». E fenex: «cum ad gu». La derrera carta comensa: «quibus». E fenex: «exercitacione»	J. A. Iglesias (doc. 164, ítem 86)
	(2) 1433	Bernat d'Esplugues	Item, altre libre escrit en pergamins, cubert de posts ab cuyr groch, ab .IIII' gaffets e .X. boles, appellat <i>Retòrica vella e nova de Tullii</i> . E comensa la segona pàgina de la primera carta: «ac temeraria». E fenex: «verum». La derrera carta comensa: «non habent». E fenex: «exercitacione»	J. A. Iglesias (doc. 164, ítem 117)
	(3) 1433	Bernat d'Esplugues	Item, altre libre escrit en pergamins, a dos corendels, cubert de posts ab cuyr vermel e dos gaffets, appellat <i>Retòrica vella e Retòrica nova de Tulli</i> . Comensa lo segon corendel de la primera carta: «officii et». Fenex: «materia esset». E lo primer corendel de la derrera comensa: «et circum». E fenex: «iudicenda»	J. A. Iglesias (doc. 164, ítem 153)
	(4) 11 setembre 1423	Ferrer de Gualbes, ciudadà de Barcelona	Item, un altre libre de paper, ab cubertes de posts e cuyro vermel, appellat <i>Retòrica Vella de Tulli</i>	J. A. Iglesias (doc. 89, ítem 4)
	(5) 14 desembre 1450	Joan Ubach, notari	Item, un libra gran escrit en pergamins, cubertes de posts < a b > cuyro vermel, ab bolles. La primera carta capletrada d'or e pintada de ymatges, apellada <i>Retòrica de Tulli nova e vella</i> . Lo qual dix en Jachme Baró ere < seu > ³²⁴	J. A. Iglesias (doc. 255, ítem 21)

³²⁴ El seu sogre, també notari.

17. <i>Tusculanae questiones</i>	(1) 1433	Bernat d'Esplugues notari i escrivà del Consell de la Ciutat de Barcelona	= 2 (5)	J. A. Iglesias (doc. 164, ítem 23)
	(2) 1433	Bernat d'Esplugues	Ítem, altre llibre escrit en paper, ab cubertes engrutades de cuyt vermell, appellat <i>Tullius, De questionibus tusculanis</i> . E comensa en la segona página: «filio». E fenex: «aliquid». E la derrera carta comensa: «epicurei». E fenex: «controversiam»	J. A. Iglesias (doc. 164, ítem 41)

3.4. La guerra de Troia a debat a través de certes obres clàssiques

La guerra de Troia va ser el tema més famós, conegut i debatut a les corts aragoneses del segle XV: Lorenzo Valla, en el llibre III dels *Gesta Ferdinandi regis* es fa ressó dels debats que es mantenien a la cort sobre Aquil·les i Hèctor, recordant la intervenció de Juan Fernández d'Híjar qui ennaltí Hèctor per damunt d'Aquil·les.³²⁵ Gómez Manrique també el va citar en una glossa del poema consolatori dedicat a la comtessa de Castro, germana seva, on, quan li fa memòria de la «porfía» entre Homer, Dictis i Dares, assenyala que era un tema del qual havien debatut «en la sala de vuestro palacio».³²⁶ Finalment, en l'estrofa 45 de la *Comedieta de Ponza*, el marquès de Santillana descriu Elionor d'Albuquerque, mare d'Alfons el Magnànim, com llegeix amb les seves dames antigues gestes «de Troya i de Tebas».³²⁷

Es tracta d'un debat que no podem desvincular d'una reflexió sobre la legitimitat de la ficció i sobre l'accés, d'acord amb Lola Badia, dels «no professionals» a la «reverenda letradura»: és millor la literatura, les mentides poètiques, o el relat fidel als fets dels historiadors? Amb quin dret els poetes enganyen el lector modificant la veritat històrica? Tothom pot accedir a aquestes mentides poètiques?³²⁸

³²⁵ Ottavio BESONI (ed.), *Lorenzo Valla. 'Gesta Ferdinandi regis'*, Pàdua, Antenore, 1973, p. 185. Igualment, Lola Badia i Jaume Torró recorden les *quoties lectio* que es feien a la cort napolitana del Magnànim sobre Titus Livi, Juli César, Quint Curci i Virgili; assenyalen que Lorenzo Valla emprengué la traducció de la *Iliada* d'Homer durant els anys que estigué a la cort napolitana del Magnànim. Traduí els primers setze cants. És probable que hi hagué una lectura d'Homer en aquestes *quoties lectio*; Lola BADIA i Jaume TORRÓ «Ambient internacional i cultura de cort al 'Curial e Güelfa'», dins Lola BADIA, Elimi CASANOVA i Albert HAUF (eds.), *Estudis medievals en homenatge a Curt Wittlin*, Alacant, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, 2015, ps. 51-66.

³²⁶ Francisco VIDAL GONZÁLEZ (ed.), *Gómez Manrique. Cancionero*, Madrid, Cátedra, 2003, ps. 429-430. Remetem a J.N.H. LAWRENCE, «On fifteenth-Century Spanish Vernacular Humanism», dins Ian MICHAEL i Richard A. CARDWELL (eds.), *Medieval and Renaissance Studies in Honour of Robert Brian Tate*, Oxford, The Dolphim Book, 1986, p. 76.

³²⁷ Regula ROHLAND DE LANGBEHN (ed.), *Marqués de Santillana, Comedieta de Ponza, sonetos, serranillas y otras obras*, Barcelona, Crítica, 1997, p. 152.

³²⁸ Cf. Lola BADIA (2010), *op. cit.*

Com no podia ser d'una altra manera, el *Curial e Güelfa* és una novel·la que participa en el fecund debat que despertà aquesta recepció dels clàssics, ja que, en ser l'anònim autor un lector seduït per aquests novetats literàries, reflexiona sobre tots aquests elements: al pròleg del llibre III ens exposa ben clarament la seva voluntat d'imitar el registre elevat d'aquests escriptors savis (III.I.5),³²⁹ amb un entusiasme i una ingenuïtat, que són, d'acord amb Joan Bastardas, propis del neòfit que sent la necessitat d'exhibir allò que encara no ha estat ben assimilat.³³⁰ Àgil amb la ploma, intercala gradualment el registre mitològic en el transcurs de la història, sempre dotant-lo d'un valor psicològic i moral, de manera que personatges com Fortuna, Enveja i els diversos déus virgilians determinen l'acció en la mesura que representen o bé els vicis i les virtuts dels homes, o bé els impulsos naturals i els successos climàtics.³³¹

La visió del Parnàs, somni que és una ampliació del debat de la cort de França sobre la mort d'Hèctor a mans d'Aquil·les (II. 22.13) i que es veurà completat per la visió de Bacus i les Arts liberals (III.26.5),³³² per constatar que en aquesta visió en somnis que Curial té al temple d'Apol·lo (III. 10-11) descobrim que el nostre heroi mereix una consideració tan alta com els protagonistes de les grans ficcions d'Homer i de Virgili, no debades és triat per Cal·líope per fer de jutge en el debat literari d'alta volada on haurà de decidir si és millor les

³²⁹ L. BADIA i J. TORRÓ (2011), *op. cit.*, p. 393; Lola BADIA (1985), *op. cit.*; *id.*, «L'Anònim del Curial: la cavalleria i reverenda letradura», dins «El saber i les lletres fins a 1500», dins *Història de la cultura catalana. L'esplendor medieval (segles XI-XV)*, Barcelona, Edicions 62, 1999, vol. 1, 71-124.

³³⁰ Joan BASTARDAS, *op. cit.*, ps. 261-263.

³³¹ «Introducció» de L. BADIA i J. TORRÓ (2011), *op. cit.*

³³² Héctor GONZÁLEZ I ESCOLANO, «Els models cavallerescos en el *Curial e Güelfa*», dins Roger FRIEDLEIN i Sebastian NEUMEISTER (eds.), *Vestigia Fabularum. La mitologia antiga a les literatures catalana i castellana entre l'edat mitjana i la moderna*, Barcelona, Curial-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2004, ps. 31-48 (també a *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes, XLII. Miscel·lània Giuseppe Tavani, vol. 1*, Barcelona, Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes-Anglo-Catalan Society-Associazione Italiana di Studi Catalani-Deutsch-Katalanische Gesellschaft-North American Catalan Society-Fundació Congrès de Cultura Catalana-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2001, ps. 37-60); per a la visió de Bacus remetem a l'estudi de Lola BADIA, «La segona visió mitològica de 'Curial'. Notes per a una interpretació de l'anònim català del segle XV 'Curial e Güelfa'», dins *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes, XIV, Miscel·lània Antoni M. Badia i Margarit*, vol. 8, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1988, ps. 265-292; i Matilde CORTÉS I CAÑAGUERAL, «La coherència iconogràfica de la segona visió mitològica de 'Curial'», *UNED. Revista de Lengua y Literatura Catalana, Gallega y Vasca*, núm. 5 (1996-1997), ps. 41-57.

mentides poètiques o el relat fidel als fets dels historiadors.³³³ En aquest episodi s'hi mesura la destresa que Curial ha adquirit en l'àmbit de les lletres perquè ha d'establir la supremacia entre Aquil·les i Hèctor, i, lligada a aquesta qüestió, determinar, en la competició entre Homer i Dictis i Dares, a qui donar la glòria.³³⁴ Giuseppe Grilli ho veu molt clar: malgrat que la representació onírica que tractem estigui poblada de personatges, els seus vertaders protagonistes són els llibres. Curial ha estat cridat, no tant per jutjar les intervencions que els dos herois clàssics pronuncien en el somni, sinó per valorar els llibres dels quals són personatges.³³⁵

Lola Badia ens indica, a banda de l'obra de Guido, quin era *Lo Troià* a què podia accedir un lector de la Corona d'Aragó a mitjan segle XV.³³⁶ Virgili, al segon llibre de l'*Eneida*, explica l'engany del cavall, la mort de Laocont, la presa de la ciutat, la mort de Príam a mans de Pirrus i la fuga d'Eneas. Ovidi a les *Heroides* redacta la correspondència imaginària entre Penèlope i Ulisses, Briseida i Aquil·les, Medea i Jason, Helena i Paris, entre

³³³ Lola BADIA (2010), *op. cit.*; *id.* (1999), *op. cit.*; *id.* (1985), *op. cit.*; *id.* (1988b), *op. cit.* També s'han acostat a l'episodi Ana M. SALUDES, «I sogni del 'Curial e Güelfa'», dins *Sogno e scrittura nelle culture iberiche. Associazione Ispanisti Italiani. Atti del XVII Convegno (Milano, 24-25-26 ottobre 1996)*, vol. I, Roma, Bulzoni Editore, 1998, ps. 273-287; Matilde CORTÉS I CAÑAGUERAL (1996-1997), *op. cit.*; Jeroni MIGUEL BRIONGOS, *op. cit.*; Giuseppe GRILLI, «Els herois de la guerra de Troia i el seu retorn a la literatura en les novel·les de cavalleries», dins Roger FRIEDLEIN i Sebastian NEUMEISTER (eds.) (2004), *op. cit.*, p. 95-112. Júlia BUTINYÀ (1991), *op. cit.*, ps. 47-54; *id.* (1999), *op. cit.*, ps. 159-176.

³³⁴ En relació amb els personatges que protagonitzen el debat citat més amunt, Hèctor és l'heroi a qui l'Anònim atorga més protagonisme, el qual ve acompanyat per una cura especial en oferir al lector una descripció al més adequada possible, descripció que, en no trobar-la a les *Històries Troianes* que consultava deixà en blanc, a l'espera d'aconseguir una font més adequada. La valentia del guerrer troià es troba lligada a la seva identitat plenament medieval d'heroi virtuós, contrari al model d'Aquil·les, cruel i disbauxat. Decidir-se per l'un o per l'altre suposa també decidir-se per una de les dues versions interpretatives de la matèria troiana; Giuseppe GRILLI, *op. cit.* Vegeu també Héctor GONZÁLVIZ I ESCOLANO (2004), *op. cit.*

³³⁵ D'aquesta manera, l'estudiós creu que la sentència del nostre protagonista es decanta més per la valoració literària que no pas per la jerarquia cavalleresca. *Vid.* Giuseppe GRILLI, *op. cit.*

³³⁶ Lola BADIA, «La guerra de Troia i les lletres catalanes medievals (segles XIII-XV)», *Mot so raso*, núm. 6 (2007), ps. 32-46. Destaquem també els estudis següents: Francisco CROSAS, «La matèria troyana», dins *id.*, *De diis gentium. Tradición clàssica y cultura medieval*, Nova York, Peter Lang-Ibèrica, 1998, ps. 28-69; *id.*, «Apuntes sobre la historia de las historias de Troya en el medioevo hispano», dins A. M. BERESFORD i A. DEYERMOND, *Proceedings of the Ninth Colloquium*, Londres, Department of Hispanic Studies-Queen Mary and Westfield College, 2000; «Col·lecció Papers of the Medieval Hispanic Research Seminar», núm. 26; ps. 61-72; José Manuel RODRÍGUEZ, «Pervivencia y transformación semántica del mito clásico durante la Edad Media europea: la 'Leyenda de Troya' y el 'Juicio de Paris'», dins M. NOVELLÓN i G. LURI MEDRANO, *La razón del mito. I Congreso de Mitología mediterránea*, Madrid, UNED, 2000, ps. 175-188.

d'altres. Sèneca incorpora a les seves *Tragèdies* el tema troià: les *Troianes*, *Medea* i *Agamèmnon*.³³⁷

Virgili, Ovidi i Sèneca. Es tracta, doncs, de tres autors llatins amb tradició escolar, la qual cosa implica que anaven acompanyats d'un corpus de glosses i comentaris interpretatius, a partir dels quals es van elaborar les traduccions al vulgar en què sovint apareixen integrats aquests materials escolars.³³⁸

Com seran llegits entre el nou grup de lletraferits format per mercaders i notaris? Interessaran de la mateixa manera que ho van fer en els cercles cortesans? Generarà la seva lectura encesos debats com els vists més amunt? Hi reflexionarem centrant-nos en dos dels textos que van fer aproximacions a la guerra de Troia que van esdevenir autèntics «best-sellers» del moment: Ovidi i la *Historia destructionis Troiae* de Guido delle Colonne.

Les respostes a aquestes preguntes ens indicaran, en definitiva, si la circulació d'aquests autors en ambients aliens a la cort és activa, rica i diferent, i si suscita els mateixos debats que trobem a la cort i en obres com el *Curial*, demostrant que la figura de Bernat d'Esplugues no és un cas aïllat.

³³⁷ Vid. Tomàs MARTÍNEZ I ROMERO (ed.), *L.A. Sèneca, Tragèdies*, 2 vols., Barcelona, Barcino, 1995. Remetem a la bibliografia que hi recull.

³³⁸ Lola BADIA (2007), *op. cit.*, assenyala com a exemples l'esment a una traducció catalana antiga de Virgili que fa Enrike de Villena a les glosses de la seva *Eneida*, i una de les dues versions catalanes de la *Histoire ancienne* de Gauchier de Dénain continguda en el manuscrit 352 de la BC (BITECA manid 1432), que inclou la tragèdia *Medea*, fragments de l'*Scipiò i Anibal* de Canals, i un resum de la *Historia destructionis Troiae* de Guido delle Colonne; Gemma NAVARRO, «Les 'Històries troyanes' dins el Compendi Historial copiat al ms. 352 de la Biblioteca de Catalunya: un model de ficció per a la història», dins L. BADIA, M. CABRÉ i S. MARTÍ (eds.) (2002), *op. cit.*, ps. 373-383. Dins del panorama de les traduccions no hem d'excloure les anomenades *Cròniques universals catalanes* perquè es tracta de llibres miscel·lanis que acumulen una important quantitat de notícies sobre l'antiguitat; Vid. Miquel COLL I ALENTORN, «Les cròniques universals catalanes», *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, vol. 34 (1971-1972), ps. 43-50.

3.4.1. *Historia destructionis Troiae*

Virgili era directament accessible en ambients escolars, però Homer no,³³⁹ per això Guido delle Colonne, amb la seva *Historia destructionis Troiae* (1287), va obtenir un enorme èxit refonent en llatí el *Roman de Troie* de Benoît de Sainte-Maure (1155-1165), a la qual va afegir consideracions morals molt apreciades per aquells lectors preocupats pels problemes amorosos i morals des d'una perspectiva cristiana.³⁴⁰ Guido explicita en el pròleg quina és la seva intencionalitat: preservar per a la gent d'Occident la veritable història de la destrucció de Troia, perquè hom pugui distingir els fets vertaders (les notícies aportades per Dictis i Daes) de les ficcions relatades per Homer, Ovidi, Virgili i altres autors que havien alterat la realitat històrica.³⁴¹ La seva obra queda inscrita, d'aquesta manera, dins l'àmbit de la història de temàtica antiga, ressituant el mite de Troia en la història i rebaixant l'heroisme dels personatges, en un context de censura de les motivacions mesquines de la cavalleria i de l'amor, per rebutjar la mitificació dels herois i les fabulacions dels poetes, amb un clar rerefons de moralització. Però l'obra és molt més que això, en tractar la guerra antiga per excel·lència, la descripció acurada que presenta de batalles i de conflictes polítics la converteix en un valuós model de retòrica i en un doctrinal de cavallers.³⁴² Igualment,

³³⁹ Cal assenyalar, en aquest sentit, el gran valor de l'anònima versió al castellà dels llibres de la *Iliada* que va traduir al llatí Pier Cándido Decembrio a mitjan segle XV per al rei Juan II de Castella, i que aviat va anar a parar a les mans del marquès de Santillana. Es tracta del primer «Homer autèntic» a la Península: British Library de Londres, Add. 21245. Guillermo SERÉS, *La traducción parcial de la Iliada del siglo XV. Estudios y textos complementarios*, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, 1987. Francisco CROSAS, «Temas y ciclos», dins *id.* (2010), *op. cit.*, ps. 53-63.

³⁴⁰ Francisco Crosas repassa la matèria de tema troià que circula al llarg de l'Edat Mitjana a *ibidem* i ofereix una selecció bibliogràfica comentada a la pàgina 147. Juan CASAS RIGALL, *La materia de Troya en las letras romances del siglo XIII hispano*, Santiago de Compostela, Universidad de Santiago de Compostela, 1999.

³⁴¹ Joan M. PERUJO, «Jaume Conesa: afanys i paranys d'un traductor», dins Anna M. COMPAGNA, Alfonsina DE BENEDETTO i Núria PUIGDEVALL (eds.), *Momenti di cultura catalana in un millennio. Atti del VII Convegno dell'AISC (Napoli, 22-24 maggio 2000)*, volume I, Nàpols, Liguori Editore, 2003, ps. 389-405, especialment ps. 390-391.

³⁴² Josep PUJOL, «Històries de grecs i de troians (amb gregues i troianes)», dins *id.*, *Memòria literària de Joanot Martorell. Models i escriptura en el Tirant lo Blanc*, Barcelona, Curial-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002, ps. 63-85.

constitueix un ric repertori de personatges, temes amorosos i motius narratius, per la qual cosa es converteix en font material i en model estructural de nombroses obres de ficció, i fins i tot contribueix al naixement d'un nou gènere literari: la novel·la sentimental.³⁴³

3.4.1.1. La traducció catalana de Jaume Conesa

Es tracta d'un text que sorgeix en el context d'efervescència cultural creat al voltant de la Cancelleria reial de Pere el Cerimoniós, no debades és obra del protonotari reial Jaume Conesa, qui el 18 de juny de l'any 1367 la comença a traduir «a pregàries d'un noble hom e de gran compte qui desitjava aver en romanç les Històries Troyanes, qui són el latí, per ço que havia hoÿt dir que eren molt belles e que pertanyien a saber a tot cavaller [...] e que jatsia ell entenés queacom de latí, emperò, per la subtilitat dels latins, segons los quals les dites històries són compostes, dehia que no les podia perfectament entendre».³⁴⁴

La notícia que Conesa enllesteix la traducció arriba pràcticament de seguida a l'infant Joan, que en una carta datada a València el 12 de juliol de 1374 demana al mateix Conesa que li'n faci arribar un exemplar, correspondència que testimonia la vinculació de la traducció a l'ambient cortesà, així com el seu èxit immediat i la seva difusió rapidíssima.³⁴⁵ Dels romans de matèria antiga és indiscutible afirmar, assegura Cingolani, que les *Històries troianes* representen l'èxit més gran de la narrativa medieval, que abasten totes les capes socials, i que

³⁴³ Marcello BARBATO, «La materia troiana nell'autunno del Medioevo ispanico», dins P. MORENO i G. PALUMBO (eds.), *Autour du XVe siècle. Journées d'étude en l'honneur d'Alberto Vârvaro (Communications présentées au Symposium de clôture de la Chaire Francqui au titre étranger)*, Liège, 10-11 mai 2004), Lieja, Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, 2008, ps. 7-26.

³⁴⁴ Joan M. PERUJO, «'Axi com plom en esguart de fin aur': procediments traductològics de Jaume Conesa», dins Santiago FORTUÑO i Tomàs MARTÍNEZ (ed.), *Actes del VII Congrès de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval (Castelló de la Plana, 22-26 de setembre de 1997)*, vol. III, Castelló, Universitat Jaume I, 1999, ps. 169-179.

³⁴⁵ *Id.*, «Prolegòmens per a una edició crítica de la traducció catalana de la 'Historia Destructionis Troiae' de Guido delle Colonne», dins Margarita FREIXAS i Silvia IRISO (a cura), *Actas del VIII Congreso Internacional de la Asociación Hispànica de Literatura Medieval (Santander, 22-26 de septiembre de 1999)*, Santander, Gobierno de Cantabria-Asociación Hispànica de Literatura Medieval, 2000, ps. 1469-1486; *id.*, *Les Històries troianes de Jaume Conesa, traducció catalana de la Història destructionis Troiae de Guïdo delle Colonne: estudi i edició*, Tesi doctoral dirigida pel Dr. Rafael Alemany i defensada el desembre de l'any 2015, Universitat d'Alacant

és probable que circulessin en més d'una redacció (la llatina, la catalana de Jaume Conesa i una altra possiblement en francès).³⁴⁶

La versió de Conesa és una traducció bastant fidel al text llatí de Guido,³⁴⁷ mostrant-se aliè a la tendència present en altres traductors a glossar el text amb comentaris o a introduir-hi canvis per motius de censura. Els pocs passatges que suprimeix de l'original no són essencials per al desenvolupament del relat, i Joan M. Perujo considera que tal operació obeeix bàsicament a tres motius: 1) manca de versemblança del passatge exclòs, 2) l'allunyament de l'assumpte principal del relat, és a dir, Conesa suprimeix aquells fragments vistos com a digressions innecessàries de l'autor italià i, finalment, 3) la incomprensió del traductor. De la mateixa manera, destaca els casos en què el traductor català, utilitzant el procediment d'adaptació, intenta acostar alguns elements pertanyents a l'antiguitat clàssica als referents més pròxims per als nous receptors (unitats de mesura, expressions de desig llatines, que són cristianitzades, etc.).³⁴⁸ També són estranys els passatges afegits; hom destaca, per la seva entitat, l'excurs sobre els solsticis de l'any en el llibre XXVII. Finalment, i pel que fa al pla lingüístic, Joan M. Perujo assenyala que:

L'afany de respecte i conformitat al text original guia el traductor pel camí d'una traducció que segueix bastant de prop el text de partida, amb una sintaxi llatinitzant en la qual abunden els préstecs (llatinismes) i els calcs d'expressió, el verb al final de la

³⁴⁶ Stefano M. CINGOLANI (1990), *op. cit.*

³⁴⁷ Joan M. Perujo assenyala que a diferència de Conesa, altres traductors de l'obra de Guido no van mantenir la mateixa finalitat en les seves versions. És el cas de la *Crònica troyana* de Juan Fernández de Heredia, versió aragonesa elaborada entre 1385 i 1396 que, tot i prendre l'obra de Guido com a text de partida, només en reproduïx els discursos i els parlaments més importants, lligats entre si per breus passatges narratius que resumeixen el contingut i que ajuden a entendre el conjunt. Juan Fernández de Heredia suprimeix el pròleg del text original i presenta la seva versió com una compilació de discursos, tal com assenyala a la rúbrica preliminar; Joan M. PERUJO (2003), *op. cit.*, ps. 392-393. Tenir en compte també *id.*, «Anàlisi comparativa de dues traduccions hispàniques (catalana i castellana) de la 'Historia destructionis Troiae' de Guido delle Colonne», dins R. ALEMANY FERRER i F. CHICO RICO (eds.), *Literatures ibèriques medievals comparades-Literaturas ibéricas medievales comparadas*, Alacant, Universitat d'Alacant-SELGYC, 2012, ps. 353-365.

³⁴⁸ *Id.* (2013), *op. cit.*, ps. 400-401.

frase, els ablatius absoluts, els gerundis concertats, etc., però sense que això arribe a alterar l'expressió elegant i entenedora del català.³⁴⁹

Conesa també segueix fidelment l'autor italià que tradueix en la consciència que basteixen un text destinat a ser llegit probablement en veu alta, per la qual cosa els elements que fan referència a l'oralitat del discurs tenen una presència molt important, dotant a la narració d'una agilitat discursiva molt atractiva.

D'aquesta manera, és destacada la presència de refranys i dites proverbials, per a Joan M. Perujo l'aportació més original de Conesa, ja que li permeten adaptar el text llatí que tradueix no de forma literal sinó amb una expressió equivalent en la llengua d'arribada.³⁵⁰ Una altra característica és l'abundància de parlaments que sempre es mantenen en el to formal que correspon a un relat presentat sota l'aparença d'una vertadera crònica i al decòrum dels personatges que hi intervenen, membres, en la majoria dels casos, de l'estament més alt de la societat. En l'estructuració d'alguns dels parlaments és ben evident el pes de la prosa cancelleresca. Això no treu que els parlaments apareguin introduïts com autèntiques acotacions escèniques: el narrador descriu l'escena en què parlen els personatges i introdueix una sèrie d'anotacions sobre la gestualitat dels personatges, la tonalitat de la veu, etc. Les arengues també són molt importants. Sovint s'insereixen en parlaments més llargs i van seguides d'un debat sobre els diversos punts del conflicte, com si es tractés dels parlaments a les corts reials. De la mateixa manera, els diàlegs sovint funcionen com a punts d'inflexió en el relat: s'hi resumeixen esdeveniments ja narrats o bé s'anticipen fets futurs. Igualment destaquen, i molt, els apòstrofes de l'autor, moments en què el narrador interromp el fil del discurs i s'adreça directament als personatges del seu relat, o fins i tot, al mateix Homer. Bona

³⁴⁹ *Ibidem*, p. 395.

³⁵⁰ *Id.*, «Les veus de Troia: oralitat en l'obra de Jaume Conesa», dins Joan MAS I VIVES *et al.* (eds), *Actes de l'Onzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Palma, 8-12 de setembre de 1997)*, Barcelona, Publicacions de L'Abadia de Montserrat, 1998, ps. 445-459.

part de la lliçó moralitzant de l'obra apareix en aquests apòstrofes, els quals esdevenen la millor manera per conèixer la interpretació que fa l'autor dels fets narrats. El narrador sap que per mantenir l'atenció del públic que escolta la lectura de l'obra en veu alta ha d'alternar les descripcions bèl·liques amb aquests parlaments, discursos i diàlegs, i segurament, com assenyala Joan M. Perujo, «gran part de l'èxit que assolí aquesta narració es fonamentava en l'efecte que devia produir en els destinataris de l'obra (en els oients) el fet d'escoltar directament les veus dels protagonistes de la història».³⁵¹

3.4.1.2. Manuscrits catalans de les *Històries Troianes*

La majoria de testimonis de la traducció catalana de les *Històries troianes* són en paper i del segle XV (excepte els números 5, 7, 10) i, malgrat tractar-se d'una versió sorgida de l'ambient de la cancelleria reial, els còdexs presenten una *mise en page* tradicional a doble columna, vinculada a textos litúrgics i escolàstics. Aquesta disposició, que segurament es manté fidel a l'original llatí que tradueix, pretén prestigiar el text que copia, vinculat amb al món clàssic i amb la història. Igualment, tots els testimonis presenten una decoració estàndard, de luxe però senzilla, característica, d'altra banda, de la majoria de manuscrits catalans conservats.

Les anotacions d'antics posseïdors testimonien una difusió de l'obra que abasta tots sectors socials: nobles de la cort (números 1, 7, 9; destaca la còpia en català que posseïa el Marquès de Santillana, la número 6), homes d'església (3, 4) i menestrals, com el candeler de Barcelona Bartomeu Miquel (2), un testimoni molt interessant perquè ens ofereix dades inestimables sobre l'èxit de l'obra i sobre la naturalesa de la seva difusió. En reflexionava, ara ja fa uns anys, Curt Wittlin:³⁵² som davant un testimoni de grafia molt irregular i gens

³⁵¹ *Ibidem*, p. 459.

³⁵² Curt J. WITTLIN, «El manuscrit de la Catedral de Barcelona de la traducció catalana de les Històries Troianes», dins *id.*, *De la traducció literal a la creació literària. Estudis filològics i literaris sobre textos antics*

tradicional, amb gran quantitat d'alteracions del text, segurament procedents de la còpia que Bartomeu Miquel transcriu i que mostren un lector que s'havia identificat tant amb el text que el volia fer seu amb afegitons, molts dels quals són interpolacions d'inspiració literària. L'any 1433, per tant, el candelero copia les *Històries troianes* juntament a set proemis de les *Tragèdies* de Sèneca, fragments del *De genealogiis deorum gentilium* de Boccaccio en català i un text anònim, la *Tragèdia de Gayo Celio*, en un exercici de perfeccionament de la lectura i l'escriptura; és a dir, aprenia de manera autodidacta, i ho feia amb una història de la qual li havien parlat amb entusiasme; aquest fet ens pot induir a pensar que els lectors estan fascinats per les *Històries troianes*, en parlen, es presten llibres i estan disposats a fer-se amb un exemplar copiat de la seva pròpia mà. Mentre el transcriuen, se senten convidats i legítims a introduir-hi canvis, participant activa i creativament en l'evolució del text que copien. Tenim altres testimonis de còpies maldestres, clarament no professionals (3, 8). Aquesta actitud activa davant la lectura la testimonien també la significativa presència de notes marginals, comentaris de lectura i fragments subratllats que marquen sentències o episodis significatius i que resumeixen certs capítols (destaquem el nº 7).

D'altra banda, la còpia del candelero de Barcelona també ens il·lustra sobre una altra característica de la circulació de les nostres *Històries*: sovint van acompanyades d'altres textos, en manuscrits miscel·lanis, que prioritzen una manera determinada de ser llegides i interpretades. Així, per exemple, el còdex 869 de la Biblioteca Universitària de València (nº 9), en copiar el nostre text al costat d'obres sobre reglamentació cavalleresca, incideix en una lectura que podem relacionar amb els doctrinals de cavallers, mentre que la còpia de Bartomeu Miquel incideix en l'aspecte tràgic i d'història clàssica.

Finalment, destaquem els fragments conservats a l'Arxiu de la Corona d'Aragó (nº 10), els quals resumeixen el text i ens indiquen la possibilitat que circulessin versions

catalans i valencians, València-Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995, ps. 181-192.

reduïdes de l'obra que en destaquessin els episodis més significatius i emblemàtics de la història.

3.4.1.3. *Històries Troianes* a les biblioteques barcelonines

Stefano Maria Cingolani indicà en el seu moment que, a diferència del que passa a Itàlia i a França, a la Corona d'Aragó no trobem una literatura burgesa per a burgesos i una literatura nobiliària per a nobles.³⁵³ Les diferències les hem de buscar en la qualitat material dels llibres i en la quantitat de textos a l'abast, i si hi ha alguna distinció sociocultural es dona entre religiosos i laics. La condició individual de cada lector, per tant, pel que fa a la seva classe i professió, determinarà la tria de l'idioma i la formació de la seva biblioteca; així, enfront el lector cultista aficionat als clàssics i a la passió per l'exemple de la història, íntimament relacionada amb la cavalleria i el saber eclesiàstic, hi ha el lector de la classe mitjana que s'interessa per lectures edificants de menys volada retòrica. D'aquesta manera, quan el lector s'acosta a la literatura d'entreteniment novament les obres són les mateixes per a tothom: la matèria de Bretanya hi és sempre present, sobretot el *Lancelot* i el *Roman de Tristany*,³⁵⁴ i les *Històries Troianes*, gràcies al seu caràcter mig novel·lesc i mig històric, representen l'èxit d'aquesta mena de narrativa a la Corona d'Aragó, fins al punt que les trobem en biblioteques religioses.³⁵⁵

A partir de les més de trenta referències a aquesta obra que ha recopilat en diversos documents d'arxiu, Cingolani conclou que, dels romans de matèria antiga, és indiscutible

³⁵³ Stefano M. CINGOLANI (1990), *op. cit.*, en parlar dels aspectes quantitius de la difusió de la literatura d'entreteniment, afirma que és homogènia a tota l'àrea catalana (Principat, regne de Mallorca i València), però que això canvia pel que fa a Aragó, ja que dels 77 inventaris consultats en menys d'una tercera part apareixen llibres, i són llibres tècnics, de contingut religiós i de teologia per a esglésies i religiosos, i de dret i medicina per a juristes i metges. No hi ha cap llibre d'entreteniment.

³⁵⁴ Lourdes SORIANO, «Sobre la tipologia material de la literatura artúrica peninsular: els textos catalans», dins J. M. FRADEJAS *et al.* (eds.), *Actas del XIII Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Valladolid, 15-19 de septiembre de 2009)*, Valladolid, Ayuntamiento de Valladolid-Universidad de Valladolid, 2011, ps. 1641-1655.

³⁵⁵ Stefano M. CINGOLANI (1990), *op. cit.*, ps. 99-104.

afirmar que les *Històries troianes* representen l'èxit més gran de la narrativa medieval, que abasten totes les capes socials, i que és probable que circulés més d'una redacció, tal com ja hem apuntat més amunt. Vegem a continuació quina és la presència d'aquesta obra en les biblioteques barcelonines a partir de la tesi de J. Antoni Iglesias que hem buidat en la taula corresponent.³⁵⁶

La presència de l'obra en les biblioteques analitzades testimonia el mateix fenomen que ja hem vist a partir de l'anàlisi dels manuscrits conservats: l'obra surt de l'àmbit cortesà ja amb un enorme èxit i generant una gran expectació, i aviat s'escampa per totes les capes socials, destacant els homes d'església, notaris i mercaders, aquests dos darrers autèntics protagonistes de l'ambient polític i cultural de la ciutat, tal com hem vist al primer capítol. Al llarg de la primera meitat del segle XV aquest èxit és tan aclaparador que trobem diverses biblioteques que contenen l'original llatí i la versió catalana; és el cas de la biblioteca del mercader Joan Despuig (10 i 11) i la dels notaris Guillem Salvatella (12 i 13) i Bernat d'Esplugues, el qual, a més, destaca perquè l'exemplar en llatí que posseeix és miscel·lani (15 i 16). Trobem un altre llibre miscel·lani en mans del notari Pere Pau Pujades, de pergamí i a doble columna (27).

Per acabar, cal assenyalar que és inqüestionable la seva presència a les biblioteques barcelonines al llarg de tot el segle XV, la qual cosa evidencia que fou un text que gaudí de bona salut al llarg de tot aquest temps. També és destacable l'existència de testimonis de poc valor, que podríem relacionar amb l'afició dels lectors per a copiar-se ells mateixos el text (9, 12), en un exercici actiu de recepció literària.

³⁵⁶ Josep Antoni IGLESIAS (1996), *op. cit.*

3.4.1.4. *Històries Troianes, Curial e Güelfa* i els possibles nous lectors

Les *Històries Troianes* són una font bàsica en la construcció del *Curial*. El nostre anònim autor es mostra un fidel seguidor de mestre Guido, una de les poques fonts que utilitza i que cita explícitament, com a autoritat i com a obra que cal anar a llegir directament, sense intermediaris. Som davant d'una font al·ludida que exerceix com a model i com a suplantadora del text.³⁵⁷

Ja hem indicat més amunt que un dels trets més característics del text troià són les apòstrofes de l'autor, moments en què el narrador interromp el fil del discurs i s'adreça directament als personatges del seu relat. Es tracta d'una característica que és compartida abastament pel nostre anònim autor del *Curial*, segur que ben instruït per les *Històries Troianes*: Anton M. Espadaler indica molt encertadament que les seves irrupcions en el text són superiors a les de Joanot Martorell, amb una clara voluntat de menar el relat des de dintre i amb un hàbit que Espadaler relaciona amb l'escriptura d'un historiador,³⁵⁸ un jo de l'autor que acompanya el lector i que esdevé un element d'articulació del text i de construcció d'un relat que aquest jo testimonia com a verídic.³⁵⁹

Les *Històries troianes* també esdevenen una pedrera excepcional d'on el nostre anònim autor pot extreure'n informació relacionada amb el comportament adequat que ha de guiar la conducta cavalleresca de Curial al llarg del llibre II i al final del llibre III, en el camí de la seva recuperació, informació que podem relacionar amb la percepció que hom feia de l'obra llatina com a doctrinal de cavallers, d'altra banda molt present en el *Tirant lo Blanc* de Martorell.³⁶⁰ El manuscrit 869 de la Biblioteca Universitària de València també evidencia

³⁵⁷ Montserrat PIERA, «'Aquells qui ho voldran saber, lligen maestre Guido de Columpnis': Una lectura de 'Curial e Güelfa'», *Catalan Review*, núm. 1 (1995), ps. 113-124.

³⁵⁸ Anton M. ESPADALER, «'Curial e Güelfa'. El jo de l'autor i la història», dins Antoni FERRANDO (ed.) (2012), *op. cit.*, ps. 277-286.

³⁵⁹ Carles MIRALLES, «Dues notes sobre el 'Curial e Güelfa'», dins *ibidem*, ps. 429-461.

³⁶⁰ Vid. Josep PUJOL (2002b), *op. cit.*

aquesta lectura, en reunir, en un còdex miscel·lani, les *Històries Troianes*, la traducció catalana del *Títol XVIII* de la *Segona Partida* i els *Furs de manera de guerregar*.

A més a més, l'obra de Guido constitueix un ric repertori de personatges i de motius narratius que són intel·ligentment utilitzats al llarg dels tres llibres del *Curial*, adequant cada personatge i tema tractat a la temàtica general de cada llibre en qüestió. Hi ha una major presència de temàtica troiana al tercer llibre, destinat a encabir-hi el discurs elevat sobre el concepte de literatura de l'autor; és central l'esment de Guido en el citat debat de la visió del Parnàs,³⁶¹ mentre que les referències del primer llibre, temàticament centrat en l'amor, versen sobre les passions que provoca aquest sentiment i són protagonitzades pels personatges femenins de la novel·la, les quals interpel·len, citen i s'identifiquen amb les heroïnes troianes. Aquesta relació personatges femenins-matèria amorosa es reprèn novament al tercer llibre, amb una clara voluntat per part de l'autor de dotar la seva obra d'una nítida coherència estructural: cal deixar constància de l'èxit amorós tan preuat i costós que s'anuncia al pròleg del llibre I.³⁶² Per això trobem a la Güelfa ferida d'amor i contemplant la galeria d'enamorats cèlebres,³⁶³ i ens acomiadem de la parella protagonista imaginant-nos com serà la seva primera trobada amorosa, tan llargament desitjada, a partir de la lectura que hem de fer de la unió apassionada entre Jàson i Medea a les *Històries troianes*.³⁶⁴ Els nostres protagonistes, però, superen al model, amb una clara lectura moral: el seu amor ha sabut controlar les passions folles i urgents de la carn, i s'emmarca dins del matrimoni.

Hi ha una clara identificació de Güelfa amb Medea, totes dues agermanades en la sofrença que pateixen per culpa de la gelosia,³⁶⁵ i de Laquesis amb Helena. D'acord amb

³⁶¹ L. BADIA i J. TORRÓ (2011), *op. cit.*, III.10-11, ps. 426-437.

³⁶² *Ibidem*, II., p. 117.

³⁶³ *Ibidem*, III.35, ps. 511-517.

³⁶⁴ *Ibidem*, III.40.5, p. 531.

³⁶⁵ A l'Edat Mitjana Medea esdevingué exemple de folla gelosia; *vid.* Anibal BIGLIERI, *Medea en la literatura espanyola medieval*, La Plata, Fundación Decus, 2005.

Montserrat Piera,³⁶⁶ el nostre anònim autor utilitza aquestes al·lusions a les *Històries troianes* per a establir paral·lelismes amb el comportament de les seves protagonistes, Laquesis i Güelfa i la trajectòria dels personatges femenins del text llatí. D'aquesta manera, l'efecte que la bellesa artificial de Laquesis (com la de Medea) exerceix sobre Curial és l'origen de la separació de Curial i Güelfa, el conflicte més important de la novel·la, de la mateixa manera que la bellesa d'Helena provoca el comportament d'Aquil·les, i la passió de Medea serveix per explicar l'amor que Güelfa sent per Curial. Per poder copsar, per tant, tots els simbolismes de la novel·la, cal conèixer molt bé l'obra de Guido; no en té prou de localitzar la cita exacta i copiar-la per a demostrar l'autoritat del seu relat sinó que, a més, dirigeix el lector al text mateix i l'anima a suplir la informació que hi manca, en una operació anomenada per Joan M. Perujo com a «remissió bibliogràfica»,³⁶⁷ operació que també trobem en l'escena final del desig dels enamorats d'anar-se'n al llit, més amunt esmentada.

La lectura del Curial pressuposa, doncs, una lectura activa per part d'un lector informat i enamorat de l'obra que sigui capaç de poder captar les connexions entre els dos textos... Una actitud que podem relacionar amb la manera activa i apassionada amb la que el copista del manuscrit 12 de l'Arxiu de la Catedral de Barcelona va dur a terme la seva còpia (nº 2). Som, a parer nostre, davant dues maneres molt semblants, la del nostre anònim autor i la del candler Bartomeu Miquel, d'acostar-se a les *Històries troianes*, la qual cosa pot ser indicadora d'un context de recepció molt proper: aquell que ja es dona fora de la cort entre els anys 30-40 del segle XV (anys de formació del nostre autor), entre notaris i mercaders que s'afanyen per posseir versions llatines i vulgars del text i fins i tot fer-se ells mateixos una còpia (taula 2, nº 8). La grafia poc professional d'alguns dels manuscrits conservats també testimonia aquest fenomen (3 i 8).

³⁶⁶ Montserrat PIERA (1995), *op. cit.*

³⁶⁷ Joan M. PERUJO, «De Troia a Constantinoble: Aquil·les i Tirant en l'amor i en la guerra», *Caplletra*, núm. 23 (1997), ps. 41-56; especialment p. 46.

3.4.2 a. Taula dels manuscrits catalans de les *Històries Troianes*

MANUSCRIT ³⁶⁸	DATAció	SUPORT	LLETRA	JUSTIFICACIó	DECORACIó	POSSEIDORS	ANOTACIONS	MISCEL·LANI
[1] Barcelona, ACA, fragments còdexs núm. 431 ³⁶⁹	Segle XV	Paper. Mida foli	«Lletra del segle XV» ³⁷⁰	Rengló tirat		Arxiu Marquesos de Sentmenat	Bifoli	
[2] Barcelona, ACB, Cod. 12 (1) ³⁷¹	1-09-1433	Paper. Mida foli	Gòtica	Rengló tirat	Títols i caplletres vermelles i morades, amb floriures	Copiat pel candelero de Barcelona Bartomeu Miquel (hi afegeix comentaris a la traducció)		Fins al f. 177 conté les <i>Històries Troianes</i> , i en el mateix recto comença la versió catalana de les <i>Tragèdies de Sèneca</i> .

³⁶⁸ Vid. Joan M. PERUJO (2000), *op. cit.*

³⁶⁹ BITECA manid 2084.

³⁷⁰ Francisco ROSAS i Joan M. PERUJO, «Dos nous testimonis de les 'Històries Troianes'. Traducció de Jaume Conesa», dins Mercedes PAMPIN i Carmen PARRILLA (eds.) (2005), *op. cit.*, p. 185.

³⁷¹ BITECA manid 1426. C. J. WITTLIN (1995b), *op. cit.*

[3] Barcelona, BC 227 ³⁷²	Segle XV	Paper. Mida foli	Bastarda	Rengló tirat	Títols i caplletres en vermell i blau. Calderons en vermell, alguns en blau. Tocs de color en majúscules	Antiga biblioteca papal a Peníscola	Mostra una transcripció poc acurada (ortografia no tradicional), amb llacunes abundants. Anotacions marginals. Alguns folis ratllats. Alguns afegits marginals, probablement de mà del copista (f. 17). Anotacions del segle XVI	
[4] Barcelona, BC 275 ³⁷³	Segle XV	Paper. Mida foli.	Cursiva	Doble columna	Caplletres vermelles amb ornaments morats.	Constava en fets pels hereus de l'antiga biblio-teca papal de Pere de Luna a Peníscola. Va ser propietat també de Pau Gil i Gil, catedràtic de la Universitat de Saragossa	Ortografia tradicional, bastant acurada	

³⁷² BITECA manid 1424.

³⁷³ BITECA manid 1423.

[5] Madrid, BNE 1523 ³⁷⁴	Segle XIV	Paper. Mida foli	Gòtica cursiva.	Doble columna	Títols i caplletres en vermell, i tocs de vermell a les inicials	<p>a) notes d'un lector posterior, que esmena el text i marca els fragments que més l'interessa: - f. 98, llibre XXV, plant de la mort de Deifebo, rey de.... S'indica al marge, «consell.» -f. 115, una mani-cula assenyala un fragment del llibre XXX, «escussats de tota culpa...»</p> <p>b) notes del rubricador. Són notes breus, en vermell, de la mateixa mà de les rúbriques, que resumeixen certs capítols. Sembla com si la persona que manà copiar el manuscrit hagués llegit un Troià amb anotacions i indicà quines d'aquestes anotacions volia incorporar a la seva còpia</p>	
-------------------------------------	-----------	------------------	-----------------	---------------	--	---	--

³⁷⁴ BITECA manid 1420.

[6] Madrid, BNE 10215 ³⁷⁵	Abans de 1458	Paper. Mida foli	Semigòtica amb influència de bastarda	Rengló tirat	Gran caplletra inicial en negre en el primer full, títols i caplletres en vermell	Marquès de Santillana, Biblioteca d'Osuna	Presenta moltes llacunes.	
[7] Monestir de Santa Maria de la Vid (Burgos) 135/ms/2 ³⁷⁶	Segle XIV /segle XV (alguns folis del principi)	Paper + pergami. Mida foli	Gòtica llibraria + cursiva del segle XV + tercera mà (f. 24) + quarta mà (glossa f. 72r)	Doble columna	Escut d'armes dels Montcada, envoltat de petits estels (marge inferior f. 1. Hi apareix dues vegades). Calcerons en vermell i algunes caplletres en vermell i blau	Arxiu de la casa de Foixà (1902) Arxiu de la Corona d'Aragó (1908)	Al llarg del volum es troben mans que assenyalen passat-ges del text i d'altres senyals de lectura, marcant sentències o episodis significatius. Conté glosses als marges, algunes com a referència de lectura (exemple: marge f. 145rb, en vermell, es va anotar «Ací morí Hector per mans d'Achilles»)	

³⁷⁵ BITECA manid 1425.

³⁷⁶ BITECA manid 1421. F. CROSAS i J. M. PERUJO, (2005), *op. cit.*; FRANCISCO CROSAS, «El testimonio perdido de Jaume Conesa y sus 'Histories Troianes'», *Signo. Revista de Historia de la Cultura Escrita*, núm. 8 (2001), ps. 295-299.

[8] Palma de Mallorca, Biblioteca March, 102-V2-6 ³⁷⁷	1331-1400	Paper. Mida foli	Cursiva, dos copistes	Doble columna	Títols i rúbriques en vermell, algunes caplletres amb decoració afiligranada i calderons en vermell i blau Entre els ff. 190-227 i des del f. 235 fins al final hi manquen les rúbriques	Josep Ametller, de Girona Biblioteca Font de Rubinat (Reus)	Exemplar molt corregit. Incomplet. Presenta una ortografia poc normalitzada, molt acostada a la fonètica, amb trets gràfics que reflecteixen una pronúncia oriental bastant clara, si més no en els fragments copiats en el tipus de lletra predominant	
[9] València, BV 869 ³⁷⁸	1401-1450	Paper. Mida foli	Dues mans. Gòtica i semiòtica	Doble columna	Títols i calderons en vermell, caplletres alternant blau i vermell. Decoració a ploma vermell i violeta.	Giner de Perellós, marquès de Dosagües (1699)		- <i>Històries Troianes</i> (ff. 1ra-189vb) - Traducció catalana del Títol XVIII de la <i>Segona Partida</i> (ff. 191ra-209vb) - <i>Furs de manera de guerrear</i> (ff. 211ra-216vb)

³⁷⁷ BITECA manid 1422.

³⁷⁸ BITECA manid 1044.

[10] Barcelona, ACA, fragments de còdexs mss. N° 236, carpeta 13 (ff. CXXI-CXXII) ³⁷⁹	Segle XIV	Pergamí. Mida foli	Gòtica rodona	Doble columna	Inicials, foliació i tocs en algunes lletres en vermell, espai en blanc per a les rúbriques	Els passatges que conté dels llibres XXX, XXXI i XXXII resumeixen el text i ofereixen lliçons bastant allunyades de les que trobem en la resta de manuscrits	
--	-----------	--------------------	---------------	---------------	---	--	--

³⁷⁹ BITECA Manid 2325.

3.4.2 b. Taula de les *Històries Troianes* a les biblioteques barcelonines

	DATA	POSSEÏDOR	DESCRIPCIÓ EXEMPLARS	FONTS DOCUMENTALS
1	3 setembre 1403	Jaume Carrera, notari	Item, .I. libre scrit en paper, ab posts cubertes de cuhir vermeyll, ab una custòdia de drap de stopa, appellat <i>Istòries Troyanes</i>	J. Iglesias (doc. 17, ítem 11) ³⁸⁰
2	4 juliol 1405	Pere Dalmau, notari	Unes <i>Ystòries Troyanes</i> de paper	J. Iglesias (doc. 21, ítem 1)
3	18 agost 1417	Domènec Ponç, canonge i ardiaca major de la Seu de Barcelona	Item, .I. libre ab posts cubertas de cuyr vert, ab dos tencadors, scrit en paper, appellat <i>Ystòrias Troyanas</i>	J. Iglesias (doc. 65, ítem 6)
4	2 febrer 1420	Testament de Pere Vila, prevere batxiller en Decrets i vicari perpetu de Santa Maria del Mar de Barcelona en què disposa llegats de llibres a favor del seu germà Antoni, al fill d'aquest, Joan, a Pau Maçanet, fill de Berenguer Maçanet, mercader i marmessor testamentari del difunt	Item, eciam dimitto dicto Anthonio Vila, fratri meo, quendam librum meum scriptum in papiro vocatum les <i>Istòrias Troyanes</i> , in romansio	J. Iglesias (doc. 79, ítem 1)
5	11 setembre 1423	Ferrer de Gualbes, ciutadà de Barcelona	Item, un altre libre cubert de vert, de paper, appellades <i>Istòries Troyanes</i> , en lati	J. Iglesias (doc. 89, ítem 14)
6	15 setembre 1423	Encant públic dels llibres relictes per Nicolau Conill, canonge de la Seu de Barcelona	Item, unes <i>Ystòries Troyanes</i> en lati, scrites en paper, en Juglar, notari I. lliura, . VIII. sous	J. Iglesias (doc. 90, ítem 29)
7	19 octubre 1424	Francesc Marquès, ciutadà de Barcelona	Item, .I. altre libre de paper, ab posts de fust, cubert de vert, appellat <i>Istòrias Troyanas</i> , en pla	J. Iglesias (doc. 101, ítem 4)
8	26 setembre 1425	Antoni de Font, notari i escrivà reial	Item, un <i>Troyá</i> scrit ab paper, de mà del dit deffunt	J. Iglesias (doc. 104, ítem 35)

³⁸⁰ Josep Antoni IGLESIAS (1996), *op. cit.*

9	29 desembre 1428	Pere Jeroni, prevere beneficiat de la Seu de Barcelona	.III. sistems en paper escrits de las <i>Istòrias Troianes</i>	J. Iglesias (doc. 109, ítem 15)
10	17 desembre 1429	Joan Despuig, mercader de Barcelona	1) Ítem, altre libre escrit en paper, a dos colondells, ab posts cubertes de cuyr vermell, appellat <i>Istòries troyanes</i> , en romanç. E comença en lo vermell: «Assí comença lo Libre de la conquesta de la Ciutat de Troya». E comença en lo negre: «jacesstia que les choses». E feneix lo dit libre: «Deo gracias» 2) Ítem, altre libre escrit en paper, posts de fust cubertes de cuyr vermell, ab. IIII. Tanchadors e .X. bolletes, appellat <i>Troyà</i> , en latí. E comença en la rúbrica: «in nomine Domini». E en lo negre «Licet cotidie». E feneix «eficanter laboravi»	J. Iglesias (doc. 118, ítem 8)
12	4 febrer 1432	Guillem Salvatella, notari, ciutadà de Barcelona	1) Ítem, .I. libre escrit en paper appellat <i>Troyà</i> , cubert de posts ab cuyro vert ab .II. gafets 2) III. querns del <i>Troyà</i> en romans	J. Iglesias (doc. 144, ítem 5) J. Iglesias (doc. 144, ítem 24)
14	8 març 1432	Bernat Nadal, notari	Ítem, .I. libre escrit en paper, ab sistems de pergamins, appellat <i>Istòries Troyanes</i> , scrites en latí	J. Iglesias (doc. 147, ítem 20)
15	2 febrer 1433	Bernat d'Esplugues, notari	1) Ítem, altre libre escrit en paper, cubert de posts ab cuyr vermel, ab dos tancados, appellat <i>Istòries Troyanes</i> . E comensa la segona pàgina de la primera carta: «pervimnia». E fenex: «homines». E la derrera carta comensa: «regem». E fenex: «humum» 2) Ítem, altre libre escrit en pergamins, a metres, cubert de posts ab cuyr vermel e dos tancadors, en què ha una obre qui's apella <i>Sedulius</i> , <i>De quarmine pascal</i> . <i>Prudencius</i> , <i>de Cicomaxia</i> . <i>Stalabrius</i> . <i>Liber bucolicorum Virgiliti et Istorie Troyane</i> e algunes altres obres. Comensa la segona pàgina del primer libre: «magestas». Et finit: «dedisti». La derrera carta comensa: «sciens hunc». E fenex: «mea»	J. Iglesias (doc. 164, ítem 42) J. Iglesias (doc. 164, ítem 138)

17	1434	Miquel d'Alòs, mercader	Item, altre libre escrit en paper, ab cubertes de cuyr vermell, ab dues bagues o tencadors. E comença: «En nom de Déu sia e de Madona Sancta Maria e de tots los sancts e sanctes de Peredís. Amen. Ací comencen les Rúbriques de <i>Le distrució de la Ciutat de Troyhe</i> »	J. Iglesias (doc. 169, ítem 6)
18	18 gener 1437	Gabriel de Forest, notari	Item, .I. altre libre escrit en paper, ab los sisterns de paper, appellades <i>Istòries Troyanes</i> , ab cubertas de paper engrutat de cuyro vert; les quals <i>istòrias</i> són en pla	J. Iglesias (doc. 186, ítem 8)
19	18 gener 1437	Pere Gircós, mercader	.I. libre appellat <i>Istòrias Troyanas</i> escrit en paper, a colondells, ab posts de fust cubertes de cuyro vermell, ab .V. bolles, ab .II. tencadors de cuyro. Lo qual comensa en la primera fulla: «ací comensan les rúbriques, et cetera». E fenex la dita primera fulla: «e de la mort de Éctor». La darrera fulla del dit libre comensa: «lassus e lassus». E fenex: «Deo gracias»	J. Iglesias (doc. 187, ítem 14)
20	18 setembre 1438	Jaume Colom, ciutadà de Barcelona	Item, un libre appellat <i>Instaries Troyanes</i> , escrit en paper, cubert de .posts cubertes de cuyro vert, ab dos scudets e .X. bólletes de lautó, quasi descornat, escrit a corondells, en romans. Falti lo principi. Comensa lo corondell de la primera carta: «qui y afficcions en tant que ço de ells»	J. Iglesias (doc. 195, ítem 9)
21	8 juny 1441	Francesc Formosa, Mestre Racional de la Cúria reial, ciutadà de Barcelona.	Item, altre libre appellat <i>Istòries Troyanes</i> , en romans, escrit en paper, ab cubertes de aluda blava, ab dos tanquadors e .V. bolles a cascuna part. Lo qual és en romans. E comença la segona carta del dit libre: «poete e dicta als dictats». E fenex la penúltima carta: «segons que escriu d'arts»	J. Iglesias (doc. 215, ítem 4)

22	1448	Antoni Cases, mercader	Item, .I. altre libre en latí, escrit en paper, de forma de full, ab cubertes de posts cubertes de cuyr vermell, ab .V. bolles rodones, dos scudets e .I. gaffet de lauto, ab correig de cuyr vermell, l'altre ne sia fora. Lo qual és intitulat <i>lo Troya</i> . E comensa: «licet cotidie, et cetera». E fina: «ffeliciter. Amen. Deo gracias»	J. Iglesias (doc. 240, ítem 34)
23	8 agost 1449	Francesc de Vinyamata, prevere beneficiat de l'església de Santa Maria del Mar de Barcelona	Item, .I. altra libra semblant al propdit, appellat <i>Troya</i> , ab les cubertes vermelles. E comença: «licet quotidie, et cetera». E fina: «efficaciter lavoravi, et cetera»	J. Iglesias (doc. 246, ítem 7)
24	14 desembre 1450	Joan Ubach, notari	Item, un altre libre de paper, gornit de posts ab cuyro negre, ab bolles, appellat <i>Troya</i>	J. Iglesias (doc. 255, ítem 6)
25	4 juliol 1457	Eloi de Navel, mercader	Item, un libre escrit en paper, a colandells, ab les cubertes vermelles, .X. bolles e dos gaffets, < appellat > <i>Istòries Troyanes</i> , en pla.	J. Iglesias (doc. 266, ítem 24)
26	15 maig 1459	Francesc Sunyer, sènior, ciutadà de Barcelona	Item, un altre libre de paper de forma de full, escrit en pla, appellat <i>Ystòries Troyanes</i> , cornat ab posts cubertes ab pell verda, ab .X. bolles e dos gaffets. E comense en la primera fulla en vermelló: «en nom de nostre Senyor»	J. Iglesias (doc. 278, ítem 21)
27	3 novembre 1462	Pere Pau Pujades, notari	Item, un altre libre escrit en pregamins, a dos colandells, appellat <i>Troya e lo Soliloqui de sani Agostí</i> , cornat de posts cubertes de cuyro vermell, ab dos tencadors e .III. bolles en cascuna post. La primera carta del qual comencé: «licet cotidie». E la darrera fenex: «explicit epístola facta sine missa per papam Clementem quartum ad Carolum regem Sicilie»	J. Iglesias (doc. 290, ítem 23)

28	15 març 1463	Antoni de Mur, lloctinent d'escrivà de ració	Item, hun libre scrit en paper, sisternat de pregamins, ab cubertes verdes, ab dos gaffets, qui són les <i>Histories Troyanes</i> . Qui comença en lo negre: «licet quotidie». E feneix: «septuagésimo .III.»	J. Iglesias (doc. 292, ítem 14)
29	3 abril 1467	Encant públic dels llibres relictos per Joana	“Ítem, un libre scrit en paper que és les Histories Troyanes... X sous”	J. Iglesias (doc. 315, ítem 5)
30	25 maig 1468	Joana, vídua de Francesc Formós, ciutadà de Barcelona	Item, altre libre apellat <i>Istories Troyanes</i> , en romans, scrit en paper, ab cubertes ab posts, ab sinch bolles. Comensa en la segona carta: «ad instància». E feneix en la darrera carta: «Deo gracias»	J. Iglesias (doc. 318, ítem 2)
31	22 agost 1474	Pere Caselles, prevere	Item, hun libre antich, scrit en pergamins, qui és lo Guido de Columnpnis	J. Iglesias (Doc. 339, ítem 16)

3.5. Ovidi, mestre de l'amor

A la Corona d'Aragó, entre el 1350 i el 1450, hom distingeix diferents ambients i formes variades de recepció de la literatura clàssica i llatina en general, sobretot filtrada, com ja hem indicat, per les traduccions. Es tracta d'uns ambients de recepció que llegeixen i utilitzen alhora obres en llatí clàssiques, medievals o contemporànies, amb l'adquisició de la consciència dels beneficis de la millora del nivell d'instrucció dels laics.³⁸¹ Cal tenir en compte també que la majoria dels textos clàssics, en ser traduïts a les diverses llengües romàniques, es van enriquir amb materials d'origen escolar que els lectors creuen d'origen clàssic, de manera que aquests, alhora que adquireixen cultura sàvia en la lectura, interioritzen models retòrics i d'estil fixats per unes tècniques de composició consagrades per l'escola medieval. Per a Josep Pujol,³⁸² la major o menor presència d'aparat exegetíc en les traduccions medievals depèn de la densitat filosòfica, històrica o moral del text i de la funció i el valor que l'escola li ha atribuït. La difusió de les obres d'Ovidi és especialment il·lustrativa d'aquest fenomen, forma part del canon d'autoritats i després de Virgili és l'escriptor llatí més citat, més copiat i probablement més imitat.³⁸³

Lola Badia explica el seu ús escolar al llarg de tota l'edat mitjana perquè presenta dues característiques bàsiques que el fan particularment apte per a ser valorat per les ments cultes medievals: d'una banda, la universalització i objectivació de l'amor, i de l'altra, la tendència enciclopèdica d'algunes de les seves obres com les *Metamorfosis* o els *Fastos*, autèntiques *summae mitològiques* amb un elevat valor retòric. Per això els escrits d'Ovidi van acabar sent

³⁸¹ Stefano M. CINGOLANI (2002), *op. cit.*, ps. 31-32.

³⁸² Josep PUJOL (2002a), *op. cit.*

³⁸³ Francisco CROSAS (2010), *op. cit.*, ps. 75-81.

aptes per a l'escola. Badia indica que «des de sant Agustí, als *accessus ad auctores* d'ús corrent al segle XII sovintegen els exemples ovidians com a prototipus dels clàssics recuperables per a la ciència profana del bon cristià», assenyalant la presència del que l'autora anomena *Ovidius moralis*: hi ha documentats sermons litúrgics on les *Metamorfosis* s'utilitzen com a repertori de sentències morals.³⁸⁴ Té també valor de font històrica en mans de cronistes reials, com Jaume Domènec i el seu *Compendi* per al rei Pere el Cerimoniós. És significatiu que Maria Toldrà consideri aquesta obra com a capdavantera de la nova historiografia generada per ordes mendicants que forma part del vast projecte historiogràfic del Cerimoniós d'exaltació de la seva política i del seu llinatge, situant l'acció del rei i del Casal de Barcelona en una perspectiva providencialista. Aquesta nova manera de fer història ha d'ajudar el rei en la seva tasca de govern, de manera que la història actua com a regiment de prínceps... i en aquesta nova manera de fer història Domènec utilitza florilegis d'Ovidi.³⁸⁵

El que facilita l'èxit d'Ovidi des del segle XII fins al XIV, sobretot les seves *Metamorfosis*, és la presència de l'al·legoria, amb una clau de lectura evemerista.³⁸⁶ El fet que hom li atribuís la redacció del *De vetula* hi ajudà, ja que en aquest poema el narrador prediu el naixement de Jesucrist, col·locant d'aquesta manera Ovidi al costat de Virgili com a profeta gentil, i aquest fet s'utilitzava com a argument a favor de la lectura i acceptació de les seves obres. A més, tal com indica Rosanna Cantavella,

Circulava una *vita Ovidii* que el presentava redactant els *Remedia amoris* després d'exiliat, com a mostra de penediment per l'*Ars amandi* i els altres poemes amorosos.

³⁸⁴ Badia dona per estudiada la presència d'Ovidi fins al XII, amb l'encunyació de la noció d'una *aetas ovidiana* identificable amb aquest segle per part de L. Traube; Lola BADIA (1993a), *op. cit.*

³⁸⁵ Maria TOLDRÀ, *Estudi i edició del Compendi històric de Jaume Domènec, O.P.: el regnat de Constantí (ms. 11518 de la Biblioteca Nacional de Madrid, folis 309v-339v)*, Tesi de llicenciatura dirigida per la Dra. Lola Badia, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1992.

³⁸⁶ Cf. Francisco CROSAS (2010), *op. cit.*

Així, Ovidi es transformava en un *auctor* que hauria abandonat els pecats de joventut en arribar a la maduresa de la vida.³⁸⁷

Però Ovidi destacarà sobretot com a mestre en qüestions amatòries. El seu mestratge rau en la concepció medieval que tot, fins i tot l'amor, pot ensenyar-se com s'ensenyava una art o una ciència, i sota aquesta concepció l'*art* amatòria ovidiana estimularà la creació de tot una sèrie de manuals erotodidàctics definits per Cantavella com textos que aconsellen o donen models de conducta, en dicció i/o actuació, per comportar-se escaientment en l'amor en general o en la seducció en particular, vagin o no aquests models embolcallats en teories sobre què és l'amor humà.³⁸⁸

És un autor que modela la concepció de l'amor en la literatura medieval i renaixentista però, sens dubte, el que marcarà el seu èxit i la seva pervivència al llarg de tots els segles medievals són les seves *Epistulae Herodiam*, definides per Josep Pujol com «un conjunt de quinze epístoles en forma elegíaca escrites per sengles dones als amants absents, més un conjunt de sis lletres que recullen tres intercanvis epistolars motivats per la lletra de l'amant»³⁸⁹ que transformen elements de la mitologia i de la narrativa troiana privilegiant «la emoció femenina y la voz narrativa», en un primer pas «hacia la ficción sentimental».³⁹⁰

Ovidi aconsegueix que els seus personatges, principalment dones, siguin capaços de verbalitzar subjectivament una determinada experiència sentimental, assolint, d'aquesta manera, i com indica Pujol, un elevat grau d'humanització. L'escola medieval acceptarà aquests textos buscant-los, com sempre, una determinada orientació moral segons els

³⁸⁷ Rosanna CANTAVELLA, *El 'Facet'. Una 'Ars amandi' medieval. Edició i estudi*, València-Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2013, p. 28.

³⁸⁸ *Id.*, «Les anotacions marginals al 'De amore' català», *Caplletra*, núm. 42 (primavera 2007), ps. 37-58.

³⁸⁹ Josep PUJOL, «Un univers epistolar: Ovidi i la seva herència», dins *id.*, *La memòria literària de Joanot Martorell. Models i escriptura en el 'Tirant lo Blanc'*, Barcelona, Curia-Publicacions de l'Abadia de Montserrat (2002), p. 111.

³⁹⁰ Alan DEYERMOND, «En la frontera de la ficción sentimental», dins Juan Manuel LUCÍA MEGÍAS (ed.), *Actas del VI Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Alcalá de Henares, 12-16 de septiembre de 1995)*, Alcalá de Henares, Universidad de Alcalá de Henares, 1997, ps. 13-37.

principis de la lloança de la virtut i el vituperi del vici, tal com revelen les rúbriques informatives que encapçalen cada epístola.

A través de les epístoles, doncs, descobrim nous personatges femenins que no tenen por d'expressar els seus sentiments a través d'un discurs lamentatori, configurant uns textos que esdevenen models d'escriptura per a la redacció d'epístoles amoroses. Gràcies a la influència ovidiana, les ficcions narratives es plantegen parlar de l'amor en temes subjectius i en un elevat i retòric llenguatge, de manera que, en paraules de Pujol, Ovidi «és un dels principals ingredients en la configuració de la literatura sentimental quatrecentista»³⁹¹

3.5.1. Traduccions catalanes de les obres d'Ovidi³⁹²

És evident, per tant, que als segles XIV i XV *l'Ars amandi* i els *Remedia amoris* ovidians són presents als escriptors catalans, almenys alguns extractes d'aquests llibres, encara que no sempre són capaços d'atribuir-los al seu autèntic autor.³⁹³

Des d'un punt de vista formal, l'adopció de la prosa és per a Arseni Pacheco un dels factors determinants en l'evolució i canvi de les idees sobre l'amor i sobre la passió amorosa, alhora que marca un trencament amb la tradició de l'amor cortès i comporta l'aparició d'un nou punt de vista davant la matèria narrada i una nova concepció del text narratiu.³⁹⁴ Pren

³⁹¹ Josep PUJOL (2002b), *op. cit.*, p. 145.

³⁹² En aquest apartat no considerem l'obra pseudo-ovidiana *De vetula / Ovidi enamorat* (BC, ms. 831, ff. 26-36v, BITECA manid 1760). El tindrem en compte, però, en la graella de presència d'Ovidi a les biblioteques barcelonines perquè ens pot donar indicis de la circulació de textos pseudoovidians que hom interpretava com a escrits per Ovidi. Marçal OLIVAR, «Un nou manuscrit d'obres de Bernat Metge», *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya*, núm. 6 (1925), ps. 366-377; Lola BADIA (1988a), *op. cit.*; Lluís CABRÉ (ed.), *Bernat Metge, Llibre de Fortuna e Prudència*, Barcelona, Barcino, 2010, ps. 18-19.

³⁹³ Lola Badia repasa la presència d'Ovidi en la literatura catalana d'aquests segles, indicant els principals nuclis de presència ovidiana en les lletres catalanes antigues, els quals es concentren entorn de personatges com Roís de Corella o Bernat Metge. A través de Corella o per altra via apareix Ovidi al *Tirant lo Blanc* i Francesc de la Via es fa ressò de les Heroides. Entre els poetes, Ovidi és esmentat tot passant des de Guerau de Cabrera al segle XII fins a Jaume Gasull al *Somni de Joan Joan* al segle XV. Ovidi és poderosament present en Jordi de Sant Jordi i menys poderosament en Joan Berenguer de Masdovelles, Pere Torroella i Lluís Icart. També és present en Ausiàs March. L'Ovidi moralment reciclat és utilitzat per Francesc Eiximenis, Felip de Malla, Isabel de Villena o Nicolau de Pachs, entre d'altres. Remetem al repàs acurat de l'autora: Lola BADIA (1993a), *op. cit.*, ps. 42-53.

³⁹⁴ Arseni PACHECO I RANSANZ, «L'anàlisi de la passió amorosa en alguns texts del segle XV. Anatomia d'un gènere en embrió», *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, VI, *Miscel·lània Pere Bohigas*, vol. 3, Barcelona,

aleshores vigor una prosa de regust classicitzant inspirada en les obres d'Ovidi centrada en l'anàlisi de la passió amorosa que introdueix una sèrie de motlles formals clàssics aptes per a modelar un conjunt de reflexions sobre la naturalesa de la passió amorosa, descrivint el procés de seducció, la caiguda en la temptació, els remordiments i els processos mentals per autoenganyar-se, essencials per a la introspecció dels personatges, per a la confessió íntima i per a l'exposició dels estats mentals contradictoris, dels dubtes i de les decepcions dels enamorats.³⁹⁵

L'arribada de Violant de Bar a la cort el 1380 és decisiva en la formació d'aquest nou gust literari,³⁹⁶ i està estretament lligada a la proximitat que mostren ella i el rei Joan I amb les biblioteques de la família reial francesa. Tal com expliquen Lluís Cabré i Montserrat Ferrer:

La porta oberta pel matrimoni de Joan i Violant donava directament a una biblioteca extraordinària: la que havia fundat Carles V el 1368 a la Torre del Louvre, amb un bibliotecari fix (Gilles Malet) i ordres de control dels llibres molt precises. La biblioteca del Louvre —de fet, el primer nucli de l'actual Bibliothèque Nationale de France— contenia més de nou-cents volums (sense comptar els que el rei tenia a les altres residències), i reflectia sens dubte un model de cultura àulica promogut personalment pel rei. Carles V es va envoltar d'un equip de traductors i a la Torre del Louvre abundaven les obres en francès, mostra evident de la voluntat d'instaurar una cultura en vulgar. El 1380, en accedir al tron el delfí, Carles VI, la biblioteca fou

Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1983, ps. 25-38, i del mateix autor «La narració en primera persona en els segles XIV i XV: notes per a una reavaluació crítica», dins Philip RASICO i Curt WITTLIN (eds.), *Actes del V Col·loqui d'estudis catalans a Nord-Amèrica (Tampa-St. Augustine, 1987)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1988, ps. 99-109.

³⁹⁵ Josep SOLERVICENS, «La literatura catalana del Renaixement: una renovació inspirada en els clàssics», *Actes del I, II i III Col·loquis sobre art i cultura a l'època del Renaixement a la Corona d'Aragó* (Tortosa, 1996-1999), Tortosa, Arxiu Històric de les Terres de l'Ebre, 2000, ps. 99-143.

³⁹⁶ Isabel DE RIQUER, «Los libros de Violant de Bar», dins María del Mar GRAÑA CID (coord.), *Las sabias mujeres: educación, saber y autoría (siglos III-XVII)*, Madrid, Asociación Cultural Al-Mudayna, 1994, ps. 161-174. Glòria SABATÉ i Lourdes SORIANO, «Reinas catalanas: mujeres, lectoras y protectoras de la cultura (siglos XIV-XV)», dins María DEL VAL (coord.), *Mujer y cultura escrita. Del mito al siglo XXI: VIII Congreso Internacional de Historia de la Cultura Escrita (Alcalá de Henares, 2003)*, Gijón, Trea, 2005, ps. 85-96.

saquejada pels oncles del nou rei, especialment els ducs Joan de Berry, Lluís d'Anjou i Felip de Borgonya, i per la seva tia Maria de Bar, entre d'altres. Lluís d'Anjou, per exemple, es va apoderar d'una quarantena de volums al cap de ben poc [...]. Tot i així, al final del regnat de Carles VI encara hi quedaven uns sis-cents llibres dels temps del seu pare, i se n'hi havien afegit uns dos-cents —això ho sabem perquè el bibliotecari es va mantenir per expressa voluntat de Carles V—. La biblioteca del Louvre era una font per a tots els membres de la família reial, més encara després de 1380, i per això és important tenir en compte els inventaris conservats dels oncles de Carles VI, en particular els de la col·lecció del duc de Berry.³⁹⁷

Els autors destaquen la bona informació que Joan i Violant rebien dels llibres de les biblioteques franceses i la rapidesa amb què s'assabentaven de les novetats. En aquesta cerca de llibres els movia, més enllà de la lectura, el valor econòmic que hi ha rere la possessió d'exemplars d'extrema bellesa i la voluntat de compleció, que els portava a obtenir exemplars millors d'obres que ja posseïen, però que sabien incompletes o fragmentàries. Es tracta d'un comportament que, en darrer terme, demostra «una ferma voluntat de *translatio cultural*, d'adquirir i emular el prestigiós model de la cort francesa, un àmbit que des de Carles V era també, conscientment, un model de cultura en vulgar».³⁹⁸

En aquesta imitació, doncs, la literatura de temàtica amorosa ocupa un lloc destacat, amb les obres d'Ovidi com a capdavanteres,³⁹⁹ i de nou la cort, en aquest cas significativament femenina, serà l'encarregada de prestigiar aquestes novetats literàries i possibilitar que aviat traspassi fronteres, de manera que les obres d'Ovidi a inicis del segle

³⁹⁷ Lluís CABRÉ i Montserrat FERRER, «Els llibres de França i la cort de Joan d'Aragó i Violant de Bar», dins Anna ALBERNI, Lola BADIA, Lluís CIFUENTES i Alexander FIDORA (eds.), *El saber i les llengües vernacles a l'època de Lluís i Eiximenis. Estudis Icrea sobre vernacularització*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2012, ps. 217-218.

³⁹⁸ *Ibidem*, p. 228.

³⁹⁹ Antonio CORTUJO OCAÑA, *La evolución genérica de la ficción sentimental de los siglos XV y XVI. Género literario y contexto social*, Tâmesis, Londres, 2001.

XV començarà a circular per les biblioteques privades urbanes, tal com veurem més endavant. Faran aquests nous lectors la mateixa lectura que se n'havia fet en l'àmbit cortesà? Serà una lectura propera a la que podrien trobar en les pàgines del *Curial*? Vegem-ho.

3.5.1.1. *Heroides*

Com ja hem dit més amunt, som davant d'un conjunt d'epístoles majoritàriament femenines enviades als herois corresponents, molts dels quals relacionats amb la guerra de Troia. D'aquí el seu èxit de difusió i la curiositat que van despertar entre els lectors que volien satisfer el seu interès per informacions històriques, mitològiques o etnogràfiques... Però Guillem Nicolau, amb la seva traducció, també vol explicar i travar uns discursos suasoris en forma epistolar que esdevinguin models de retòrica i compendi de saber amorós.⁴⁰⁰

Josep-David Garrido ens indica que Nicolau fou un home de confiança de l'entorn reial: va ser ajudant de l'escrivania de la cancelleria i havia estat capellà i comensal de la reina Elionor, tercera muller de Pere III. El 30 de juliol de 1366 entrà com a ajudant de registre a la cort de l'esmentada reina. En 1375 redactà els epitafis dels reis Jaume II i Alfons III el Benigne. Estudiant de dret canònic, el rei el recomanà al papa en 1373 per a l'obtenció del benefici de l'església de Maella (la Terra Alta, però diòcesi de Saragossa), i en 1375, encara estudiant, fou recomanat de nou per a obtenir el benefici de l'església de Tiana, al Maresme. Finalment, Guillem Nicolau s'establí a Maella, on el tenim documentat, com a rector, en una visita pastoral del visitador diocesà realitzada el 29 de novembre del 1387.⁴⁰¹

El primer testimoni que tenim de Guillem Nicolau com a traductor de les *Heroides* d'Ovidi és del 28 de gener de 1389, data en què des de Montsó Joan I reclamà una còpia *en*

⁴⁰⁰ Josep PUJOL, «Traducció, transmissió, divulgació: tres aspectes de les 'Heroides' de Guillem Nicolau», dins A. ALBERNI, L. BADIA i Ll. CABRÉ (eds.) (2010), *op. cit.*, ps. 123-159.

⁴⁰¹ Josep-David GARRIDO i VALLS, «La traducció catalana medieval de les 'Heroides' d'Ovidi», *Faventia*, núm. 24.2, 2002, ps. 37-53.

romanç de les *Epistoles*.⁴⁰² Sabem també que prèviament, en gener de 1381, Nicolau treballava en la traducció de les *Cròniques d'Aragó e de Sicília*.

Tot i que els inventaris de llibres i la utilització literària demostren que les *Heroides* no són específicament una lectura femenina, Pujol afirma que és un material que s'associa inequívocament a un univers de lectores: ho testimonia *Lo Somni* de Bernat Metge, quan, per boca de Tirèsies, s'inclouen les *Epístoles* d'Ovidi en un breu catàleg de lectures femenines.⁴⁰³ L'obra de Metge és de 1399; la traducció de les *Heorides* de Guillem Nicolau és escassament deu anys anterior (1389-1390), la qual cosa indica que la inclusió a la llista respon amb tota probabilitat a l'impacte d'una novetat literària que s'acabava de posar en circulació en català, i íntimament relacionada amb el cercle cortesà de la ja esmentada reina Violant de Bar. Els documents exhumats per Antoni Rubió i Lluch testimonien el que hem apuntat més amunt: la família reial com a primers lectors d'Ovidi, amb un especial interès per part de la reina; entre d'altres, destaquem que la reina Violant, qui demana la traducció del text d'Ovidi l'11 de febrer de 1390,⁴⁰⁴ especificant el 10 de març següent que també li enviï la glossa corresponent.⁴⁰⁵ Que és una lectura que interessa específicament les dones de la família reial ho testimonia també l'inventari de béns rebuts pel rei Martí de l'herència de la seva neboda, la

⁴⁰² «Lo rey. Com nos vullam haver copia de les epistoles d'Ovidi, les quals vos havets arromançades, pregam e manam vos que de la dita copia nos enviets en romanç encontinent per certa persona, **car pler e servi y nos en farets e lo contrari nos desplauria molt**. Dada en Muntso, sots nostre segell secret, a .xxviii. dies de jener de l'any .mccclxxxviii. rex Johann»; Antoni RUBIÓ I LLUCH, (2000), *op. cit.*, vol. I, p. 350, DOC. CCCXII.

⁴⁰³ Stefano M. CINGOLANI (ed.), *Bernat Metge. Lo somni*, Barcelona, Barcino, 2006.

⁴⁰⁴ «La reyna. Rector: per ço com nos trobam plaer gran en les letres d'Ovidi en pla, e nos, per relació d'alcuns domèstichs nostres dignes de fe, hajam entés que vos havets aquelles desplanades e per consegüent los tenits, pregam vos que aquelles, vista la present, nos trametats si a nos desigats servir e complaure, altra letra nostra no esperada, car nos, haudes aquelles, les ferem tantost copiar e les vos remetrem sens tota falla. E d'açò nos farets servey, lo qual molt vos grahiem e ns tendrem par dit en sos cas e loch a fer vos gràcies e favors. Dada en Barchinona, sots nostre segell secret, a .xi. dies de febrer de l'any .mcccxc. la reyna. Al amat nostre en Guillem Nicholau, rector de Maella e capellà del senyor rey. Domina regina mandavit mihi Petro Otgerri»; Antoni RUBIÓ I LLUCH, (2000), *op. cit.*, vol. I, ps. 361.-362, DOC. CCCCIV.

⁴⁰⁵ «La reyna. Rector: vostra letra havem rebebudada, en la qual nos feets saber que vos sots mes en glosar lo translats de les letres d'Ovidi en pla, lo qual nos devets tremetre o aportar. Perque, regraciants vos molt la bona proferta que ns en havets feta, vos pregam que assiduament, continuant ab diligència, la dita glossa, nos vullats trametre, on abans porets, per persona certa o aportar lo dit translats ensemps ab la glossa que per vos hi serà feta. E d'acò nos farets plaher, lo qual molt vos grahiem. Dada en Barchinona, a .x. dies de març de l'any .mccclxxx. la reya. A l'amat nostre en Guillem Nicholau, rector de la sgleya de Maella e capellà del senyor rey. Domina regina mandavit mihi Petro Otgerri»; *ibidem*, ps. 363-364, DOC. CCCCVII.

comtessa de Foix, efectuat a Barcelona el 9 de juny de 1409: la neboda deixa al seu oncle un exemplar valuós de les *Heroides*, el qual, d'acord amb Josep Pujol, podria perfectament ser un regal de Joan I i Violant de Bar en ocasió del casament de la infanta Joana l'any 1392 amb Mateu de Castellbò, comte de Foix.⁴⁰⁶

A diferència de les *Transformacions*, les *Epístoles* presenten una major autonomia literària i moral perquè l'escola es limita a insinuar l'orientació moral del conjunt, reduint la funció de les glosses a l'aclariment gramatical i mitològic. D'acord amb els dos testimonis manuscrits conservats de l'obra, Pujol assenyala que les glosses constituïen un tot del qual es podia prescindir materialment. Cap dels dos testimonis estan glossats tot i que presenten indicis de l'existència prèvia del comentari marginal que procedeix dels *Bursarii Ovidianorum* de Guillem d'Orleans (ca. 1200).⁴⁰⁷ Hi tornarem quan analitzem els testimonis conservats.

3.5.1.2. *Transformacions*

Som davant d'un producte diferent a l'anterior traducció, tant pel plantejament i manera de treballar com per la pròpia figura del traductor. Amb aquest personatge assistim a l'assoliment de les pretensions dels mercaders i notaris que venim analitzant com a públic ideal del *Curial e Güelfa* i que vindrien a ser la generació anterior al nostre traductor: Francesc Alegre i Llobera, membre d'una de les famílies de mercaders més importants de Barcelona analitzades a la primera part d'aquest treball, gràcies a l'esforç del pare, pot anar a rebre una bona educació a Itàlia i acaba ascendint a l'estament dels ciutadans, essent admès, tal com assenyala Torró, «en cercles cortesans, en els ocis dels cavallers i de ciutadans de les

⁴⁰⁶ «Item un libre en pergami, scrit en cathalà, en què són les epístoles d'Ovidi arromançades, és cubert de posts de cuyr negre ab deu claus e ab quatre guafets»; *ibidem*, p. 445, DOC. DXI.

⁴⁰⁷ L'autor demostra que hom pot accedir a aquestes glosses gràcies a la traducció castellana anònima de 1440 conservada a la Biblioteca Colombina de Sevilla, ms. 5-5-15, la qual depèn de la traducció catalana i al seu torn va condicionar la versió que en va fer Juan Rodríguez del Padrón (*El Bursario*)

millors famílies de l'oligarquia barcelonina, que són els que trobem com a interlocutors en les (seves) obres».⁴⁰⁸

El període formatiu d'Alegre, doncs, fou a Palerm, i sota el mestre Iacobo della Mirambella, instructor del príncep de Viana i de Ferran II. Aquest període s'estén al llarg de la dècada de 1460 i es presenta com a clau per a la biografia literària d'Alegre.⁴⁰⁹ L'activitat literària del nostre escriptor Torrò l'agrupa en dos períodes:⁴¹⁰

- 1) Entre els anys 1472-1482: època de joventut (18/22 anys als 30) amb obra amorosa i la traducció dels *Comentaria tria de primo bello punico* de Leonardo Bruni. Es tracta d'una obra relacionada amb la cort, amb cercles de cavallers i ciutadans honrats.
- 2) Al voltant de 1493-95: totalment diferent, amb producció ja lligada a la impremta i a obres religioses (*Vida de sant Josafat*, *Passió de Jesucrist*, *Vida de Nostra Dona*) en un camí que recorda molt al de Roís de Corella.

Hom indica que va començar a traduir *Les Metamorfosis* d'Ovidi abans del 1482, data en què devia marxar cap a Palerm (conservem el contracte amb el llibreter Pere Miquel per imprimir les *Transformacions*, l'any 1494). Aquestes *Transformacions* van acompanyades per les *Al·legories*, basades en les *Genealogiae* de Boccaccio però completades també amb les *Allegoriae* de Giovanni Del Virgilio comentant les *Metamorfosis* d'Ovidi, de les quals poden certament prendre el nom.⁴¹¹ Per això Pere Bescós creu que la producció de la primera etapa d'Alegre s'ha de relacionar amb el seu període i activitat formativa, concretament com a resultat de la lectura de dos comentaris: les citades *Allegoriae* de Giovanni Del Virgilio i el

⁴⁰⁸ Fill de Berenguer, també mercader, firma capítols matrimonials amb Beatriu de Llobera el 1449. Encara viu el 1495, es tracta d'un gran i influent mercader, amb importants negocis a Sicília i al Mediterrani oriental, que dóna sovint crèdit a la casa reial i que pertanyia a l'oligarquia municipal per l'estament mercader, amb presència a Palerm, on estudiarà el seu fill; Jaume TORRÓ (1994), *op. cit.*, p. 227.

⁴⁰⁹ Pere BESCÓS, «Comentari i formació literària en Francesc Alegre: Ovidi i Bernardo Ilicino», *Llengua & Literatura*, núm. 24 (2014), ps. 33-53.

⁴¹⁰ Jaume TORRÓ (1994), *op. cit.*, ps. 226-227.

⁴¹¹ Sobre aquest autor remetem al treball de Lola BADIA (1993c), *op. cit.*, ps. 65-66, amb la bibliografia corresponent.

Commento del metge sienès Bernardo Illicino als *Trionfi* de Petrarca (1466-1471). Igualment, el crític assenyala que la producció d'aquests anys, com a exercici, és posteriorment reaprofitada amb una finalitat social: *La primera guerra púnica* de Leonardo Bruni⁴¹² la dedica posteriorment, com a «obra de cavalleria», al seu cunyat, el cavaller Antoni de Vilatorra, en el context del setge de Barcelona (1471-1472), i les *Transformacions* les dedica a la filla de Ferran II, Joana «la boja», potser en l'intent de situar-se al voltant d'altres humanistes de cort al servei dels reis catòlics o la seva família.

Pel que fa a la traducció de les *Transformacions*, hom troba en Alegre una preocupació teòrica clara per mantenir en la traducció l'estil d'Ovidi, actitud que lliga molt estretament amb les idees humanistes de Bruni, amb una sensibilitat nova envers l'obra objecte de traducció que l'allunya de la manera «medieval» de traduir els clàssics que apreciàvem en Guillem Nicolau.⁴¹³ Llegeix Ovidi en clau naturalista i no moralista, i d'acord amb Lola Badia, treballa profundament mediatitzat pels seus models italians (l'esmentat Bruni i Boccaccio). A Boccaccio l'elogia constament, sobretot les seves *Genealogia deorum gentilium*, obra que inspira a Alegre el muntatge, al seu torn al·legòric, que s'inventa al pròleg de les seves al·legories,⁴¹⁴ en el qual Boccaccio hi presideix un «col·legi» de vint doctors que

⁴¹² Ens diu Badia, *ibidem*, p. 57, nota 56, que Ferran Valentí, com Alegre, reclamen Bruni com a mestre. Una bona aproximació als canvis que sobre el discurs traductològic introdueix Bruni la trobem a Elisa BORSARI, «Leonardo Bruni y el discurso traductológico del siglo XV». *eHumanista*, núm. 28 (2014), ps. 355-368. Segons Montserrat Jiménez, «la obra de Bruni, tanto la original como sus traducciones, era conocida, leída, traducida e imitada por los intelectuales contemporáneos más importantes de los distintos reinos peninsulares y el entusiasmo por las letras italianas y la recuperación de los clásicos que despertaron en los castellanos las obras de Petrarca o Dante, Aristóteles o Cicerón se debe, muy probablemente, a las recreaciones biográficas y a las traducciones que de ellos llevó a cabo el mismo Bruni». L'autora constata que les biblioteques peninsulars conserven més de 180 manuscrits d'obres de Bruni, entre els quals únicament 36 són traduccions al català i castellà. La resta són en llatí, i únicament unes poques còpies són datades amb posterioritat al segle XV. Destaca la preferència per les obres de temàtica historiogràfica, moral i política; Montserrat JIMÉNEZ SAN CRISTÓBAL, «Del latín al vernáculo: la difusión manuscrita de la obra de Leonardo Bruni en la Castilla del siglo XV», *Revista de Literatura Medieval*, núm. 23 (2011), p. 182.

⁴¹³ La seva concepció amorosa també és deutora d'aquestes fonts. Remetem a Gemma PELLISSA, «El discurs amorós de Francesc Alegre», dins Maria CARRERAS *et. al.* (eds.), *La ciutat de l'amor. Scrivere la città, raccontare i sentimenti. Atti del X Congresso Internazionale dell'Associazione Italiana di Studi Catalani (Verona, 22-25 febbraio, 2012) Edició digital (CD-ROM)*, Alessandria, Associazione Italiana di Studi Catalani-Edizioni dell'Orso, 2013, ps. 173-185.

⁴¹⁴ A banda del citat treball de Lola Badia, convé també tenir present Anna Mariam COMPAGNA, «Ai margini dell'Umanesimo. Una poetica rinascimentale nei paesi catalani? Il prologo di Francesc Alegre al suo commento alle 'Metamorfosi' di Ovidio», *eHumanista/IVITRA*, núm. 1 (2012), ps. 31-41.

expliquen Ovidi. Cada un té la seva entrada en el diàleg, que va aclarint els dubtes d'Alegre entorn de l'obra. La utilització d'aquesta font demostra, segons Badia:

Una valoració entusiasta de l'erudició en ella mateixa i l'assumpció d'unes claus de lectura evemeristes i naturalistes; Alegre ens ofereix pràcticament sempre «interpretacions en sentit històric». Des d'aquest punt de vista caldria fer notar que les al·legories d'Alegre en realitat són ben poc al·legòriques, ja que el sentit «altre» de les faules ovidianes, més que moral, simbòlic o figurat, sol ser real i concret i hom el pot relacionar amb l'autèntica «natura» de les coses o situable en un passat suposadament objectiu.⁴¹⁵

3.5.1.3. Manuscrits catalans de les obres d'Ovidi

3.5.1.3 a. *Heroides*

Tal com podem observar en la taula corresponent, dos són els testimonis que ens n'han pervingut, el ms. 543 de la Bibliothèque Nationale de París i el manuscrit 1599 de la Biblioteca de Catalunya de Barcelona. Tots dos testimonis, datables al segle XV i de paper, semblen procedir d'un mateix arquetip, bé que amb diverses variants.

Hom relaciona el text que reporta el manuscrit parisenc amb la traducció de Guillem Nicolau, la qual presenta les característiques generals de la tradició medieval de l'obra

⁴¹⁵ Lola BADIA (1993a), *op. cit.*, ps. 61-62. Valentí Fàbrega valora l'obra en termes semblants: «El to obsessiu de moralista de l'autor de l'*Ovide moralisé* és absent al comentari d'Alegre i, sobretot, la deriva d'un Pierre Berçuire d'engiponar, tot seguint una estructura narrativa ovidiana, un conglomerat absurd de citacions bíbliques i reflexions teològiques de catecisme, no pot ser més diametralment oposada a l'estil interpretatiu de l'humanista barceloní (...) es podrà criticar que en el comentari de les 'Transformacions' el seu autor mostri més erudició que originalitat i que es refugii sota l'autoritat de comentaristes que l'han precedit, singularment, la d'un Boccaccio, com ell mateix reconeix palesament, però de cap manera que posi la seva lectura i traducció de la mitologia del poeta romà al servei d'una apologetica arbitrària i insubstancial»; Valentí FÀBREGA, «L'eròtica ovidiana i l'humanisme català: el mite d'Hermafrodit en les 'Transformacions' de Francesc Alegre», *Revista de l'Alguer*, núm. 9 (desembre 1998), ps. 268-269. Del mateix autor tenir en compte també «Les 'Transformacions' del poeta Ovidi segons la versió de Francesc Alegre: el mite de Pigmalió», *Zeitschrift für Katalanistik*, núm. 6 (1993), ps. 73-96.

ovidiana: l'exclusió de l'epístola XV («de Safo a Faó»), la llacuna dels versos 39-142 de XVI («Paris a Helena») i la interrupció de XXI («Cídipe a Aconci») al vers 14.⁴¹⁶ Per les seves característiques codicològiques, es tracta d'un còdex que Josep David Garrido relaciona amb...

...els confeccionats a la fi del segle XIV i el primer quart del segle XV, amb una escriptura gòtica d'influència francesa, intruïda a Catalunya per les tendències culturals filofranceses de la cort catalana al regnat de Joan I (1387-1396), abans que el gust per la nova *littera antiqua* o humanística influenciï o desplaçi definitivament l'escriptura gòtica catalana. Així doncs, el manuscrit caldria situar-lo temporalment entre el regnat de Joan I i els primers anys d'Alfons IV el Magnànim.⁴¹⁷

Com la majoria dels manuscrits catalans conservats, presenta una decoració estàndard bastant senzilla, amb alternança de caplletres ornamentades vermelles i blaves, que trobem a l'inici de cada glossa i epístola. Les anotacions que hi apareixen són posteriors a la circulació medieval del còdex.

Pel que fa al manuscrit de la Biblioteca de Catalunya, es tracta de fulls solts que contenen únicament la quarta *Heroida*. En paper, ocupa dos folis d'un terni, escrits a rengló tirat i amb un espai reservat per a la caplletra a l'inici del text, amb una *p*, inicial de *Phedra*, com a marca. Al marge superior del f. 1r, una anotació molt probablement d'Andreu Balaguer i Merino, el seu posseïdor i qui n'identificà el text: «S. XV. Fragment d'una letra mitològica; o sia traducció de la 1a meytat de la IV *Heroida* d'Ovidi (Phedra a Hypòlit)». Aquest fragment coincideix amb el manuscrit de París.

Cap dels dos testimonis esmentats contenen la glossa sistemàtica del text en la qual

⁴¹⁶ Josep PUJOL «Les glosses de Guillem Nicolau a la seva traducció de les 'Heroides' d'Ovidi (1390): una proposta d'identificació», *Caplletra*, núm. 39 (2005), p. 201.

⁴¹⁷ Josep-David GARRIDO (2002), *op. cit.*, p. 41.

sembla que treballava Nicolau, d'acord amb la informació que ens dona la carta de la reina Violant més amunt citada. Tal com assenyala Josep Pujol, «l'únic material complementari que presenta la traducció són els *accessus* particulars avantposats a cada epístola, habituals en la tradició manuscrita llatina del text [...] que de cap manera no poden ser confosos amb les glosses en què treballava Nicolau, tot i que una i altra cosa formen part d'un mateix procés».⁴¹⁸ L'estudiós creu que o bé davant la urgència de les peticions de la reina, Guillem Nicolau no va enllestir les glosses i li va enviar un text sense glossar, tal com ens ha pervingut, o bé Nicolau va enllestir les glosses i ha existit una tradició manuscrita del text glossat avui perduda. L'estudi de la versió castellana (literal i exacta) del text català conservada en un manuscrit de la Biblioteca Colombina de Sevilla (ms. 5-5-16) ha permès a Pujol demostrar que, efectivament, va existir aquesta tradició manuscrita del text glossat que no hem conservat, i ha pogut plantejar la manera de treballar del nostre traductor: «l'aparat acadèmic que acompanyava el seu manuscrit llatí de les *Heroides* era l'instrument [...] que li permetia desplegar el sentit el text ovidià i clarificar-lo per als lectors catalans en una prosa destinada a convertir-se en un model per als escriptors del segle XV».⁴¹⁹

Som, per tant, davant d'una transmissió escadusera que molt probablement conviu amb una difusió no directa de les obres d'Ovidi mitjançant extractes i florilegis que remet sense cap mena de dubte a una manera de llegir i valorar Ovidi estretament lligada a la tradició escolar, a partir de la qual hom pot extreure'n gaudi però també profitoses lliçons històriques i morals. Es tracta d'una interpretació que neix sota l'estímul de la cort, però ja veurem que aviat traspasa fronteres, arribant a les biblioteques de mercaders com Guillem de Cabanelles.

⁴¹⁸ Josep PUJOL (2005), *op. cit.*, p. 203.

⁴¹⁹ *Ibidem*, p. 226. Del mateix autor tenir en compte també, *id.*, «Texto y glosas en la traducción catalana medieval de las 'Heroidas'», dins Barry TAYLOR i Alex COROLEU (eds.), *Latin and Vernacular in Renaissance Iberia, III: Ovid from the Middle Ages to the Baroque*, Manchester, Manchester Spanish-Portuguese Studies, 2008, ps. 175-188.

3.5.1.3 b. *Metamorfosis*

Des d'un punt de vista codicològic també és una obra que presenta una novetat: no en conservem transmissió manuscrita. Sabem que fou impresa a Barcelona, al taller de l'impressor Pere Miquel, el 24 d'abril de 1494 i que molt probablement el text que conservem va ser corregit pel mateix Francesc Alegre.⁴²⁰ En l'actualitat se n'han conservat una vintena de testimonis: Rafael Mérida assenyala que el prestigi del seu autor i la novetat que suposà la traducció d'un clàssic tan imprescindible com és aquesta obra han assegurat la seva conservació, i adquisició, per part de nombroses institucions europees.⁴²¹ No tots aquests incunables contenen les dites *Transformacions* acompanyades de les al·legories o comentaris sobre el text d'Ovidi, i alguns presenten molts errors i salts en la numeració dels folis. Uns quants presenten anotacions marginals i fragments subratllats. El que anotem a la taula és el que BITECA dona com a testimoni principal: l'exemplar Biblioteca de Catalunya (11-VII-16), el qual es conserva en molt bon estat i presenta l'obra completa.

3.5.1.4. Ovidi a les biblioteques barcelonines

Tal com podem observar a la taula corresponent, Ovidi és un autor present a les biblioteques barcelonines del segle XV, tant amb les dues obres analitzades en aquest capítol, les *Heroides* i les *Metamorfosis*, com d'altres que únicament les trobem circulant en llatí: *De arte amandi*, *De remediis amoris*, *De medicamine faciei femineae*, *De Ponto*, entre d'altres, al costat de dues obres pseudo-ovidianes, el *De vetula* i el *De speculo*. Abasten diversos grups

⁴²⁰ Vid. Pere BESCÓS (2007), *op. cit.*

⁴²¹ Jaume TORRÓ (1994), *op. cit.*, p. 222; Rafael M. MÉRIDA, «L'exemplar incunable de les 'Transformacions' d'Ovidi en versió de Francesc Alegre (Barcelona, Pere Miquel, 1494) a 'La Casa del Libro' de San Juan de Puerto Rico», *Tirant*, núm. 15 (2012), ps. 171-174.

socials, però destaquen els homes d'església i els notaris, alguns dels quals tenen més d'una obra del nostre autor; és interessant el cas de Francesc de Vinyamata, prevere beneficiat de l'església de Santa Maria del Mar, qui posseïa unes *Heroides* (1f), un *De Ponto* (4) i un *De remediis amoris* (7c), i com no podria ser d'una altra manera, el notari Bernat d'Eplugues, un dels protagonistes de la primera part del nostre estudi, notari filoclàssic, qui té nombrosos exemplars de diverses obres d'Ovidi, en llatí i alguns miscel·lanis, amb tot una sèrie de comentaris, glosses i exposicions: té una glossa sobre les *Epístoles d'Ovidi* (1g), i diverses glosses i comentaris sobre les *Metamorfosis* (8a ítems 99, 21, 33 i 15), un manuscrit miscel·lani amb *De arte amandi* i les *Epístoles* (2d), un altre exemplar miscel·lani que conté el *De medicamine faciei femineae*, *Metamorphoseos*, *De tristibus*, entre d'altres obres (3, 6b, 8e).

Predominen les versions llatines de les obres, conservades, sembla, en còdexs del tipus registre, en paper, rengló tirat i una decoració moderada (excepte el volum de les *Metamorfosis* en mans del notari Joan Ginebret (8b) de gran luxe. En un parell de casos Ovidi va acompanyat d'altres textos, formant curiosos manuscrits miscel·lanis: trobem unes *Heroides* escrites al costat de l'*Escipió i Anibal* d'Antoni Canals (1d), el *De arte amandi* escrit al costat d'un *Llibre dels àngels* d'Eiximenis (2a), un *De speculo* amb Boeci de nou en mans del notari Bernat d'Esplugues (9) i un *De Pulice* al costat d'un *Enric*, i un *Facet*, configurant aquest darrer un volum que Iglesias relaciona amb l'ensenyament de la gramàtica llatina (nota 10 de la taula). Pel que fa a al primer d'aquests exemplars miscel·lanis, Josep Pujol destaca que les *Heroides* acompanyin una altra obra que per a les dates de l'inventari també és una novetat, l'obra de Canals, la qual cosa indica una biblioteca que està al cas de les novetats literàries. Es tracta, a més, d'una biblioteca singularment rica en traduccions d'obres clàssiques, amb una significativa presència de les traduccions de Canals. Pujol identifica el propietari com un membre de la petita noblesa o del patriciat urbà ja que, segons

ell, «no pot ser aliè a la seva condició social el fet que l'inventari fos alçat a instàncies de Manuel de Rajadell, cavaller, canonge i ardiaca de la Seu de Barcelona, relacionat amb Margarida de Prades (justament en afers literaris) i que havia de ser el dedicatari del *Memorial del pecador remut* de Felip de Malla.»⁴²² El volum que configura el *De arte amandi* i el *Llibre dels àngels* d'Eiximenis (2a) era propietat de Bernat Isern, pesador del pes reial, relacionat amb el pintor Bernat Martorell, per tant, un personatge relacionat amb la cort.

Destaca la presència aclaparadora del *De remediis amoris* en biblioteques d'homes d'església, segurament utilitzada com a font d'arguments misògins i disuasoris contra l'amor i les dones (7). D'aquest grup crida l'atenció el volum que tenia Joan Cardona, prevere beneficiat de la Seu de Barcelona (7d), «no acabat»... Som davant d'una autocòpia?

També hi ha mercaders interessats en Ovidi. Trobem un *De arte amandi*, còpia de poca qualitat escrit en llatí, que passa d'un mercader a un altre (2c, 1465), i el mercader Guillem Cabanelles, que l'any 1423 posseïa un volum de *Lletres d'Ovidi*, en pla. Jaume Aurell i Alfons Puigarnau consideren l'inventari d'aquest mercader com a testimoni «de una llamativa pujanza comercial, materializada en un alto grado de riqueza material y la abundancia de espacios dedicados a la acumulación de mercancías».⁴²³ La seva biblioteca, formada per 21 volums, «además de los libros de contabilidad propios de su trabajo, tiene abundantes volúmenes de temática muy variada, desde libros de espiritualidad hasta literatura de entretenimiento e histórica».⁴²⁴ Així, hi trobem un exemplar del *Llibre dels àngels* de Francesc Eiximenis («6. ítem, un altre libre scrit en paper, ab posts engrutades cubertes de alude blanche, appellat *Libre dels Àngels*. Lo qual comença, ço és, en lo negre: “lo primer, tracte dels Àngels”. E feneix lo dit libre, ço és, la darrera carta: “en sa guarda e protecció. In sécula seculorum. Amen”»); una còpia del *Llibre del rei En Pere* («7. <Primo>, un llibre de forma major, ab posts cubertes de cuyr negre, scrit en paper, ab .II. gaffets, appellat

⁴²² Josep PUJOL (2010), *op. cit.*, p. 131.

⁴²³ J. AURELL i A. PUIGARNAU (1998), *op. cit.*, p. 151.

⁴²⁴ *Ibidem*, ps. 154-155.

Conquestes del Rey en Pere. Lo qual comença, ço és, en la primera carte de la taula del dit libre: “lo pròlech de aquest libre”. E feneix en la darrera carta del dit libre: “en aquest món viscam. Amen”»), matèria artúrica («3. ítem, un altre libre ab posts cubertes de cuyr negre, ab .II. gaffets e bolletes, scrit en paper, ab sisterns de pergamí, appellat *la Conquesta del Sant Gresal*. Lo qual comença en la primera carta: “en aquell temps dix lo comte”. E feneix lo dit libre a mig de pàgina en la darrera carta: “no és nagú que res ne digua”»), i el llibre de viatges de Marco Polo, entre d’altres («4. ítem, un altre libre scrit en paper, ab posts cubertes de cuyr vert, ab .II. gafets, appellat *Micer Marcho Pollo*, lo qual comença en la primera carta: “Ací comença lo *Libre de les províncies e de les encontrades*”. E feneix lo dit libre en la darrera carta: “perquè vos fas fi en aquest libre. Déus sia ab tots. Amen”»).

Veiem, per tant, que Ovidi era conegut, valorat i llegit a la Barcelona del segle XV entre els nous grups socials amb inquietuds culturals i de govern que hem analitzat a la primera part d’aquest estudi. De nou la presència del notari Bernat d’Esplugues, amb volums d’obres i de glosses explicatives corresponents, ens porta a un entorn de notaris filoclàssics que molt probablement farien una lectura semblant d’Ovidi a la que trobem al *Curial e Güelfa*.

3.5.1.5. Ovidi, *Curial e Güelfa* i els possibles nous lectors

En un dels darrers articles que han publicat sobre el *Curial*, Lola Badia i Jaume Torró repassen de manera exhaustiva l’estat dels estudis entorn la novel·la i assenyalen que són especialment rellevants les seves connexions amb la cultura de les corts dels Trastàmara, vincles culturals que relacionen amb les fonts virgilianes i ovidianes.⁴²⁵ En el *Curial* trobem l’Ovidi mestre d’amor, però també un Ovidi moralitzador i històric. Veurem a continuació si tots dos tenen el mateix pes en la construcció de la novel·la.

⁴²⁵ L. BADIA i J. TORRÓ (2014), *op. cit.*, p. 208.

3.5.1.5 a. Ovidi mestre d'amor

Gemma Pellissa considera el *Curial* un text que no respon estrictament a la definició de ficció sentimental, però que en conté un nombre notable de materials característics i que, independentment de la finalitat de l'obra, relata escenes o històries que podrien ser, per si soles, obres de ficció sentimental.⁴²⁶ La novel·la conté una reflexió amorosa amb un propòsit moral, l'elogi de la virtut en el comportament amorós. Des d'aquesta perspectiva, des de l'inici de l'obra l'anònim autor defensa una història sentimental basada en l'amor honest dins del matrimoni, ja que l'amor delitable nascut de la passió sobtada és de caràcter efímer.⁴²⁷ Convé, per tant, assolir un amor governat per la vergonya i la raó.⁴²⁸ Els lectors atents ho aniran descobrint a partir de les reflexions de tipus sentimental que trobaran en boca dels personatges femenins,⁴²⁹ ho podran deduir a través dels somnis i visions i ho escoltaran gràcies, sobretot, a la veu de l'anònim que els implicarà, en moments claus, en l'evocació de les emocions més intenses de l'enamorament. Veiem, doncs, un lector que, com en les *Històries Troianes*, s'ha de mostrar atent i participatiu en la lectura de la novel·la.

Destaca la preponderància de la mirada en el sorgiment i desenvolupament d'aquesta passió amorosa i la visió de l'amor com a foc,⁴³⁰ exemplificada en la flama foguejant que s'encèn al pit del jove Curial durant el banquet després de descobrir que Güelfa és la seva

⁴²⁶ Vid. Gemma PELLISSA, *La ficció sentimental catalana de la segona meitat del s. XV*, Tesi Doctoral dirigida per la Dra. Lola Badia, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2013: <<http://hdl.handle.net/2445/53204>>; *id.* (2013b), *op. cit.*; *id.*, «Com plaure l'«enamorada generació»: la ficció sentimental, una moda literària», *Mot so razo*, núm. 10-11 (2011-2012), ps. 71-82; *id.*, «Influència o continuïtat de la ficció sentimental catalana al s. XVI?», *Allegro con brio, I Encuentro 'Aula Música Poética' de Jóvenes Humanistas (Universidad de Barcelona, 9 y 10 de octubre de 2012)*, Barcelona, Universidad de Barcelona-Generalitat de Catalunya, 2013, ps. 91-101.

⁴²⁷ Introducció a l'edició de L. BADIA i J. TORRÓ (2011), *op. cit.*, ps. 21-22.

⁴²⁸ Ronald G. KEIGHTLEY, «Moral(izing) Aspects of Love in *Curial e Güelfa*», *Antipodas*, núm. 5 (1993), ps. 105-127. Donna M. ROGERS, «The Marks of the Hidden Flame: Three Faces of Dido in 'Curial e Güelfa'», *Neophilologus*, núm. 80.1 (1996), ps. 53-60.

⁴²⁹ Isabel GRIFOLL, «Camar i les clares dones», dins Ricard BELLVESER (ed.), *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Remanixement*, València, Institució Alfons el Magnànim, 2011, ps. 283-318.

⁴³⁰ Meritxell SIMÓ, «Les yeux et le coeur: beauté extérieure et beauté intérieure dans 'Curial e Güelfa'», dins *Le beau et le laid au Moyen Âge*, Ais de Provença, CUER MA-Université de Provence, 2000, ps. 477-491.

benefactora per amor.⁴³¹ Es tracta d'una flama que procedeix de les *Heroides*, però reinterpretada per Boccaccio en el *Filocolo*...⁴³² L'Ovidi com a font d'on treure profitoses lliçons morals, doncs, és present al *Curial*, però veiem que no de manera directa. Xavier Gómez i Font indica que el nostre autor s'inspira en aquells personatges que pateixen una metamorfosi en relació a un conflicte al si del matrimoni, amb una forta càrrega de crítica a la concupiscència i a un amor sense mesura.⁴³³

D'altra banda, Ovidi com a font per a la redacció d'epístoles amoroses en ficcions narratives és molt present entre els escriptors en vulgar del segle XV. Ho exemplifica a bastament Joanot Martorell: Pujol, partint del treball pioner d'Albert Hauf, assenyala de quina manera les epístoles amoroses del *Tirant* estan construïdes com un mosaic en què les tesselles són frases, en general breus, provinents de diversos llocs de la versió catalana medieval del recull ovidià.⁴³⁴

El *Curial* també presenta una «práctica discursiva epistolar» deutora de les *Heroides*; Montserrat Piera assegura que tant Güelfa com Laquesis utilitzen la carta enviada a l'estimat com a mitjà per a exercir control sobre ell.⁴³⁵ Es tracta d'un control exercit a través de la paraula escrita que el lector mai no llegirà però que la coneixerà pels efectes, excelsius, que la reacció de la lectura provocarà en Curial, un jove que, en sentir-se enamorat, esdevé ridícul, i ha de ser contínuament recriminat pel vell conseller de la Güelfa, únic personatge que,

⁴³¹ L. BADIA i J. TORRÓ (2011), *op. cit.*, I, 6.6, ps.125-126. Sònia GROS (2015), *op. cit.*, analitza els motius més destacats de la literatura eròtica grecoromana que apareixen al *Curial e Güelfa*; mostra la connexió entre el llenguatge poètic dels elegíacs llatins i el *Curial e Güelfa* a través del *Decameron*, assenyala els manlleus d'aquests motius respecte de l'obra de Boccaccio i contextualitza la novel·la dins el corrent humanista.

⁴³² Lola BADIA i Jaume TORRÓ, «Curial entre Tristán y Orlando», dins Francisco BAUTISTA PÉREZ i Jimena GAMBA CORRADINE (coords.), *Estudios sobre la Edad Media, el Renacimiento y la temprana modernidad*, San Millán de la Cogolla-Salamanca, CiLengua-SEMYR, 2010, ps. 43-60.

⁴³³ Ho assenyala ja Xavier GÓMEZ i FONT en aquests articles: *id.* (1988), *op. cit.*; *id.* «Les 'Metamorfosis' (d'Ovidi?) en 'Curial e Güelfa'», dins *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, vol. XXVI, Miscel·lània Jordi Carbonell, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993, ps. 71-83.

⁴³⁴ Josep PUJOL (2002e), *op. cit.*; la reflexió és a la p. 113.

⁴³⁵ Montserrat PIERA, «'Lletres de batalla' de mujeres en 'Tirant lo Blanc' y 'Curial e Güelfa': la verbalización del discurso femenino dentro del código caballeresco», *La Corónica*, 27.1 (1998), ps. 35-53.

juntament amb els lectors, coneixerà les intimitats del protagonista.⁴³⁶ Hi ha una especial connotació teatral en totes les manifestacions amoroses de l'heroi, i queda clarament demostrat amb la reacció forasenyada que pateix quan rep la carta de Güelfa.

3.5.1.5 b. Ovidi font mitològica i històrica

Els crítics indiquen que Ovidi és esmentat com a font del mite de les Muses i les Pièrides, relatat als versos 294-678 del llibre V de les *Metamorfosis*,⁴³⁷ i és present també en la descripció de l'Enveja, àmpliament elaborada amb d'altres fonts no determinades.⁴³⁸

Per tant, tot i que Ovidi, és present al Curial «en el rerefons d'alguns motius poètics amorosos» a través de filtres interposats de natura molt diversa, com Boccaccio, gràcies al qual actualitza i prestigia els materials de tipus sentimental,⁴³⁹ l'anònim autor l'aprofita sobretot com a font per a bastir moltes de les referències mitològiques de la novel·la, en clau moralitzadora, i ho fa també de manera indirecta a través de l'Ovidi glossat i comentat com el trobem en la traducció de Guillem Nicolau propera a la cort... Però també en els ambients cultes dels notaris filoclàssics encapçalats per Bernat d'Esplugues, tal com testimonia la seva biblioteca.

⁴³⁶ Glòria SABATÉ, «La concepció de l'heroi al 'Curial e Güelfa'», *Zeitschrift für Katalanistik*, núm. 13 (2000), ps. 7-20.

⁴³⁷ L. BADIA i J. TORRÓ (2011), *op. cit.*, (III.1.1, p. 389).

⁴³⁸ *Ibidem*, (III.35.5, p. 513).

⁴³⁹ L. BADIA i J. TORRÓ (2014), *op. cit.*, p. 217.

3.5.2 a Taula dels manuscrits catalans de les obres d'Ovidi

OBRA	MANUSCRIT	DATAció	SUPORT	LLETRA	JUSTIFICACIó	DECORACIó	POSSEIDORS	ANOTACIONS	MISCEL·LANI
1) <i>Lletres d'Ovidi / Heroides</i>	a) BC, ms. 1599 ⁴⁴⁰	Primer quart segle XV	Paper, mida foli	Cursiva	Rengló tirat	Espai reservat per a la caplletra a l'inici del text, assenyalada al marge amb minúscula	Andreu Balaguer i Merino (1848-1883)	Al marge superior del f. 1, una anotació probablement del propi Andreu Balaguer que identifica el fragment.	ff. ff. 1-2v (fragr
	b) BnF, ⁴⁴¹ Esp. 543	s. XV	Paper, mida foli	Bastarda	Rengló tirat	Gran caplletra inicial bipartida en vermell i blau amb decoració afiligranada en vermell i lila que s'exten pels marges; resta de caplletres alternança de caplletres ornamentades vermelles i blaves, a l'inici de cada glossa i espístola	Guillem de Cabanelles, mercader 1424 Dídac de Rocabertí Pau i Bellera i de Boixadors, Baró de Pau, 1649 (marge superior del f. 1r). Bibliòfil mallorquí resident a Barcelona Miquel Victorià Amer (1824-1912)	Anotacions d'una mà del segle XIX (f. 88r i 90 r)	Inacabada

⁴⁴⁰ BITECA manid 1775.

⁴⁴¹ BITECA manid 1774.

2) <i>Transformacions</i> ⁴⁴²	BC, 11-VII- 16 ⁴⁴³	Edició de Pere Miquel, 24-IV- 1494	Paper, mida foli	Gòtica	A doble columna	caplletres inicials amb decoració floral, en manquen algunes. exemplar en molt bon estat; la major part de les caplletres <i>N</i> estan impreses del revés.		
---	-------------------------------------	--	---------------------	--------	--------------------	---	--	--

⁴⁴² Aquest testimoni conté la traducció de les *Metamorfosis* i les «al·legories e morals exposicions» dels mites ovidians.

⁴⁴³ BITECA manid 1776. Es conserven uns 20 exemplars. Destaquen: Universitat de Cambridge: Inc. 3.h.5.3; Biblioteca Britànica, a Londres: IB.52537. 1890-06-19; Biblioteca Nacional-Mitterrand, a París: Rés. G.YC.441; Biblioteca Municipal de Versailles: G225, procedent del llegat Morel-Fatio; Biblioteca Huntington de San Marino: 5143), i nord-americanes (dos exemplars a la Hispanic Society, de Nova York), sense oblidar els exemplars a la Biblioteca Nacional d'Espanya (I-1774; I-2435), a la Reial Acadèmia de la Història (Col·lecció San Roman, Inc. 9) i a la Biblioteca de Palació (I/92). Remetem al treball de Jaume TORRÓ (1994), *op. cit.*, p. 222 i a Rafael M. MÉRIDA (2012), *op. cit.*

3.5.2 b. Taula de les obres d'Ovidi a les biblioteques barcelonines

OVIDI	DATA	POSSEÏDOR	DESCRIPCIÓ EXEMPLARS	IDENTIFICACIÓ
1) <i>Epistolae</i>	a) 1428	Inventari parcial dels llibres de l'herència de Joan Gener, trobats en la seva casa del carrer d'en Liedó, après la plaça de sant Just de Barcelona	6. Ítem, altre llibre escrit en paper, ab cubertes de cuyro negre, ab .V. platons e dos tanquadors appellat <i>Letres d'Ovidi</i>	J. M. Madurell (doc. 58, p. 52) ⁴⁴⁴
	b) 1424	Inventari dels llibres relictes per Bernat Llobet, ciutadà de Barcelona	Ítem, .I. altre llibre en paper contenenent en si les <i>Letres</i> de Ovidi	J. A. Iglesias (doc. 95, ítem 8)
	c) 6 setembre 1428	Inventari dels llibres relictes per Joan Gener, donzell.	Ítem, altre llibre escrit en paper, ab cubertes de cuyro negre, ab .V. platons e dos tanquadors, appellat <i>Letres d'Ovidi</i>	J. A. Iglesias (doc. 108, ítem 8)
	d) 4 agost 1410	Inventari dels llibres relictes per un personatge anònim, pres a instància de mossèn Manuel de Rajadell.	Ítem més, .I. altre llibre escrit en paper, ab posts cubertas de cuyr vermell ras, empremtat. Qui comença: «Penòlope, filla de Icarí». E feneix: «ací jau Aníbau, lo gran guarrer»	J. A. Iglesias (doc. 44, ítem 9)
	e) 29 desembre 1428	Inventari dels llibres relictes per Pere Jeroni, prevere beneficiat de la Seu de Barcelona.	Ítem, .I. llibre appellat <i>Ovidius, Epistolari</i>	J. A. Iglesias (doc. 109, ítem 17)
	f) 8 agost 1449	Inventari dels llibres relictes per Francesc de Vinyamata, prevere beneficiat de l'església de Santa Maria del Mar de Barcelona.	Ítem, .I. altra llibra escrit en pergamins, acorandels, fet a forma de .I.I.I.I. cartes full, ab cubertes de post nues sens tenchador, appellat <i>Ovidi</i> . E comença en la primera carta: «hanc tua Penolope». E fina: «quale est michi contra, me et cetera»	J. A. Iglesias (doc. 246, ítem 21)

⁴⁴⁴ Josep Maria MADURELL (1974), *op. cit.*; Josep Antoni IGLESIAS (1966), *op. cit.*

2) <i>De arte amandi</i>	g) 2 febrer 1433	Inventari dels llibres relictes per Bernat d'Esplugues, notari i escrivà del Consell de la Ciutat de Barcelona	Item, altre llibre escrit en paper, cubert en paper, cubert de pergami, appellat <i>Glosa sobre les Epistoles d'Ovidi</i> , E comensa: «hanc tuam Penelope». E feneix: «ceperunt hunc». E la darrera carta comensa: «velle eum». E feneix: «nimum»	J. A. Iglesias (doc. 164, ítem 157)
	h) 7 desembre 1423	Inventari dels llibres relictes per Guillem de Cabanelles, mercader, ciutadà de Barcelona	Item un llibre ab posts cubertes de cuyr negre escrit en paper ab II gaffets on eren <i>les letres dovidi</i> en pla lo qual comensa en la primera carta Penelope filla de Icarí. Et feneix lo dit llibre en la darrera carta «vulla que sien pochs ami»	J. A. Iglesias (doc. 93) (edita l'inventari però no reporta aquest volum) E. Moliné i Brasés, (doc. II) ⁴⁴⁵
	a) 31 gener 1437	Inventari parcial del llibres relictes per Bernat Isern, pesador del pes reial, fet a instància de Bernat Martorell, pintor de retaules, tutor testamentari de Rafael Isern, fill i hereu universal d'aquell	Item, I. llibre escrit en paper, ab cubertes de pergami, <i>apellat Dels Angels e Ovidi. De arte amandi</i>	J. A. Iglesias (doc. 188, ítem 5)
	b) Inicis XV / 1424	Inventari dels llibres relictes per Bernat Llobet, ciutadà de Barcelona	Item, I. altre llibre escrit en paper appellat Ovidius, <i>De arte amandi</i> , en lati	J. A. Iglesias (doc. 95, ítem 7)
c) 3 agost 1465	Encant públic dels llibres relictes per Pere Marquet junior, mercader, ciutadà de Barcelona	Item, un altre llibre escrit en paper, ab cubertes de posts cubertes de cuyro vermell, ab tencado<r>s, apellat <i>Ovidius, De arte amandi</i> . E comença ab lettres negres: "Ita nunch puelle", an Simon Bernat Matoses, mercader V. sous, .III.	J. A. Iglesias (doc. 301, ítem 5)	

⁴⁴⁵ Ernest MOLINÉ I BRASÉS, *Les costums marítimes de Barcelona, universalment conegudes pel Llibre del Consolat de Mar*, Barcelona, Estampa d'Henrich, 1914.

	d) 2 febrer 1433	Inventari dels llibres relictes per Bernat d'Esplugues, notari i escrivà del Consell de la Ciutat de Barcelona	Item, altre llibre escrit en pergamins, mètrich, cubert de posts ab oripel empremat, ab dos gafets e .X. boles, en lo qual és <i>Ovidi, De arte ama</i> <n> <i>di</i> e les <i>Epistoles e Poetria d'Orad</i> . E comensa en la segona pàgina de la primera carta: «frenaque». E fenex: «amore». E la darrera carta comensa: «hicdum». E fenex: «legendo»	J. A. Iglesias (doc. 164, ítem 50)
3) <i>De medicamine faciei femineae</i>	2 febrer 1433	Inventari dels llibres relictes per Bernat d'Esplugues, notari i escrivà del Consell de la Ciutat de Barcelona	Item, altre llibre escrit en pergamins, a dos corendels, cubert de posts ab cuyr vermel, ab dos tancadors, on són les obres <i>d'Ovidi</i> qui's segueixen següents: <i>Ovidi, De medicalne faciei. Mathamorfoseos. De tristibus. Monoscita de ordine imperatorum. Tetrascica</i> e altres obres. E comensa lo segon corendel de la primera carta ab letres gòtiques: «orba perenteció». E fenex: «terram». Lo primer corendel de la darrera carta comença: «aspice». E fenex: «tauri»	J. A. Iglesias (doc. 164, ítem 99)
4) <i>Epistulae ex ponto</i>	8 agost 1449	Inventari de llibres relictes per Francesc de Vinyamata, prevère beneficiat de l'església de Santa Maria del Mar de Barcelona	Item, altra libra escrit en pergamins, a forma demunt dita, ab cubertes de post cubertes de aluda vermella, ab .V. bolles a cada part, ab son gaffet e scudet, appellat <i>Ovidi, De Ponto</i> . E comença: «Naso Thomitane». E fina: «explicit explicat»	J. A. Iglesias (doc. 246, ítem 29)

5) <i>De pulice</i>	15 març 1463	Inventari dels llibres relictes per Antoni de Mur, lloctinent d'escrivà de ració, ciutadà de Barcelona	Item, hun <i>Anrich</i> en paper, cubert de pregami, e lo <i>Fasset</i> , e lo <i>Ovidi</i> , <i>De pulice</i> , e hun altre dictat ⁴⁴⁶	J. A. Iglesias (doc. 292, ítem 48)
6) <i>De tristibus</i>	a) 18 novembre 1441	Testament de Pere Pasqual, prevere beneficiat de la Seu de Barcelona, en què disposa llegats de llibres afavor dels seus nebots Ponç Pasqual i Joan Pasqual, mercader, fills d'en Ramon Pasqual, germà i marmessor testamentan del difunt, i del seu altre nebot Joan Pasqual, fill d'en Joan Pasqual, germà difunt del testador.	Item, lo <i>Ovidi</i> , <i>De tristibus</i>	J. A. Iglesias (doc. 222, ítem 33)
	b) 2 febrer 1433	Inventari dels llibres relictes per Bernat d'Esplugues, notari i escrivà del Consell de la Ciutat de Barcelona	= 3	J. A. Iglesias (doc. 164, ítem 99)
7) <i>De remediis amoris</i>	a) 27 novembre 1436	Inventari dels llibres relictes per Guillem Rovira, prevere beneficiat de la Seu de Barcelona	Item, .I. libre appellat <i>De remedio amoris</i> .	J. A. Iglesias (doc. 184, ítem 29)

⁴⁴⁶ Iglesias considera que tots quatre textos estan lligats a l'ensenyament de la gramàtica llatina... aquest «Anrich» ha de referir-se a l'«Enric» d'altres inventaris, que esmenta pel nom vulgaritzat Henricus Mediolanensis, autor del *Contra fortunam*. Tenim un recull semblant en l'ítem 5 de l'inventari de la biblioteca del notari Bernat d'Esplugues, una de les que presenta més textos d'Ovidi (doc. 164): «ítem, altre libre escrit en paper, ab metres, ab posts de fust cubert de cuyr negra, ab'. V. boles en cada post, ab .II. gafets de diverses obres. La primera és *Enricus*, *Contra fortuna*, la segona algunes obres *ú'Ovidi* e la derera *d'Isop*. Comença: "còmodo sola cedet". E fenex en la primera pàgina: "cathaxinu". E en la penúltima: "tua petit". [Al marge]: *Enricus*, *Contra fortunam* e altres obres».

	b) 18 novembre 1441	Testament de Pere Pasqual, prevere beneficiat de la Seu de Barcelona, en què disposa llegats de llibres a favor dels seus nebots Ponç Pasqual i Joan Pasqual, mercader, fills d'en Ramon Pasqual, germà i marmessor testamentari del difunt, i del seu altre nebot Joan Pasqual, fill d'en Joan Pasqual, germà difunt del testador	Item, un libre <i>De remedio antoris</i> .	J. A. Iglesias (doc. 222, ítem 36)
	c) 8 agost 1449	Inventari de llibres relictes per Francesc de Vinyamata, prevere beneficiat de l'església de Santa Maria del Mar de Barcelona	Item, .I. libra scrit en paper a la forma prop dita, ab cubertes de paper engrutat cubertes de cuyro vert, appellat <i>Ovidi</i> , <i>De remedio amoris</i> . E comença: «legerat huius maior, et cetera». E fina: «explicit liber <i>Ovidi</i> , <i>De doctrina</i> ».	J. A. Iglesias (doc. 246, ítem 65)
	d) octubre 1461	Inventari dels llibres relictes per Joan Cardona, prevere beneficiat de la Seu de Barcelona	Item, .I. altra libre scrit en paper: <i>Ovidi</i> , <i>De remedio amoris</i> , no acabat.	J. A. Iglesias (doc. 288, ítem 4)
8) <i>Metamorphoseos</i>	a) 2 febrer 1433	Inventari dels llibres relictes per Bernat d'Esplugues, notari i escrivà del Consell de la Ciutat de Barcelona	= 3	J. A. Iglesias (doc. 164, ítem 99)
			Item, altre libre scrit en paper, ab cubert de posts ab cuyr negre, ab dos gafets, appellat <i>Glosa superfabulis Hovidi Matamorphoseos et allegorie ipsarum fabularum</i> . Comença la segona pàgina de la primera carta: «Octoviani». E fenex: «intercederet». Comença la derrera carta: «quod venit». E fenex: «Augustus»	J. A. Iglesias (doc. 164, ítem 27)

			<p>Item, altre libre escrit en pergamins, a dos corendels, cubert de posts ab cuyr vermell, ab dos gaffets, appellat <i>Glosa Ovidi Matamarfoseos</i>. Comensa en lo segon corendel de la primera carta: «qua se habet». E fenex: «sustancia». Lo primer corendel de la derrera carta comensa: «dilapidare». E fenex: «dua»</p>	<p>J. A. Iglesias (doc. 164, Item 33)</p>
	<p>b) 26 octubre 1469</p>	<p>Inventari dels llibres relictes per Joan Ginebret, notari, ciutadà de Barcelona</p>	<p>Item, altre libre escrit en pergamins, cubert de posts ab cuyr vert, ab dos tancadors, appellat <i>Expositio fabularum Ovidii Mathamarfoseos</i>. Comensa en la segona pàgina de la primera carta: «moralis». E fenex: «lupiter». E la derrera carta comensa: «ipsos». E fenex: «quam habent»</p>	<p>J. A. Iglesias (doc. 164, item 151)</p>
			<p>Item, altre libre appellat <i>Ovidi, Matamarfoseos</i> escrit en pregamins, ab posts de fust cubertes < d e > cuyro vermell picat d'or, ab bolles e cantoneres de lauto, ab quatre gaffets e quatre tanchadors. Lo qual és escrit ab metres. E comensa en la primera pàgina ab letres negres: «in nona fert <sic> animus mulatas dicere formas». Fineix lo últim metre de la matexa pàgina*: «ille deorum». E comensa la derrera pàgina no acabada: «iamque opus exhegi». E fineix: «Finito libro sic laus et gloria Christo»</p>	<p>J. A. Iglesias (doc. 321, ítem 6)</p>

<p>PSEUDO OVIDI</p> <p>9) <i>De speculo</i></p>	<p>2 febrer 1433</p>	<p>Inventari dels llibres relictes per Bernat d'Esplugues, notari i escrivà del Consell de la Ciutat de Barcelona</p>	<p>Item, altre libre escrit en paper, ab metres, cubert de posts ab cuyr negre, ab dos gafets e .X. boles, appellat <i>Ovidius, De speculo</i>. E en la fi del dit libre ha una <i>Glosa sobre lo Boeci, De consolacione, feta per fra Pere d'Aragó de l'Orde de Preycadors</i>. Comensa en la segona pàgina de la primera carta: «sunt». E fenex: «pedes». La derrera carta comensa: «sificemur» E fenex: «gracias»</p>	<p>J. A. Iglesias (doc. 246, ítem 107)</p>
<p>1 0) <i>De vetula</i></p>	<p>a) 1400</p>	<p>Memorial del lliurament de béns per Agnès Oliver, filla de Jaume Oliver, corresponent al dot aportat pel seu pare a l'altra filla Margarida oliver</p>	<p>Primo lo Ovidi, <i>De vetula</i></p>	<p>J. M. Madurell (doc. 16, p. 29)</p>
	<p>b) 18 gener 1437</p>	<p>Inventari dels llibres relictes per Gabriel de Forest, notari, ciutadà de Barcelona.</p>	<p>Item, .I. altre libre escrit en paper, de forma menor, appellat <i>Ovidi, De vetulo</i>, en pla, ab cubiertas engrulades ab cubiertas de cuyro vermell.</p>	<p>J. A. Iglesias (doc. 186, ítem 19)</p>
	<p>c) 8 agost 1449</p>	<p>Inventari de llibres relictes per Francesc de Vinyamata, prevere beneficiat de l'església de Santa Maria del Mar de Barcelona</p>	<p>Item, .I. libra escrit en pergamins, a forma de .IIII. cartes full, ab cubertes de post cubertes de cuyro vert, ab son tenchador, appellat <i>Ovidius, De vetula</i>. E comença en la primera carta: «Ovidius Naso, et cetera». E fina: «lepra non poterit ulterius augmentari»</p>	<p>J. A. Iglesias (doc. 246, ítem 51)</p>

	d) 2 febrer 1433	<i>Inventari dels llibres relictes per Bernat d'Esplugues, notari i escrivà del Consell de la Ciutat de Barcelona</i>	Item, altre libre petit escrit en pergamins, a metres, cubert de posts ab cuyr vermel, ab dos gafets, appellat <i>Ovidius</i> , <i>De vetula</i> . Comensa la primera pàgina: «Ovidius Naso». E fenex: «nullus orum». La derrera carta comensa: «quando». E fenex: «ipso»	J. A. Iglesias (doc. 164, ítem 142)
--	------------------------	---	---	-------------------------------------

3.6. Boccaccio i el naixement de la narrativa moderna

Giuseppe Tavani indicà que a finals del segle XIV-inicis del XV s'havia instal·lat entre Nàpols i Barcelona un canal directe de comunicació cultural a través del qual les novetats italianes arribaven amb relativa rapidesa a Barcelona.⁴⁴⁷ Hom considera l'epístola llatina que Pere Despont, escrivà del rei, envia el 16 de març de 1386 al seu mestre Lluís Carbonell, secretari del bisbe de Girona, com la «partida de naixement de l'humanisme català».⁴⁴⁸ L'escrivà hi constata la fama de què gaudeix a Itàlia Francesco Petrarca, esdevenint:

La primera pedra del pont sobre el qual passaran sense interrupció, en aquell final de segle i sobretot en el següent, les innovacions ideològiques i literàries que determinarien, al cap de pocs decennis, una modificació radical d'actituds i d'orientació en l'elaboració cultural catalana, amb el seu allunyament progressiu de la tradició trobadoresca [...] que els consistoris tolosà i barceloní mantenien artificiosament en vida, i amb l'aproximació sempre més decidida al model concebut i realitzat a Itàlia i l'apropiació activa dels nous paràmetres poètics establerts per les tres corones —Dante, Petrarca i Boccaccio.⁴⁴⁹

⁴⁴⁷ Giuseppe TAVANI, «Literatura i societat a la Barcelona entre la fi del segle XIV i el començament del XV», dins *id.*, *Per una història de la cultura catalana medieval*, Barcelona, Curial, 1996, ps. 83-131. Per al conjunt peninsular convé tenir en compte Àngel GÓMEZ MORENO, *España y la Italia de los Humanistas. Primeros ecos*, Madrid, Gredos, 1994.

⁴⁴⁸ Vid. Francisco RICO, «Petrarca y el 'humanismo catalán'», dins Giuseppe TAVANI i Jordi PINELL (coords.), *Actes del sisè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Roma, 28-setembre-2 octubre 1982)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1983, p. 269; Giuseppe TAVANI, «L'eix cultural Nàpols-Barcelona entre el Tres-cents i el Quatre-cents», dins *id.* (1996b), *op. cit.*, ps. 133-145. Han estudiat l'humanisme català, entre d'altres: Júlia BUTINYÀ, «Bernat Metge, defensor de la dona i l'ideal de la pau», *Revista de Filologia Romànica*, núm. 20 (2003), ps. 25-40; *id.*, «L'humanisme a la Corona d'Aragó», dins Ricard BELLVESER (ed.), *La poesia d'Ausiàs March i el seu temps*, València, Institució Alfons el Magnànim-Diputació de València, 2010, ps. 41-62; Àngel CANELLAS i José TRENCHS, *Cancillería y cultura: la cultura de los escribanos y notarios de la Corona de Aragón (1344-1479)*, Zaragoza, Institución 'Fernando el Católico', 1988; Antoni COBOS, «Joan Ramon Ferrer i els humanistes italians del segle XV», dins L. BADIA, M. CABRÉ i S. MARTÍ (2002), *op. cit.*, ps. 259-280; Júlia BUTINYÀ i Antonio CORTIJO (eds.), *L'Humanisme a la Corona d'Aragó (en el context hispànic i europeu)*, Potomac, Scripta Humanistica Publishing International, 2011; «Col·lecció Catalan Series», núm. 1; Eulàlia DURAN (2001), *op. cit.*; Juan M. RIBERA, «Usos y recursos narrativos en el Humanismo románico en ciernes: A propósito de Bernat Metge», *eHumanista*, núm. 13 (2009), ps. 115-126; Mariàngela VILALLONGA (2001), *op. cit.*

⁴⁴⁹ Giuseppe TAVANI (1996b), *op. cit.*, p. 134.

Despont sojornà a la cort angevina de Carles III a Nàpols entre 1381 i 1386, amb l'encàrrec de valorar les intencions del nou rei angeví pel que feia al comerç barceloní, i aprofità aquesta estada per comprar o fer transcriure, a iniciativa personal o a instància dels altres escriptors de la cancelleria reial, entre els quals destaca Bernat Metge, alguns textos de Petrarca i de Boccaccio.⁴⁵⁰ Es tracta d'un flux d'informacions, de persones i de textos que es veurà garantida per dues galeres armades i augmentada per la incorporació del port de Nàpols a la ruta comercial de Llevant.

L'interès dels mercaders barcelonins per determinats productes de luxe com el lli, la seda, l'oli i el vi grec de Nàpols, entre d'altres, alimenta una circulació de naus que pot ser utilitzada també per a la tramesa de llibres.⁴⁵¹

Aquest flux augmenta constantment i ateny el valor màxim quan Alfons el Magnànim s'estableix definitivament a Nàpols el 26 de febrer de 1443, moment en què s'acentua la circulació d'homes, idees i llibres. Dante, Petrarca i Boccaccio, a més de traduir-se, es glossen, comenten i assimilen, alhora que l'italià s'estableix com a llengua de cultura, de manera que hom podrà llegir els autors italians directament en textos originals.

Testimoniatge d'aquest fructífer contacte és el manuscrit 474 conservat a la Biblioteca de Catalunya, que reporta la traducció catalana de l'*Espill de la Creu* de Domenico Cavalca feta per fra Pere Busquets sobre un manuscrit italià portat de Nàpols per fra Bernat Vilalta, monjo de Montserrat.⁴⁵² No hem de descartar, tampoc, seguint les apreciacions d'Isabel

⁴⁵⁰ De fet, una de les obres citades per Despont a la carta és el *De vita Solitaria*, que també té presència a Catalunya, com demostra l'existència d'una còpia d'aquesta dita a terme pel monjo Guillem Coldecanes entre la tardor de 1394 i el juny de 1397. Convé tenir present que Coldecanes anà a estudiar disciplines jurídiques a la Universitat d'Avinyó l'any 1377; Antoni LLAGOSTERA, «La còpia ripollesa del segle XIV del 'De vita solitaria' de Petrarca», *Annals del Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès*, Annals 2001-2002 (2003), ps. 81-111.

⁴⁵¹ Mario DEL TREPPO, (1976), *op. cit.* Maria Teresa FERRER, «El comerç català a la baixa edat mitjana», *Catalan Historical Review*, núm. 5 (2012), ps. 159-193.

⁴⁵² D'acord amb la descripció de TRANSLATDB (<http://www.translatdb.narpan.net>), la reina Maria de Castella va fer portar de Nàpols l'original italià al monjo montserratí Bernat Vilalta, i el va traduir Pere Busquets, monjo de Sant Feliu de Guíxols, que havia estat a Itàlia més de quinze anys i havia traduït ja el llibre *D'ira e paciència*. La traducció ha de ser anterior a la mort de la reina (1458) i posterior a l'establiment del rei Alfons a Nàpols

Grifoll, la circulació manuscrita, ja des de finals del segle XIV, a través de la cúria pontificia d'Avinyó i de l'imponent mercat librari que la cort papal hi desplegava en aquesta ciutat; ja en el període avinyonès de Benet XIII el *Filocolo*, la *Teseida*, el *Filostrato* i altres obres de Boccaccio havien estat promogudes en el cercle erudit de Jean Muret, Jean de Montreuil o Nicolau de Clamanges, actius entre París i Avinyó.⁴⁵³

Paral·lelament, assistim també a una innovació escriptural, amb la incorporació de l'escriptura humanística. D'acord amb l'estudi de Josep-David Garrido,⁴⁵⁴ vers el 1440 arriben a Catalunya els primers ecos de la nova escriptura, i la seva presència i posterior implantació està íntimament relacionada amb la figura d'Arnau Fonolleda (1390-1475),⁴⁵⁵ des del 1431 escrivà i notari públic de la cort catalanoaragonesa, humanista i persona d'àmplia cultura que serví al regne napolità entre 1436-1449. Tot i instal·lat a Nàpols, viatjà en diverses ocasions a Catalunya i el 1446 fou nomenat batlle general del Principat. A partir d'aleshores hom constata la còpia en els registres de documents amb trets gràfics humanístics.

Pel que fa a la còpia de manuscrits, Garrido assenyala que els primers testimonis codicològics de la presència de l'*antiqua* al Principat de Catalunya són d'origen italià, la qual cosa, a parer nostre, coincidiria amb la venda de manuscrits a Itàlia que són a la base de les grans biblioteques de personatges com Felip de Malla o Bernat d'Esplugues, tal com hem indicat en capítols anteriors, i que serà fonamental en la constitució de la biblioteca del marquès de Santillana, com veruem més endavant. Inicialment, la còpia de llibres en la nova

(1442) i al viatge de Vilalta a Itàlia documentat l'any 1445. Manuscrits que reporten aquesta traducció: Barcelona, AHCB, ms. B-76 (BITECA manid 1949); Barcelona, BC ms. 474 (BITECA manid 1401); Barcelona BU ms. 87 (BITECA manid 1400). Annamaria GALLINA (ed.), *Domenico Cavalca, Mirall de la Creu*, 2 vols, Barcelona, Barcino, 1967. Anna CORNAGLIOTTI, «'Els sirventesos' de Domenico Cavalca en la traducció catalana de Pere Busquets», dins *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, XV; *Miscel·lània Antoni M. Badia i Margarit*, vol. 7, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1987, ps. 85-102.

⁴⁵³ Isabel GRIFOLL, «'Curial e Güelfa': Reflexions històriques i culturals a propòsit de la datació de la novel·la», dins Antoni FERRANDO (ed.) (2012), *op. cit.*, ps. 89-103.

⁴⁵⁴ Josep-David GARRIDO, «L'escriptura humanística al Principat de Catalunya», *Faventia*, núm. 25.2 (2003), ps. 139-169. Armando Petrucci assenyala ara ja fa uns anys que «fu a Firenze che la riforma scrittoria iniziata dal grande letterato toscano prese nuovo indirizzo ad opera e per merito di quello che possiamo giudicare, da un punto di vista grafico, il suo vero e diretto erede: Coluccio Salutati»; Armando PETRUCCI, *Libri, scrittura e pubblico nel Rinascimento. Guida storica e critica*, Roma, Bari, Laterza, 1979, ps. 27-29; la cita és de la p. 27.

⁴⁵⁵ Mariàngela VILALLONGA, *La literatura llatina a Catalunya al segle XV. Repertori bio-bibliogràfic*, Barcelona, Curial, 1993, ps. 98-101.

lletra tingué una difusió exigua, únicament emprada per copistes relacionats amb la cort napolitana, com Bernat Audor, que visqué a Tarragona i Barcelona, i que per encàrrec del secretari reial Joan Coloma copià en 1469 un manuscrit de Sal·lusti (Biblioteca de l'Escorial, ms. O.III.6); o Gabriel Altadell, copista del rei de Nàpols i del príncep de Viana, de qui es conserva un manuscrit de l'Ètica d'Aristòtil (British Library, ms. Add. 21120) escrit amb una grafia en *antiqua* amb clares influències de les gòtiques textuais. També és d'Altadell la còpia del còdex que conté *De coniuratione Catilinae* i *Bellum Iugurthinum* de Sal·lusti, procedent del convent de Sant Francesc de Barcelona, actualment a la Biblioteca de la Universitat de Barcelona (ms. 122). Gabriel Altadell és, potser, a tenor dels testimonis conservats, el representant català més reeixit dels *scriptores* de còdexs en *antiqua*.⁴⁵⁶ Va viure a Barcelona una gran part de la seva vida, tot i que en l'interval 1450-1455 residí a Nàpols, on treballà a la biblioteca reial. Entre el 22 i el 24 de setembre del 1470 fou venuda la seva biblioteca a Barcelona, sent un dels compradors de llibres el bibliòfil i notari Pere Miquel Carbonell,⁴⁵⁷ al seu torn també un excel·lent copista, com ho demostra el ms. 488 de la Biblioteca de Catalunya (29 de juliol del 1472), que conté la transcripció de les obres de Sal·lusti *De coniuratione Catilinae* i *Bellum Iugurthinum* i que és una mostra, d'acord amb Garrido, del «millor Carbonell cal·lígraf».⁴⁵⁸ Remarquem l'estret lligam que sembla haver-hi entre aquest canvi paulatí cap a una nova forma caligràfica i les obres de Sal·lusti, un autor

⁴⁵⁶ Francisco GIMENO BLAY, «Una aventura caligràfica: Gabriel Altadell y su 'De Arte Scribendi' (ca. 1468)», *Scrittura e civiltà*, núm. 17 (1993), ps. 203-270.

⁴⁵⁷ Jordi RUBIÓ i BALAGUER, «Un bibliòfil català del segle XV: En Pere Miquel Carbonell», *Revista de Catalunya*, núm. 6 (1926), ps. 136-142, reeditat a *La cultura catalana del Renaixement a la Decadència*, Barcelona, Edicions 62, 1964, i més recentment a la recopilació de treballs de l'autor titulada *Estudis literaris*, Barcelona, Edicions 62, 1996, ps. 173-192; *id.*, «Els autors clàssics a la biblioteca de Pere Miquel Carbonell, fins a l'any 1484», *Miscel·lània Joan Crexells*, Barcelona, Fundació Bernat Metge, 1929, ps. 205-222; *id.* «Pere Miquel Carbonell, bibliòfil», dins *De l'Edat Mitjana al Renaixement*, Barcelona, Teide, 1979, ps. 123-130; *id.*, «Cultura de la època fernandina», dins *V Congreso de Historia de la Corona de Aragón, vol. V* (Saragossa, 4-11 d'octubre del 1952), Saragossa, Institución 'Fernando el Católico', 1955, ps. 5-22.

⁴⁵⁸ Josep-David GARRIDO (2003), *op. cit.*, p. 157. *Vid.* Agustí ALCOBERRO, «Pere Miquel Carbonell, historiador humanista i la historiografia catalana del segle XV», *Pedralbes: Revista d'història moderna*, núm. 14 (1994), ps. 209-220. Mariàngela VILLALONGA, «Humanistas italianos en los manuscritos de Pere Miquel Carbonell», dins José María MAESTRE *et al.* (eds.), *Humanismo y pervivencia del mundo clásico. Homenaje al profesor Luis Gil*, Cádiz, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Cádiz, 1997, ps. 1217-1224. Maria TOLDRÀ, «El testament de Pere Miquel Carbonell», dins Eulàlia MIRALLES i Josep SOLERVICENS (eds.) (2007), *op. cit.*, ps. 9-31.

tradicionalment lligat a la cancelleria reial i present a les biblioteques dels notaris barcelonins del segle XV com Bernat d'Esplugues i Pere Pau Pujades o a la biblioteca de Felip de Malla.⁴⁵⁹

Quant a la còpia de manuscrits en català, cap a la segona meitat del segle XV es produeix la transformació paulatina des de la minúscula de tipus cancelleresc cap a una escriptura híbrida que constitueix la versió local de les formes humanístiques. És una escriptura que trobem, per exemple, en la còpia de les *Tragèdies* de Sèneca del manuscrit 14.704 de la Biblioteca Nacional de Madrid (BITECA manid 1848) i en el manuscrit 17.675 de la Biblioteca Nacional de Madrid que conté la traducció catalana del *Corvatxo* de Giovanni Boccaccio (BITECA manid 1368), així com algunes de les còpies de la traducció del text que analitzarem més endavant.⁴⁶⁰

3.6.1. Boccaccio a la península Ibèrica. La biblioteca del marquès de Santillana

Boccaccio és un escriptor que intervé de manera decisiva en la nova tradició literària i artística europea ja que, en paraules d'Anton M. Espadaler, revoluciona l'univers des del punt de vista de l'estructura funcional dels relats breus, la qual cosa té una incidència decisiva en les novel·les del XV;⁴⁶¹ incorpora a la narració personatges ficticis i històrics, barreja i

⁴⁵⁹ Jordi RUBIÓ I BALAGUER, «Sobre Sal-lusti a la cancelleria catalana (segles XIV-XV)», dins *Obres de Jordi Rubió i Balaguer VIII: Renaixement i Humanisme*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1990, ps. 271-295. Existeix traducció catalana del *De bello Iugurtino* (*Història Jugurtina*, anònima) conservada a la Biblioteca de Catalunya, ms. 355 (BITECA manid 1828). Està copiada juntament amb altres textos de diversos historiadors traduïts a l'aragonès (Montserrat LLUCH, «Editar el Jugurta català del segle XIV: un plantejament metodològic», *Cultura Neolatina*, núm. 54, 3-4 [2004], ps. 559-593). Per a la presència de Sal-lusti a les biblioteques barcelonines remetem a la tesi de Josep Antoni IGLESIAS (1996), *op. cit.*, docs. 140, 162, 164, 290 i 307.

⁴⁶⁰ Francisco GIMENO BLAY, «Notes d'un paleògraf a propòsit del matritensis 9.750 de la Biblioteca Nacional ('Curial e Güelfa')», *Caplletra*, núm. 15 (tardor 1993), ps. 75-88 (especialment p. 79).

⁴⁶¹ Anton M. ESPADALER (1984), *op. cit.*, p. 187. Parteix dels treballs pioners i fundacionals sobre la presència de Boccaccio a la literatura catalana medieval: Arturo FARINELLI, «Boccaccio in Spagna (sino al secolo di Cervantes e di Lope de Vega)», dins *Italia e Spagna*, Turí, Fratelli Bocca Editori, 1929, vol. 1, ps. 89-386; Martí DE RIQUER, «Boccaccio en la literatura catalana medieval (El Corbaccio y Bernat Metge y la traducción catalana del *Decamerón* de 1429)», *Filología Moderna*, núm. 55 (1975), ps. 451-471; Simone VENTURA, «Boccaccio en la cultura literària catalana del segle xv: lectures de la novella de Ghismonda i Tancredi ('Dec.' IV, 1)», dins Alejandro COROLEU (ed.), *Clàssics i moderns en la cultura literària catalana del Renaixement*, Lleida, Punctum,

desenvolupa històries que es complementen relacionant-se entre si, introdueix l'autor dins la ficció, així com explicacions de diferent tipologia com a part de la mateixa obra, i canvia estructures existents per altres que permeten la participació activa del lector,⁴⁶² element de cabdal importància per entendre la narrativa del certaldès. Uns lectors que s'acostumen a una manera nova de narrar, a uns personatges més vius i a un llenguatge més punyent i directe.⁴⁶³

Boccaccio, doncs, esdevé una de les pedreres principals de la prosa catalana tardomedieval, ja des del temps de Bernat Metge, qui utilitza el *Corbaccio* i el *De claris mulieribus* per a bastir *Lo somni*.⁴⁶⁴ El que és interessant de la relació de Metge amb Boccaccio és que es complau a mantenir un diàleg amb els textos font per entrar en polèmica amb el certaldès, i ho fa perquè compta, com hem dit, amb la complicitat d'un públic que també és un bon lector de l'autor italià, per la qual cosa està preparat per entrar en el joc intel·lectual que Metge li proposa.⁴⁶⁵ Es tracta del mateix horitzó d'expectatives que trobem també en la ploma del traductor del *Decameró* al català i de l'anònim autor del *Curial e Güelfa*. Veurem a continuació si és possible que ambdues obres comparteixin lectors.

José Manuel Lucía Megías, per la seva banda, assenyala que el primer Boccaccio que es difon per territori peninsular és l'humanista, i configura una transmissió caracteritzada per pocs testimonis conservats i per l'heterogeneïtat formal dels còdexs llatins i llurs traduccions al vulgar.⁴⁶⁶ Novament, una gran biblioteca, en part aconseguida a Itàlia, esdevé una peça clau en aquesta difusió.

2015, ps. 97-116.

⁴⁶² Roxana RECIO, «La renovació de la narrativa europea: herència i petjades de Boccaccio a la Corona d'Aragó», *Scripta: Revista Iternacional de Literatura i Cultura Medieval i Moderna*, núm. 2 (desembre 2013), ps. 189-191. De la mateixa autora, «Del llatí al vernáculo: las traducciones peninsulares del *Decamerón* de Boccaccio», *Livius*, núm. 9 (1997), ps. 109-119.

⁴⁶³ Juan Miguel RIBERA, «Narradores y receptores boccacciano en el medioevo catalán», *Cuadernos de Filología Italiana*, núm. extraordinari (2001), ps. 559-571.

⁴⁶⁴ Lola BADIA (1991-1992), *op. cit.* Josep CLOSA I FARRÉS, «*Sàvies paraules e maneres*: Teofrast, Boccaccio i Bernat Metge. La tipologia de Valter e Griselda», dins *Miscel·lània Joan Fuster, IV*, Barcelona Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991, ps. 27-32. Stefano M. CINGOLANI (2002), *op. cit.*

⁴⁶⁵ Isabel GRIFOLL (2012), *op. cit.*, ps. 95-96.

⁴⁶⁶ Cf. José Manuel LUCÍA MEGÍAS (2001), *op. cit.*

Afirma Miguel Ángel Pérez Priego que «gran parte de la formación y de la actividad cultural y literaria del marqués de Santillana está relacionada con la Corona de Aragón, con sus mandatarios y con sus escritores».⁴⁶⁷ Hom el situa com a coper major a la cort de l'infant Alfons l'any 1413, càrrec que ocupava encara el 1422, i en tornar a Castella encara continuarà vinculat a la noblesa catalana. En aquest període entra en contacte amb Jordi de Sant Jordi, Ausiàs March i Andreu Febrer, entre d'altres.⁴⁶⁸ Carlos Alvar assegura que «el ambiente barcelonés debió contribuir a la afición del marqués [...] por Boccaccio»,⁴⁶⁹ i sens dubte també per Dante, Petrarca i per les nombroses traduccions de clàssics llatins, de manera que no ens ha d'estranyar la simultaneïtat de traduccions de determinats textos al català i al castellà, entre les quals destaca la que, per encàrrec del propi marquès, Enrique de Villena dugué a terme de la *Divina Comedia* entre el 28 de setembre de 1427 i el 10 d'octubre de 1428, just un any abans que Andreu Febrer enllestís la seva versió.

Aquest lligam del marquès amb la noblesa catalana es manifesta també a través de les obres que dedica a diverses personalitats. Així, amb motiu de la mort el 1430 de Margarida de Prades, reina vídua de Martí l'Humà, Santillana compon el seu *Planto de la reina*

⁴⁶⁷ Miguel Ángel PÉREZ, «El marqués de Santillana y la Corona de Aragón en el marco del Humanismo peninsular», *UNED, Revista de lenguas y literaturas catalana, gallega y vasca*, núm. 9 (2003), p. 30.

⁴⁶⁸ El manuscrit 10.264 de la BNM (BITECA manid 1684) ens informa també dels lligams del marquès amb l'elit cultural catalana del moment. És un còdex en tamany foli, de 106 fulls de paper escrit per tres mans semigòtiques, amb trets més o menys acusats de bastarda i que conté, del foli 1r al 74r, l'anònim francès *Roman de Liesse et Cardenois* que formava el mòdul inicial, realitzat a Catalunya, al qual se li va afegir les obres catalanes següents: 1) La traducció catalana del llibre tercer del *Tresor*, la *Retòrica* de Brunetto Latini (ff. 5r-91v); 2) el poema *O Déu e quin sospirar* d'Aznar Pardo de la Casta (ff. 92v-93r); 3) *Lo Cambiador* de Jordi de Sant Jordi (ff. 93v-94v); 4) Set epístoles amoroses als folis 96r-99r; 5) tancant el volum el poema anònim *Amor de cor afectuós* (ff. 99va-100rb). El manuscrit va pertànyer a Íñigo López de Mendoza fins el 1458 (any de la seva mort). Es creu que Andreu Febrer li regalà l'exemplar al marquès de Santillana, a partir del fet que tot i que el roman francès es titula de *Liesse et Cardenois*, així batejat per Mario Schiff, no recull el nom dels protagonistes sinó que és el resultat d'una lectura superficial i es va prendre el nom de la donzella –Liesse– pel de la verdadera protagonista: Passebeauté. Doncs bé, Febrer designava a la seva dama amb el senhal «Passa-Beutat» coincidència que hom considera que no pot ser merament casual: havia d'haver estat en poder del poeta català. Ana María HOLZBACHER vincula la redacció d'aquest roman amb la cort dels Cardona: «Elementos histórico-geográficos en el 'Roman de Passebeauté et Cardenois': Un ejemplo de la presencia de Cataluña en la novela francesa de los siglos XIV y XV», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, núm. 39 (1983-1984), ps. 177-190.

⁴⁶⁹ Carlos ALVAR, «Boccaccio en Castilla: entre recepción y traducción», dins María HERNÁNDEZ ESTEBAN (ed.), *Cuadernos de Filología Italiana. La recepción de Boccaccio en España*, Madrid, Universidad Complutense, Servicio de Publicaciones, 2001, p. 348.

Margarida,⁴⁷⁰ i vers el 1443 o 1444, un cop reorganitzada la seva producció literària, envia a Violant de Prades, comtessa de Mòdica i Cabrera, una edició parcial de les seves obres que contenia la *Comedieta de Ponça*, els *Proverbios* i els disset primers *Sonetos*.⁴⁷¹ Violant de Prades fou cosina de Joana de Prades i de Cabrera, la qual es casà el 1424 amb Joan Ramon Folc II de Cardona. Aquest lligam familiar ens ajuda a explicar una probable circulació de la *Comedieta de Ponza* per terres catalanes, i explicaria, per exemple, de quina manera l'autor del *Curial e Güelfa* la va tenir present en la recreació de la derrota naval de la casa d'Aragó davant l'armada genovesa l'agost de 1435 davant l'illa de Ponça.⁴⁷²

La seva biblioteca és el resultat de tots aquests contactes culturals,⁴⁷³ i destaca la presència aclaparadora de les obres de Boccaccio, en llatí, italià i en traduccions castellanès. De fet, gran part dels manuscrits del Boccaccio italià conservats a la Península procedeixen d'aquesta biblioteca.⁴⁷⁴ Tots ells comparteixen una mateixa imatge externa:

Códices de tamaño similar (oscilan entre 230/240x 160/190 mm), en pergamino, escritos a línea tirada en letra humanística italiana, con una orla en el primer folio

⁴⁷⁰ Miguel Ángel PÉREZ PRIEGO, «La obra literaria del marqués de Santillana», dins *El marqués de Santillana (1398-1458): Los albores de la España moderna, vol. III: El Humanista*, Hondarribia, Nerea, 2001, ps. 83-99.

⁴⁷¹ Vicenç BELTRAN, «Tipología y génesis de los cancioneros. Los cancioneros de autor». *Revista de Filología Española*, núm. 78 (1998), ps. 49-101, especialment ps. 68-69.

⁴⁷² Júlia BUTINYÀ, «La 'Comedieta de Ponça' y el 'Curial e Güelfa' frente a frente». *Revista de Filología Española*, núm. 73 (1993), ps. 295-311. Pablo VÁZQUEZ CAGIAO, «Interpretación para una nueva lectura del 'Curial e Güelfa'», *Revista de Filología Románica*, núm. 7 (1991), ps. 243-249.

⁴⁷³ Vid. Félix SALGADO (1995), *op. cit.*

⁴⁷⁴ *Fiammetta*: BNM, Res. 53. *Teseida*: BNM, ms. 10.271. *Vita di Dante*: BNM, ms. 10.227. *Filostrato*: BNM, ms. Vit.16. Pérez Priego descriu d'aquesta manera la biblioteca: «en el palacio de Guadalajara, don Íñigo formó una importantíssima biblioteca, poblada de cuidados manuscritos miniados y ornamentados con su escudo de armas, en los que se recogía lo más selecto y avanzado del saber de la época. Allí se encontraban, como muestra de la moderna inquietud humanística, clásicos griegos y latinos y modernos autores italianos, junto a los que pervivían obras representativas del pensamiento religioso medieval, de la historiografía o del arte militar. Allí mantenía un auténtico círculo literario, compuesto por doctores y maestros en ciencias y letras, así como traductores, copistas y artistas que trabajaban en su rica biblioteca. Para ésta hizo traer de Italia las mejores versiones de los clásicos latinos e italianos, muchas de las cuales mandó traducir a la lengua castellana. En esas tareas colaboraron el capellán Pero Díaz de Toledo, los bachilleres Antón de Zorita, Juan de Salcedo y Alonso de Zamora, su secretario Diego de Burgos, o su escudero Martín de Ayala. Frecuentaban su biblioteca y círculo literario, Juan de Mena, Juan de Lucena o Gómez de Manrique. Inquietudes literarias compartió con él Alonso de Cartagena, obispo de Burgos, que le puso en relación con humanistas italianos, así como el cordobés Nuño de Guzmán, también mecenas y bibliómano, y un tiempo residente en Florencia»; Miguel Ángel PÉREZ PRIEGO (2003), *op. cit.*, nota 1. Cf., *id.*, «Boccaccio en la obra literaria de Santillana», *Cuadernos de filología italiana. Ejemplar dedicado a La recepción de Boccaccio en España*, núm. extra. 8 (2001), ps. 479-495.

miniada con elementos florales y vegetales, en donde, en algunos de ellos, se aprecian las armas y divisas del marqués de Santillana con una riqueza de colores (junto al rojo, se utiliza también el azul y el pan de oro) que contrastan con el negro y rojo de los códices hispánicos [...] Como se aprecia, en su conjunto, los códices italianos que dieron a conocer la obra de Boccaccio en España compartían casi en su totalidad una misma imagen externa, que indica tanto una misma zona de creación (Florencia) como de recepción: el grupo selecto de nobles castellanos que se acercan a la cultura, entre los que sobresale el círculo literario que creó el marqués de Santillana, lugar común de cualquier acercamiento al tema de la recepción de Boccaccio en España.⁴⁷⁵

3.6.2. Traduccions catalanes de les obres de Boccaccio

Com Petrarca, el nostre autor comença a circular a Catalunya el darrer decenni del segle XIV, però a diferència del primer, Boccaccio és conegut abans pels seus escrits en italià: hom assenyala que les seves obres més difoses són *l'Elegia di madonna Fiammetta* i *Il Corbaccio*. Ja fa uns quants anys David Romano va localitzar la notícia de l'existència d'una traducció catalana del *De mulieribus claris*, a la biblioteca de Pero Sánchez Muñoz mort a Mallorca el 1483, única traducció catalana d'una obra llatina de Boccaccio.⁴⁷⁶ Igualment, el manuscrit que conté la traducció catalana del *De amore* i les *Tragèdies* de Sèneca (Madrid, Palacio, ms. II-3096),⁴⁷⁷ conserva entre els folis 28v-29 la traducció d'un fragment del *De genealogiis deorum gentilium* boccaccià.⁴⁷⁸ Resulta problemàtic, però, el coneixement de *Filocolo*, *Filostrato* i *Teseida*, aquesta darrera testimoniada en biblioteques nobiliàries catalanes de finals del XV, de la qual existeix una traducció castellana d'aquest mateix

⁴⁷⁵ José Manuel LUCÍA MEGÍAS (2001), *op. cit.*, p. 426.

⁴⁷⁶ David ROMANO, «La versió catalana del 'De mulieribus claris' de Boccaccio», *Estudis Universitaris Catalans, Miscel·lània Aramon i Serra, I*, núm. 32 (1979), ps. 507-511.

⁴⁷⁷ BITECA Manid 1757.

⁴⁷⁸ Francisco GIMENO BLAY, «El manuscrit II-3096 (olim 2.L.1.1) de la Biblioteca del Palacio Real», *Caplletra*, núm. 13 (1992), ps. 175-184.

segle.⁴⁷⁹ Les poques dades sobre la presència del *Filocolo* són especialment feridores perquè la crítica ha demostrat que aquesta obra juvenil de Boccaccio és un text fonamental per a la creació dels models de ficció pseudoovidiana de la *Faula de les amors de Neptuno i Diana*,⁴⁸⁰ i esdevé una pedrera d'elements estructurals, motius narratius, de matèria poètica, d'apunts erudits i de teoria literària de l'anònim autor del *Curial e Güelfa*.⁴⁸¹ Josep Pujol assenyala que no consta que n'existís cap traducció catalana i no apareix esmentat en els inventaris de llibres abans de 1494. Destaquem, però, la seva presència a la ja citada biblioteca del marquès de Santillana:

No sembla [...] que fos un text gaire difós, com confirma d'altra banda el caràcter excepcional dels dos únics manuscrits de l'obra relacionats amb possessors hispànics o vinculats a la corona d'Aragó: un d'aquests va ser executat per Antonio Baldinotti per a la cort aragonesa de Nàpols en una data tardana, potser entre 1460 i 1470 (ms. *Ln*, Sant Petersburg, Biblioteca Nacional, cod. ital. F, V, XIV) [...] mentre que l'altre és el manuscrit de la Biblioteca Nacional de Madrid que havia pertangut al marquès de Santillana (ms. *Ma*, Madrid, Biblioteca Nacional, ms. 10412).⁴⁸²

⁴⁷⁹ Giuseppe TAVANI (1996b), *op. cit.*; Josep PUJOL, «Clàssics i moderns: Boccaccio, Corella i la retòrica sentimental», dins *id.* (2002b), *op. cit.*, ps. 143-144; Júlia BUTINYÀ, «Sobre la projecció de los trecentistas italianos en la introducción del humanismo en la Corona de Aragón», *Cuadernos de Filología Italiana*, núm. 4 (1997), ps. 265-277.

⁴⁸⁰ *Vid.* Jaume TORRÓ (1994), *op. cit.*

⁴⁸¹ *Vid. id.*, «El manuscrit del 'Curial e Güelfa', els pròlegs i el Filocolo», *Revista de Literatura Medieval*, núm. 24 (2012), p. 269-281.

⁴⁸² Josep PUJOL, «Boccaccio al 'Tirant lo Blanc': Les 'Questioni d'amore del 'Filocolo' (IV 14-72)», dins Santiago FORTUÑO (ed.), *Actes del VIIè Congrés de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval (Castelló de la Plana, 22-26 de setembre de 1977)*, Castelló de la Plana, Universitat Jaume I, 1999, ps. 181-197. Del mateix autor, *La memòria literària de Joanot Martorell. Models i escriptura en el Tirant lo Blanc*, Barcelona, Curial-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002, ps. 143-156.

3.6.2.1. *Decameró*

Lola Badia assenyala la «història solitària» i la singularitat de la traducció catalana d'aquesta obra, conservada en un únic manuscrit (BC, ms.1716, manid 1369) un còdex que, per la seva banda, també presenta interessants peculiaritats, tal com veurem més endavant.⁴⁸³ Gràcies al colofó de l'esmentat manuscrit sabem que fou traduïda a Sant Cugat del Vallès l'any 1429, però no tenim notícia de qui fou el seu traductor: «Fo acabada la present translació dimarts, que comptàvem .v. dies del mes de abril en l'any de la fructificant Incarnació del Fill de Déu MCCCCXXVIII, en la vila de Sant Cugat del Valles».

L'estudiosa relaciona aquesta traducció amb la difusió i transmissió del *Decameron* a Itàlia abans de la primera meitat del segle XV: es tracta d'una difusió vinculada amb ambients burgesos i mercantils, molt actius en les seves relacions professionals i viatgeres, entusiastes d'aquesta obra boccacesca, tal com ho eren els mateixos copistes, escriptors d'excepció i persones de les més diverses condicions i professions, que es convertien en amanuenses d'ocasió per satisfer el desig personal de posseir aquell text de moda, un llibre de lectura amena.

Badia constata una clara indiferència envers el *Decameró* als ambients més literaris, més refinats, més imbuïts i preocupats pel fet literari i cultural pre-renaixentista i proto-humanístic. Només es coneixen ressos del *Decameró* al *Tirant* i al *Curial*, i deriven de l'original italià, encara que sigui de segona mà. D'aquí que l'estudiosa afirmi que «només algú pertanyent a un estament mercantil en contacte amb els col·legues toscans que s'entusiasmaven amb aquella obra aparentment extraliterària podia fer-se càrrec del seu valor i trasplantar-la al nostre país»⁴⁸⁴, al marge dels «erudits» o «humanistes» de la cancelleria reial o dels ambients pietosos i medievalitzants de l'entorn de la reina Maria.

El text català, per tant, també s'hauria de relacionar amb un ambient burgès en

⁴⁸³ Vid. Lola BADIA (1974), *op. cit.*

⁴⁸⁴ *Ibidem*, ps. 84-85.

contacte amb Itàlia. En aquest sentit, Valentí Fàbrega assenyala que cal tenir present un aspecte històrico-econòmic molt decisiu en la configuració de la traducció catalana del *Decameró*: el naixement i creixença d'una primera burgesia mercantil en la societat catalana. El Cisma d'Occident (1378-1417) distancià aquesta burgesia catalana de la teocràcia eclesiàstica medieval i el Compromís de Casp (1412) i les guerres civils que el varen seguir, de la monarquia. Tots aquests esdeveniments creen un clima espiritual suficientment secularitzat i escèptic com per a fer possible una recepció fecunda i activa del *Decameró* entre els lectors de la burgesia catalana.

Som davant d'una traducció que hom ha considerat com a adaptació del text italià: el traductor català substitueix l'últim conte (X,10) per la traducció catalana de la *Griseldis* de Petrarca feta per Bernat Metge,⁴⁸⁵ i les cançons italianes al final de les jornades I, V, VI i VIII per cançons catalanes populars i per peces lligades a un context cortès, entre les que destaquen la cobla d'una peça conservada al *Cançoner Vega-Aguiló*, *Eu am tal que es bo e bel*, atribuïda a la Reina de Mallorca, i el poema *Atréssí com l'orifanz* de Rigaut de Berbezilh, entre d'altres testimonis també conservat, copiat dues vegades, a l'esmentat cançoner. Hi tornarem més endavant.⁴⁸⁶

Aquests canvis ens parlen d'un traductor que comprèn profundament l'obra de Boccaccio i s'esforça a anostrar-lo en un català pur i matissat,⁴⁸⁷ i Lola Badia destaca els

⁴⁸⁵ Roxana RECIO, «Petrarca traductor: los cambios de traducción peninsular en el siglo XV a través de la historia de Válder y Griselda», dins T. MARTÍNEZ I ROMERO i R. RECIO (eds.) (2001), *op. cit.*, Júlia BUTINYÀ, *Del «Griselda» català al castellà*, Barcelona, Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, 2002; «Col·lecció Series Minor», núm. 7; *id.*, «De Metge a Petrarca pasando por Boccaccio», *Epos: Revista de Filología*, núm. 9 (1993), ps. 217-231. Juan Carlos CONDE «Un aspecto de la recepción del 'Decameron' en la Península Ibérica, a la sombra de Petrarca. La historia de Griselda», *Cuadernos de filología italiana. Ejemplar dedicado a La recepción de Boccaccio en España*, núm. extra. 8 (2001), ps. 351-371. Josep CLOSA I FARRÉS (1991), *op. cit.*

⁴⁸⁶ Josep ROMEU I FIGUERAS, «Les poesies populars catalanes de la traducció del 'Decameron' (Sant Cugat del Vallès, 1429)», *Medievalia*, núm. 9 (1990), ps. 203-218. Del mateix autor «El cantar paralelístico en Cataluña», *Anuario Musical*, núm. 9 (1954), ps. 46-48. Anna ALBERNI, «El poemeta de la reina de Mallorca: assaig de restauració textual i mètrica», *Medioevo Romano*, núm. 32.2 (2009), ps. 343-368.

⁴⁸⁷ Mario CASELLA, «La versione catalana del Decameron», dins G. E. SANSONE (ed.), *Saggi di letteratura provenzale e catalana*, Bari, Adriatica Editrice, 1966, ps. 244-281. Juan Carlos CONDE, «Las traducciones ibéricas y medievales del 'Decameron': tradición textual y recepción coetánea», dins Mercedes PAMPÍN i Carmen PARRILLA (coord.), *Actas del IX Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (A Coruña, 18-22 de septiembre de 2001)*, vol. II, Noia-A Coruña, Toxosoutos-Universidade da

canvis introduïts pel traductor, remarquant la llibertat, sovint arbitrària, d'afegir-hi explicacions suposadament aclaridores de l'original, i també la tendència a ampliar o a abreujar determinats fragments. En destaca també la musicalitat, per tal com la prosa flueix amb una perfecta sonoritat catalana.

Roxana Recio afirma que Boccaccio modernitza la narrativa europea. Al *Decameró* apareixen jocs estilístics i estructurals que ho demostren a bastament, i la figura i protagonisme del lector es configura «como uno de los elementos más destacados en la técnica narrativa de Boccaccio»,⁴⁸⁸ característica que és especialment significativa en aquesta obra. Des d'aquesta perspectiva, les substitucions de les peces líriques italianes per catalanes esmentades més amunt, així com les modificacions de la traducció que es basen en supressions de paràgrafs al final de les novel·les i en canviar els topònims i antropònims italians per catalans, tenen la finalitat d'acostar el text italià a la realitat i quotidianitat dels lectors catalans, als quals el traductor dóna la mateixa rellevància que Boccaccio. Uns lectors que, probablement, se sentirien satisfets amb la lectura tendenciosament misògina que el traductor ofereix en alguns passatges del seu text, i que segurament també gaudirien del discurs misogin de la traducció del *Corbaccio* que veurem a continuació.⁴⁸⁹ Recordem que totes dues traduccions hom les vincula a ambients mercantívols.

En definitiva, són accions, afirma Recio, «conscientes de un traductor que además de traducir, conocía el ambiente literario y las corrientes narrativas de su época».⁴⁹⁰ Francesc Vallverdú parla d'un traductor que se sent còmode amb el discurs i que el trasllada al català en un estil excel·lent,⁴⁹¹ oferint, d'acord amb les paraules de Mª Dolores Valencia, «una

Coruña, 2005, ps. 105-122.

⁴⁸⁸ Roxana RECIO, «Autor y lector en la traducción catalana del 'Decamerón' de Boccaccio: análisis de una asimilación», *SCRIPTA. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, núm. 2 (desembre 2013), p. 285.

⁴⁸⁹ Barbara RENESTO, «Note sulla traduzione catalana del 'Decameron' del 1429», *Cuadernos de Filología Italiana*, núm. extraordinari (2001), p. 307.

⁴⁹⁰ Roxana RECIO (2013), *op. cit.*, 298-299.

⁴⁹¹ Francesc VALLVERDÚ, «Les traduccions catalanes del 'Decameró'», *Quaderns d'italià*, núm. 19 (2014), ps. 109-124. Germà COLÓN, *La llengua catalana en els seus textos*, vol. I, Barcelona, Curial, 1978.

adaptación tan enraizada en la cultura catalana del momento que es exponente fundamental de la asimilación durante el siglo XV catalán de la mentalidad renacentista italiana».⁴⁹² Recio defensa que aquesta flexibilitat narrativa l'entén perfectament el traductor català perquè som davant d'una traducció que respon a les idees sobre la traducció que arribaven des d'Itàlia.⁴⁹³ En paraules d'Antonio Contreras:

[El traductor] manifiesta una actitud semejante a la que se defenderá en los círculos italianos humanistas a la hora de traducir un texto, según el cual, es necesario ser fiel al fondo y a la forma, es decir, asumir el principio de la *aemulatio*. Al mantenerse fiel en este aspecto vital de la obra, brindó la posibilidad a los lectores catalanes del primer tercio del siglo XV de reproducir la experiencia de Boccaccio y de tratar de comprender «abiertamente» el libro.⁴⁹⁴

Aturem-nos ara un moment en la presència del poema *Atressí com l'orifanz* de Rigaut de Berbezilh en la traducció catalana.⁴⁹⁵ Aquesta composició i la *raza* que li està associada era àmpliament difosa a la Corona d'Aragó, com corrobora la seva inclusió al *Cançoner Vega-Aguiló*, una tradició indirecta reportada pel *Novellino* i la nostra traducció. La seva presència al *Curial e Güelfa* reforça també aquesta difusió: l'anònim autor l'utilitza perquè l'heroi es faci perdonar per Güelfa després del captiveri al nord d'Àfrica (III.20.II). Lola Badia i Jaume Torró afirmen que la cultura trobadoresca al *Curial* ve filtrada per fonts italianes, de manera

⁴⁹² María Dolores VALENCIA MIRÓN, «Notas para el estudio de la recepción y censura del Decamerón en España», dins Juan Salvador PAREDES (coord), *Medioevo y Literatura. Actas del V Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval, vol. IV*, Granada, Universidad de Granada, 1995, ps. 423-429.

⁴⁹³ Roxana RECIO, «El lector: factor determinant per als traductors de la Corona d'Aragó», dins J. BUTINYÀ i A. CORTIJO (eds.) (2011), *op. cit.*, ps. 185-203.

⁴⁹⁴ Antonio CONTRERAS, «La versión catalana del 'Decamerón' (1429): algunas consideraciones sobre el Jardín», dins Cesc ESTEVE, *El texto infinito. Tradición y reescritura en la Edad Media y el Renacimiento*, Salamanca, SEMYR, 2014, ps. 381-393. A la mateixa conclusió arriba Barbara RENESTO (2001), *op. cit.*, p. 305: «Gli adattamenti che introduce sono infatti quasi tutti rivolti a rendere l'opera più vicina a lettori che, con tutta probabilità, dovevano far parte della borghesia catalana dell'epoca».

⁴⁹⁵ És un dels poemes més copiats de la tradició manuscrita occitana: vint-i-sis testimonis; Anna ALBERNI (2003), *op. cit.*, apèndix II, ps. 688-689.

que en el cas que ens ocupa el conte 64 del *Novellino* en seria la font directa.⁴⁹⁶ Júlia Butinyà, per la seva banda, apunta la possible relació de la novel·la amb la versió catalana del *Decameró*.⁴⁹⁷ El que volem remarcar és la connexió de dues d'aquestes peces líriques copiades a la traducció catalana amb l'esmentat *Cançoner Vega-Aguiló*, un dels cançoners més antics conservats que constitueix un recull excepcional de la lírica catalana postrobadoresca anterior a Ausiàs March.⁴⁹⁸ Hi conviuen molts estats compilatius, de manera que els poetes més antics que els precedeixen de sediments anteriors (l'anomenat *Ur-Veg Ag* o cançoner base), funcionen en l'estructura general del recull com a autoritat. Aquest cançoner base comprèn l'obra lírica de poetes catalans vinculats a les corts del Cerimoniós i el seus fills Joan I i Martí I, peces que conviuen amb blocs de composicions trobadoresques que van des dels trobadors més clàssics fins als darrers epígons de la literatura occitana. En aquest estat compilatiu és on trobem l' *Atressí com l'orifanz*. Alberni apunta la cort de Maria de Castella com a escenari possible del cançoner i uns anys de compilació: 1420-1426, abans per tant que el Magnànim s'instal·lés de manera definitiva a Nàpols.

Ens movem en unes dates molt properes a la traducció catalana del *Decameró*, una versió, recordem, que la crítica ha ubicat en ambients mercantívols i adreçada a un públic burgès. La coincidència de dates de la compilació del cançoner i aquesta traducció, així com la presència del poema occità en ambedós textos, ens il·lustra sobre la circulació, activa i immediata, d'una sèrie de textos que emanen de la cort però que, gairebé simultàniament, són llegits per altres ambients literaris. Isabel Grifoll indica que tant la lírica trobadoresca com la poesia catalana que en deriva continuen gaudint d'una extraordinària vitalitat en aquesta

⁴⁹⁶ L. BADIA i J. TORRÓ (eds.) (2011), *op. cit.* Vid. Isabel DE RIQUER, *El corazón devorado. Una leyenda desde el siglo XII hasta nuestros días*, Madrid, Siruela, 2007; Isabel DE RIQUER i Meritxell SIMÓ, «Cor de dona, dolça vianda», dins J. Claude FAUCON, Alain LABBÉ i Danielle QUÉRUEL (eds.), *Miscellanea Medievalia. Mélanges offerts à Philippe Ménard*, París, Champion, 1998, ps. 1109-1122; *id.*, «La poesia trovadoresca en 'Curial e Güelfa'», dins Antoni FERRANDO i FRANCÉS (2012), *op. cit.* ps. 463-478.

⁴⁹⁷ Júlia BUTINYÀ (1999), *op. cit.*, p. 64.

⁴⁹⁸ Vid. Anna ALBERNI (2003), *op. cit.*; *id.*, «El cançoner Vega-Aguiló: una proposta de reconstrucció codicològica», dins L. BADIA, M. CABRÉ i S. MARTÍ (eds.) (2002), *op. cit.*, ps. 151-171.

època, tant en l'espai de la cort com en el consum privat per mitjà de l'accès a la lectura que faciliten els cançoners, la circulació dels quals palesen els inventaris de biblioteques.⁴⁹⁹ En aquest sentit, la presència de cançoners en biblioteques de preveres, mercaders i notaris són un testimoni més d'aquesta circulació que esborra fronteres.⁵⁰⁰

1448	Inventari dels llibres relictos per Antoni Cases, mercader, ciutadà de Barcelona	24. ítem, .I. altre libre escrit en paper, a corandells, en vulgar limosí , de forma de full, ab cubertes empremtades de posts cubertes de cuyro de vadell vermell, ab cantoneres de lautó e ab dos gaffets, ab llurs correigs de cuyr vermell e dos scudets de lautó. Lo qual és intitulat de sobre <i>De la Gaya Sciència</i> . E comensa en letra vermella: « <i>Mirall de trobar</i> ». E en letra negra: «comensa le miralls, et cetera». E fina: «sinó seran del tot mortal la playa <i>Jacme March</i> ».	Iglesias, doc. 240 ⁵⁰¹
12 agost 1449	Encant públic dels llibres relictos per Francesc de Vinyamata, prevere beneficiat de l'església de Santa Maria del Mar de Barcelona	1. Primo, .VIII. coherns descornats appellats de la Gaya Sciència... III sous.	Iglesias, doc. 247
14 desembre 1450	Inventari dels llibres relictos per Joan Ubach, notari, ciutadà	24. ítem, un libra escrit en paper, cubert de posts de cuyro vermell, ab bolles, scrit de mà del dit Johan	Iglesias, doc. 255

⁴⁹⁹ Isabel GRIFOLL (2012), *op. cit.*

⁵⁰⁰ Ja ho va testimoniar Stefano M. CINGOLANI (1990-1991) *op. cit.*, ps. 46-48.

⁵⁰¹ Josep Antoni IGLESIAS (1996), *op. cit.*, ps. 591-600.

	de Barcelona	Ubach , qui ere de la <i>Gaya Sciència</i> 25. ítem, un libra de paper, stret, ab cubertes de post cubertes de cuyro vert, ab bolles, appellat <i>Cançoner de Gaya Sciència</i> ; lo qual dix en Jachme Baró que ere seu. ⁵⁰²	
24 desembre 1466	Inventari dels llibres relictos per Jaume Setantí, ciutadà de Barcelona i senyor del castell de Calonge, al bisbat de Girona	3. ítem, un altre libre de forma gran, scrit en paper, en latí, ab cubertes de posts burelles, apellat <i>De art de la Gaya, sciència</i> .	Iglesias, doc. 313
9 març 1461	Encant públic dels llibres relictos per Guillem Garriga, balancer, ciutadà de Barcelona	8. Ítem, hun libre scrit en paper qui és <i>Gansoner</i> , an Asbert Ripoll, V. sous, .VII (Asbert Ripoll és un llibreter)	Iglesias, doc. 287
11 març 1463	Inventari dels llibres relictos per Joan Puig, de la ciutat de Vic	2. ítem, hun cartapàs qui és <i>Gansoner</i> 3. ítem, tres sisterns de <i>Cançons</i>	Iglesias, doc. 291

3.6.2.2. Corvatxo

Es tracta de la primera obra de Boccaccio traduïda al català i, a més, és la única de la qual tenim notícia del traductor, tal com ens indica l'*incipit* del text: «Aquest libra se apella Corvatxo, lo qual fonch fet e ordenat per Johan Bocaci, sobiran poeta laureat de la ciutat de Florensa, en lengua thoscana. E apres és estat tornat per Narcís Franch, mercader e ciutadà de Barchinona».

⁵⁰² Segurament el notari el tindria en préstec per a copiar-lo, i la copia seria l'ítem 24. A la primera part d'aquest estudi ja hem parlat de la importància de la figura dels notaris en la còpia i transmissió dels Cançoners.

El traductor és, doncs, el mercader, Narcís Franch junior, nascut entre 1384 i 1389, hereu universal del seu pare homònim. De la seva biografia, seguint el treball de David Romano, destaquem que el 1405, essent ja mercader ciutadà de Barcelona, té la intenció d'iniciar una carrera mercantil embarcant cap a terres ultramarines. No sabem si va marxar; però una extensa llacuna documental de gairebé trenta-cinc anys avala la idea d'una possible absència de Barcelona que podria coincidir amb una possible estada a Itàlia, on segurament entra en contacte amb l'obra de Boccaccio. L'any 1442 el rei Alfons el nomena procurador fiscal de la cort del veguer de Barcelona. No sabem si ho fou realment. Testa el 1453, essent parroquià de Sant Pere, i mor el 1457, aparentment sense deixar fills ni hereus directes (l'hereu universal fou el bigaire Francí Carbó).⁵⁰³ Aquest nomenament del Magnànim ajuda a reforçar el seu contacte amb terres italianes, demostrant, una vegada més, la importància dels mercaders en la difusió dels italians a la Corona d'Aragó.

Novament som davant d'una transmissió de les obres traduïdes al català del certaldès relacionades amb ambients mercantívols. Sàtira implacable contra les dones, el text contribuirà al desenvolupament de la literatura misògina posterior, incidint en obres destacades com la de Jaume Roig.⁵⁰⁴ Però sobretot, pel que té de primerenca, destaca la seva presència a *Lo Somni* de Bernat Metge, qui, allunyant-se de les temàtiques amoroses tal com són expressades en la lírica, defensa la utilitat ètica o moral de la literatura antiga i d'una atenció als textos més aviat retòrica i estilística, amb profundes implicacions ètiques.⁵⁰⁵ És des d'aquests postul·lats que s'aproparà al *Corbaccio* de Boccaccio, obra que Metge compila,

⁵⁰³ David ROMANO, «¿Quin Narcís Franch fou traductor del «Corbaccio»?», *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, núm. 39 (1984), ps. 5-62.

⁵⁰⁴ Antònia CARRÉ (ed.), *Jaume Roig, Espill*, Barcelona, Quaderns Crema, 2006. Anna Isabel PEIRATS NAVARRO, «El text, l'autor i l'obra. Estudi introductorí», dins *Jaume Roig. 'Espill'*, vol. 1, València, Acadèmia Valenciana de la Llengua, 2010, ps. 23-272. Jaume TORRÓ, «La respuesta literaria y retórica del 'Espill' de Jaume Roig», dins A. MARTÍNEZ PÉREZ i A. L. BAQUERO (eds.), *Estudios de literatura medieval. 25 años de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval*, Murcia, Universidad de Murcia, Servicio de Publicaciones, 2012, ps. 117-128. Rosanna CANTAVELLA, *Els cards i el llir. Una lectura de l'Espill de Jaume Roig*, Barcelona, Quaderns Crema, 1992.

⁵⁰⁵ Stefano M. CINGOLANI, *El somni d'una cultura: «Lo Somni» de Bernat Metge*, Barcelona, Quaderns Crema, 2002, p. 79.

ordena i completa amb afegitons originals en els quals mostra la seva cultura científica, per bastir el diàleg entre Tirèsias i Bernat on polemitzen en contra i a favor de les dones, sempre amb una coloració irònica.⁵⁰⁶

Júlia Butinyà assenyala que en aquest diàleg Metge s'oposa obertament als arguments misògins del *Corbaccio*, i ho fa amb passatges que pren de l'*Epistola* 8 del llibre XXI de les *Familiarium rerum*.⁵⁰⁷ D'aquesta manera, el Boccaccio vulgar és refutat pel Petrarca llatí, en una clara actitud crítica i activa amb la font utilitzada que ja havíem vist en el traductor del *Decameró* i que sens dubte compta amb un públic preparat i despert que la sabran valorar.⁵⁰⁸ D'altra banda, és un comportament que ja trobem, com molt ben diu Martí de Riquer, el 1388 «cuando Bernat Metge traduce el *Griseldis* afirmando que es obra de Petrarca y se calla lo que muy bien sabía, que es una traducción de una narración escrita en italiano por Boccaccio».⁵⁰⁹

Que, tot i no ser citat com autoritat, la presència del *Corbaccio* a *Lo somni* era reconeguda i valorada pel públic del segle XV ho testimonia una anotació del manuscrit de la Biblioteca de la Universitat de Barcelona, ms. 17 (BITECA manid 1128), que comenta el parlament de Tirèsias remetent a la font:

Johan Bochasi diu que amor és una passió dissecadore de la ànima, desviadore de enteniment, grocitud e privació de la memòria, dissipadora de la tendre facultat, guastadora de vicis, habitadore de vans pits, cosa sens rahó, sens orde e sens estabilitat alguna, niu de la pensa no sana et sotsmetedora de la humana llibertat, etc.⁵¹⁰

⁵⁰⁶ Lola BADIA (1991-1992), *op. cit.*; Stefano M. CINGOLANI (2002), *op. cit.*, p. 245.

⁵⁰⁷ Júlia BUTINYÀ (1993c), *op. cit.*

⁵⁰⁸ Miriam CABRÉ i Sadurní MARTÍ, «Manuscripts and Readers of Bernat Metge», dins LI. CABRÉ, A. COROLEU i J. KRAYE (eds.), *Fourteenth-century Classicism: Petrarch and Bernat Metge*, Londres-Torí, The Warburg Institute-Nino Aragno Editore, 2012, ps. 159-195.

⁵⁰⁹ Martí DE RIQUER (1975), *op. cit.*, p. 461.

⁵¹⁰ Martí DE RIQUER, *Obras de Bernat Metge*. Barcelona, Universidad de Barcelona, 1959, p. 286.

La traducció catalana medieval s'ha conservat en un únic manuscrit, el 17675 de la Biblioteca Nacional de Madrid, copiat d'una sola mà i amb característiques codicològiques peculiars, com es pot veure a la taula corresponent i analitzarem més endavant. La valoració que Moll va fer d'aquesta traducció al pròleg de la seva edició és ben clara:

La traducció feta per Narcís Franch, tal com es troba en el manuscrit de què parlam, no és cap model de correcció. En general tradueix molt malament; són molts els passatges en què els conceptes de l'original italià resulten desfigurats i capgirats pel traductor [...]. Quant al llenguatge i l'estil del traductor, també està lluny de la puresa que admiram en la majoria d'escriptors catalans del segle XIV. Es ben ver que Narcís Franch era més mercader que literat.⁵¹¹

Barbara Renesto, per la seva banda, la defineix com una traducció literal, del tipus «horitzontal», amb un ús limitat dels grups de sinònims i de les glosses típiques de les versions medievals i amb presència destacada d'italianismes, a nivell lèxic i sintàctic. Destaca, però, el desconeixement d'algunes expressions relatives a l'àmbit sexual, usades a voltes en sentit figurat.⁵¹²

La poca qualitat de la traducció podria indicar que Narcís Franch la va fer per iniciativa pròpia, fent un favor a algun conegut que, tot i poder llegir Boccaccio en italià, volia completar la lectura amb una traducció catalana, malgrat tenir una qüestionable qualitat literària. Tot fa pensar que ens movem en un ús de l'obra del certaldès que té com a principal (i única?) finalitat la distracció d'uns lectors interessats a llegir sobre els «molts malinosos enguans que las dones molt sovint fan als hòmens, segons que en lo dit libra se conté», tal

⁵¹¹ Francesc de B. MOLL, al Pròleg a *Boccaccio, Giovanni El «Corbatxo»*. Traduït per Narcís Franch, *Transcrit i publicat en primera edició amb pròleg, notes i glossari per Francesc B. Moll*. Mallorca, Edicions de l'obra del diccionari, 1935, ps. 3-4.

⁵¹² Barbara RENESTO (2001), *op. cit.*, ps. 297-299.

com reporta l'*incipit* del manuscrit. Les característiques codicològiques del dit manuscrit, així com la presència de l'obra a les biblioteques barcelonines del moment, ens han d'ajudar a confirmar aquesta suposició.

3.6.2.3. *Fiammetta*

L'elegia di madonna Fiammetta es constitueix per als escriptors catalans del XV un model amb una clara dimensió retòrica i sentimental que esdevindrà modèlica.⁵¹³ A diferència de les altres obres de Boccaccio, el que valoraven els lectors tardomedievals d'aquesta novel·la era la seva hipertròfia retòrica i que la veu narrativa fingeix ser epistolar. Per a Pujol:

Tant se val [...] que Fiammetta narri les seves reaccions sentimentals, que les manifesti a Panfilo, a la nodrissa o al seu marit, que adreci precés a les divinitats i a la fortuna o que monologui en la intimitat de la cambra, perquè l'única dimensió efectiva és la seva veu elegíaca, construïda sota la guia segura de les *Heroides* ovidianes [...] i puntuada de dalt a baix amb les *Tragèdies* de Sèneca.⁵¹⁴

La seva traducció catalana és un dels textos amb una presència més intensa al *Tirant lo blanc*, car esdevé un eficaç filtre de materials literaris clàssics i un model d'elaboració del discurs lamentatori producte del conflicte entre la fidelitat de la dona enamorada i la infidelitat del seu amant.⁵¹⁵ També és font bàsica per a la prosa mitològica *Leànder y Hero* de Roís de Corella, un autor d'altra banda íntimament relacionat amb la novel·la de Joanot

⁵¹³ Josep PUJOL (2002a), *op. cit.*, p. 23. Eukene LACARRA, «La influencia de Boccaccio en los primeros textos sentimentales castellanos», dins M. PAMPÍN i C. PARRILLA (coord.) (2005), *op. cit.*, ps. 561-575.

⁵¹⁴ Josep PUJOL (2002b) *op. cit.*, p. 156.

⁵¹⁵ *Ibidem*, ps. 156-176.

Martorell.⁵¹⁶ Sobre la presència de la *Fiammetta* a l'esmentada prosa ens diu Josep Lluís Martos:

El *Leànder y Hero* presenta la història d'aquests amants a través de la interpretació al·legòrica del mar en tempesta i el foc de la passió que guia l'enamorat, amb materials ressemanitzats de les *Heroides* i no de manuals mitogràfics, que estructura, però, a partir d'un complex i subtil joc intertextual amb una de les històries d'amor més conegudes de la literatura romànica, la història d'una altra amada que espera l'arribada del seu amant: l'*Elegia di madonna Fiammetta*. Aquest motiu és el punt de connexió d'ambdues obres.⁵¹⁷

Aquesta presència al *Tirant* ens ajuda a determinar que l'anònima traducció catalana de la *Fiammetta*, conservada en quatre manuscrits, ha de ser anterior a 1460-1464. Annamaria Annichiarico la considera una versió bastant fidel a l'original italià, producte d'un traductor que no era «un “professionista della letteratura”. È probabilmente solo un dato di fatto senza altra significazione oltre la non particolare “cura” posta nella scelta del traduttore da chi “commissionava”».⁵¹⁸

3.6.2.4. Manuscrits catalans de les obres de Boccaccio

L'estudi de Barbara Renesto ens indica que a Itàlia les obres del certaldès van gaudir de seguida d'un «grandissimo successo tra quell'alta borghesia mercantile», i la transmissió manuscrita en dóna testimoniatge ja que «più di due terzi dei manoscritti sono appartenuti alle

⁵¹⁶ Annamaria ANNICCHIARICO, «Presenza e presenza-assenza di madonna Fiammetta e di Corella nel 'Tirant lo Blanc'», dins Vicent MARTINES PERES (ed.), *Estudis sobre Joan Roís de Corella*, Alcoi, Marfil, 1999, ps. 55-69.

⁵¹⁷ Josep Lluís MARTOS, «'Con li suoi vestimenti asciugare il morto viso della salata acqua, e bagnarlo di molte lagrime': la 'Fiammetta' en el 'Leànder y Hero' de Roís de Corella», *Caplletra*, núm. 39 (tardor 2005), p. 261.

⁵¹⁸ Annamaria ANNICCHIARICO (ed.), *Giovanni Boccaccio. La Fiammetta catalana*, 2 vols., L'Aquila, Japadre, 1983-1987.

famiglie che avevano fatto la fortuna di Firenze tra il XIII e il XIV secolo»⁵¹⁹ A França a la primera meitat del segle XV ja circula amb profusió, però ho fa copiat en còdexs que són autèntiques joies amb miniatures i relligadures de luxe, a l'alçada dels clients que els encarreguen, nobles de l'alta aristocràcia (ducs de Borgonya, de Borbó i de Berry) i reis. A la Península el text del *Decameró* és més aviat rar a la primera meitat del segle XV, les traduccions constitueixen obres marginals i els manuscrits peninsulars són de tipus corrent. La biblioteca del marquès de Santillana constitueix una remarcable excepció, tal com hem vist més amunt, i destaquen els models humanístics com a signe de prestigi i novetat.

D'acord amb la taula corresponent, la tradició manuscrita catalana de les obres de Boccaccio és força minsa, i es caracteritza per no ser miscel·lània en cap dels testimonis conservats, per la qual cosa els lectors no els associaren amb d'altres textos. No són manuscrits de luxe, i, sobretot en el cas de la *Fiammetta* i del *Corvatxo*, presenten trets codicològics que evolucionen cap a models humanístics oferint, d'aquesta manera, un format que prestigia el text pel que té de novetós i de lligam amb Itàlia.

Destaquem els manuscrits del *Decameró* i del *Corvatxo* perquè tenen una transmissió anòmala i perquè la crítica ha relacionat les dues traduccions amb ambients mercantívols; el primer, ja hem vist que presenta dos hàbits d'escriptura diversa que copien el text amb pautats diferents (a rengló tirat fins a la novel·la V, 8, amb espais en blanc per a miniatures, i en dues columnes fins al final). Qui encarregà la còpia del còdex, acceptaria aquesta divergència de justificació i de model? (la primera part la podríem relacionar amb una còpia més luxosa). Podria tractar-se de còpies fetes per copistes que estaven elaborant dos còdexs diferents i en un moment donat, per manca de temps, es van unir en un de sol, mantenint el sentit de l'obra? Barbara Renesto ofereix la següent explicació: «due copisti, quindi, che si sono divisi il lavoro, probabilmente due professionisti, a giudicare dalle decorazioni fatte ai capilettera, più

⁵¹⁹ Barbara RENESTO (2001), *op. cit.*

terzo che, avendo ancora l'antigrafo a disposizione, deve aver integrato le tredici righe mancanti all'ottava novela»⁵²⁰

Pel que fa al *Corvatxo*, del qual sembla que es va fer una edició no conservada,⁵²¹ destaca la seva mida petita i el fet que sigui un palimpsest:

Il manoscritto sarebbe stato scritto interamente da un'unica mano e, in un secondo tempo, in più parti eraso e riscritto da una seconda mano. Dal momento che il contenuto della scrittura superiore è comunque il *Corvatxo*, si potrebbe pensare ad una doppia redazione contenuta in codici diversi che ad un certo punto sono stati nelle mani di un unico proprietario che si è fatto carico di contaminare le due diverse stesure.⁵²²

És del tot estrany aquest procediment en la tradició catalana. Normalment, les correccions, ampliacions i substitucions del text producte de la consulta d'un altre testimoni es fan a través de glosses marginals copiades aprofitant els marges. Aquesta peculiaritat ens fa pensar que podríem estar davant d'un copista no professional que desconeix les tècniques de còpia habituals i que du a terme aquesta còpia per a ús personal.

3.6.2.5. Boccaccio a les biblioteques barcelonines

Boccaccio és present a les biblioteques barcelonines del segle XV, en italià i llatí; però significativament gairebé és nul·la la presència en català (el 10 de juliol de 1466 queda documentada la presència d'un *Corvatxo* català, «de forma menor», com el manuscrit conservat, en la biblioteca del jurista Lluís Destorrent). L'any 1400 ja tenim documentat un

⁵²⁰ *Ibidem*, p. 302.

⁵²¹ David ROMANO, «L'edizione (1498) ed i codici del 'Corbaccio' catalano», *Studi sul Boccaccio*, núm. 11 (1979), ps. 413-419.

⁵²² Barbara RENESTO (2001), *op. cit.*, p. 297.

volum miscel·lani d'obres del certaldès, sense especificar llengua, que serveix com a dot, per la qual cosa hom pot deduir un cert valor material al còdex.

De la mateixa manera, la circulació de les obres de Boccaccio entre els nous lectors protagonistes del nostre estudi, els mercaders i notaris, queda plenament demostrada a partir de les dades que es desprenen de la taula corresponent: el Boccaccio italià i català és en mans de mercaders, la qual cosa reforça el lligam entre aquest estament i la circulació i coneixement del certaldès per terres catalanes, mentre que el Boccaccio llatí el trobem en les biblioteques dels notaris filoclàssics: Antoni Banyaloca posseeix un *De casibus illustrum*, Joan Ubach (recordem que és el notari que també posseeix un *Cançoner* copiat per ell) té una *Genealogia deorum gentilium*, i com no podia ser d'una altra manera, destaca la biblioteca del notari Bernat d'Esplugues, amb gairebé la totalitat de les obres llatines de l'autor italià, i copiades en manuscrits de luxe que remetien a models escolàstics.

Destaca igualment la còpia de luxe d'un *Decameró* en italià (nº 2), en pergami i gran format, en mans del mercader Francesc Junyent, com hem vist a la primera part d'aquest estudi, membre d'una de les famílies de mercaders més prestigioses i influents del moment.

3.6.2.6. Boccaccio, *Curial e Güelfa* i els possibles nous lectors

La crítica ja fa temps que ha demostrat que el certaldès és una font reconeguda i profusament utilitzada a les pàgines del *Curial*, tant les obres llatines com les italianes. Un ús que deriva de les versions italianes i llatines. Quant a les primeres, la *Genealogia deorum*, el *De casibus virorum illustrium* i el *De Claris mulieribus* serveixen per a articular els materials ovidians amb què l'Anònim construeix els diversos passatges amb citacions clàssiques.⁵²³

Pel que fa a les obres italianes, el *Filocolo* és l'obra que hi té més pes, com ja hem assenyalat més amunt, perquè esdevé una autoritat d'on treure elements estructurals, motius

⁵²³ L. BADIA i J. TORRÓ (2011), *op. cit.*, pròleg.

narratius i sobretot de teoria literària.⁵²⁴ També és important el *Decameró*; la trista història dels amors de Guismunda i Guiscard, del conte IV, I,⁵²⁵ té un paper significatiu en l'articulació del discurs moral de l'Anònim i destaca el fet que les reflexions que generen aquesta desgraciada parella estiguin posades en boca dels personatges femenins. Tal com assenyala Montserrat Piera:

En *Curial e Güelfa* son precisamente los personajes femeninos los que leen a los clásicos, los estudian, aprenden de ellos y emplazan a Curial, el héroe y protagonista de la novela, a que los use como ejemplos o guías para mejorar su estado. Güelfa y Laquesis admiran, como hemos observado, la rebeldía de Guismonda, el personaje del *Decamerón* de Boccaccio, y adoptan de ella sus ideas sobre la verdadera nobleza.⁵²⁶

Manuela Stocchi, per la seva banda, assenyala que Boccaccio proporciona al nostre autor exemples morals no exempts d'un cert tipus d'humor i cordialitat, de manera que esdevé un model estilístic i pedrera d'on treure frases, contextos i situacions.⁵²⁷

L'estricta moralitat del nostre autor es perfila a través de la presència del *Decameró* a la novel·la, obra que apareix «corregida», la qual cosa, indica Júlia Butinyà, hem d'apreciar pel que té «de desafío literario [...] el hecho de seguir una manera de escribir pero rebatiendo sus contenidos, ya que de hecho está afirmando el amor honesto con textos decameronianos»⁵²⁸

Aquest comportament actiu envers la font utilitzada ens recorda a la manera de fer del traductor de la versió catalana, i al tarannà que hom demana als lectors d'aquest ambient de

⁵²⁴ Cf. Jaume TORRÓ (2012a), *op. cit.*

⁵²⁵ Per a un estudi detallat de la presència del *Decameró* a la novel·la remetem a l'estudi de Sònia GROS LLADÓS (2015), *op. cit.*, ps. 177-323.

⁵²⁶ Montserrat PIERA (2001), *op. cit.*, p. 93.

⁵²⁷ Manuela STOCCHI, «Curial e Güelfa e il Decamerone», *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, núm. 45 (1995-1996), ps. 295-326.

⁵²⁸ Júlia BUTINYÀ (1999), *op. cit.*, p. 32.

lletraferits, coneixedors i admiradors dels novetosos i prestigiats textos italians. De fet, el breu repàs que hem fet de la presència de les obres de Boccaccio al *Curial* ens indica la coincidència d'aquesta presència amb la circulació de les obres del certaldès entre els mercaders i notaris protagonistes del nostre estudi, els quals, segurament, se sentiren còmodes amb la lectura de les amors de Güelfa i Curial, una relació que els evocaria i completaria la lectura que havien fet de les obres de l'italià, en una actitud no exempta d'esperit crític i ment desperta... Actitud, no oblidem, que és la que demana el nostre anònim autor als seus potencials lectors.

3.6.3 a Taula dels manuscrits catalans de les obres de Boccaccio

OBRA	MANUSCRIT	DATAció	SUPORT	LLETRA	JUSTIFICACIó	DECORACIó	POSSEIDORS	ANOTACIONS	MISCEL·LANI
<i>Decameró</i>	BC, ms. 1716 ⁵²⁹	Sant Cugat del Vallès, 5-04-1429	Paper, foli gran	2 lletres: gòtica rodona (ff. 1-183). Gòtica rodona també la segona (ff. 183-338)	Dos pautes de justificació que coincideixen amb les dues lletres: rengó tirat (novel·la V, 8); en dues columnes fins al final.	Sembla que als folis 8 i 9 hi ha espais per a miniatures que no es van arribar a executar. Calderons i capitals blaves i vermelles alternativament en la primera part, però no en la segona	Biblioteca Benet XIII Isidre Bonsoms i Siscart, bibliòfil (1922)	Proves de ploma (és particularment interessant la del foli 3v de guardes on es llegeix: «ny fallo Vjda contygo ny puedo viuyr syn ti» signat per «Antonj de Vilanova» (mà del s. XVI, mentre que una mà moderna ha copiat el nom a sota); al recto d'aquest mateix full de guardes, una mà cursiva també del s. XVI va anotar «mas clara se para deles esteles la luna hi crey perdo [?]» i amb lletra del s. XVII «les cien novelas en catalan»	

⁵²⁹ BITECA manid 1369.

<i>Corvatoxo</i>	BNM, ms. 17675 ⁵³⁰	1400	Paper, mida quart ⁵³¹	Humanística ⁵³²	Rengló tirat	Capilletes en vermell i violeta, rúbriques en vermell	Damià Teulat, comptador Bernabé Espeso (1846) Bonaventur a Carles Aribau (1846) Pascual de Gayangos, bibliòfil	Incomplet. La versió s'interromp bruscamment al f. 97v	
<i>Fiameta</i> ⁵³³	ACA, Sant Cugat 32 ⁵³⁴	1440 ca.	Paper, mida foli	Humanística	Rengló tirat	Capilletes en vermell amb decoració afiligranada en lila, rúbriques en vermell		al primer foli de guardes modern hi ha una nota de Manuel de Bofarull i de Sartorio, arxiver («Este códice es una muy buena version al	

⁵³⁰ BITECA manid 1368.

⁵³¹ «En formato pequeño, con veinte líneas aproximadamente de texto en cada folio, con escasa ornamentación (sólo dos letras iniciales góticas con decoración en tinta roja), que ofrece una imagen bien diferente a las traducciones castellanas, ¿Podemos pensar también en un diferente ámbito de recepción? ¿En un códice pensado para una lectura individual, en un códice de “faltriguera”?»; José Manuel LUCÍA MEGÍAS (2001), *op. cit.*, p. 428.

⁵³² Palimpsest: va ser raspat i reescrit a sobre en molts llocs per una segona mà.

⁵³³ París, Bibliothèque Nazarine 4527 (s. XIX); còpia del manuscrit de l'ACA feta per Joseph Tastu. Els manuscrits de l'ACB i de l'ACA divideixen el text en set capítols, en comptes de vuit, i porten un text molt pròxim. No s'ha identificat la branca del text italià de la qual depèn la traducció.

⁵³⁴ BITECA manid 1372.

									<p>catalan de la obra que escribió el Bocaccio bajo el título de <i>La Amoroza Fiammeta</i>, en italiano, á mediados del siglo XIV. Los caracteres de esta traducción corresponden al último tercio del siglo XV. Los caracteres de la traducción corresponden al último tercio del siglo XV. Consta de 150 folios; está completa, pero algunas hojas están en pésimo estado a efecto de lo corrosivo de la tinta»)</p>	
--	--	--	--	--	--	--	--	--	---	--

	Barcelona, Biblioteca Capitular de Barcelona, cod. 76 ⁵³⁵	1440 <i>ca.</i>	Paper, mida foli	Humanística	Rengló tirat	Rúbriques en vermell, caplletres en vermell amb decoració afilegranada en lila			
	BC, ms. 1730 ⁵³⁶	1436-1439	Paper i pergami, mida foli	Gòtica rodona, però amb l'incipit amb caplletres humanístiques	Rengló tirat	Espais en blanc per a caplletres i rúbriques, els noms mitològics van en vermell fina al foli 101r, en blanc a la resta del volum	Isidre Bonsoms i Siscart, bibliòfil (1922)	Anotacions al f. 194v (1648) canonge Joan Sagú, confraria de la Mare de Déu del Roser	

⁵³⁵ BITECA manid 1371.

⁵³⁶ BITECA manid 1370.

3.6.3 b. Taula de les obres de Boccaccio a les biblioteques barcelonines

BOCCACCIO ⁵³⁷	DATA	POSSEÏDOR	DESCRIPCIÓ EXEMPLARS	IDENTIFICACIÓ
	8 juliol 1400	Memorial del lliurament de béns per Agnès Oliver, filla de Jaume Oliver, corresponent al dot aportat pel seu pare a l'altra filla Margarida Oliver	Item, hun libre ab certes obres de Bocassi	J. M. Madurell (ítem 16, p. 29) ⁵³⁸
<i>Corvato</i>	1) 1421	Encant públic dels llibres relictes per un personatge públic	1a) Ítem, un altro libre app(e)lat <i>Corvato</i> , scrit en paper, cubertes vernees, ab tancador e .V. bolles de lautó... .X. sous	J. A. Iglesias, (doc. 81, ítem 2) ⁵³⁹
	2) 1421	Encant públic dels llibres relictes per un personatge públic	1b) Ítem, un altro libre appellat <i>Corvato</i> scrit en paper, ab tancador... .XI. sous	J. A. Iglesias (doc. 81, ítem 4)
	3) 10 juliol 1466	Inventari dels llibres relictes per Lluís Destorrent, Doctor en lleis, ciutadà de Barcelona	Ítem, un <i>Corvato</i> en vulgar, de forma menor, scrit en paper, ab posts cubertes de cuyro burell, ab dos gaffets e dos scudets. Comensa en vermell: «aquest libre se apella <i>Corvato</i> ». Ffineix en vermell: «ffinito libro sic laus glora Christo. Amen»	J. A. Iglesias (doc. 310, ítem 51)
<i>Decameró</i>	1) 8 agost 1449	Inventari dels llibres relictes per Francesc de Vinyamata, prevere beneficiat de l'església de Santa Maria del Mar de Barcelona	Ítem, .I. libre scrit en paper, a la forma prop dita, ab .I. gaffet e dos scudets, appellat Iohan Bocassi. E comença «Iohan Bocassi». E fina «finito libro, et cetera»	J. A. Iglesias (doc. 246, ítem 47)

⁵³⁷ David ROMANO, «Il 'Decameron' nelle biblioteche catalane (1485-1509)», dins *Cultura Meridionale e letteratura italiana. I. I modelli narrativi dell'età moderna*, Nàpols, Loffredo, 1985, ps. 101-105.

⁵³⁸ Josep Maria MADURELL (1974), *op. cit.*

⁵³⁹ Josep Antoni IGLESIAS (1996), *op. cit.* recull les edicions anteriors (Madurell, Carrère, Batlle...) dels documents que edita. Remetem a la seva edició per tal de localitzar-les.

	2) 25 juny 1472	Inventari dels llibres relictes per Francesc de Junyent, mercader, ciutadà de Barcelona	Item, un altre llibre escrit en pergami, de forma de full major, ab cubertes de pell negra picat, appellat <i>Libra De cameron</i> . E comensa en letra vermella: «comencia il llibro». En letra negra: «vinan-[...]». Feneix en lo segon colondell: «e pruo nano e olces». E feneix: «f(lo)rentino. Deo gratias»	J. A. Iglesias, doc. (334, ítem 3)
<i>Fiameta</i>	1) 1421	Encant públic dels llibres relictes per un personatge públic ⁵⁴⁰	Item, altra libra appellat <i>Fiameta</i> escrit en paper, ab cubertes de pregami... V. sous	J. A. Iglesias (doc. 81, ítem 6)
<i>De casibus illustrium</i>	5 novembre 1426	Encant públic dels llibres relictes per Antoni de Banyaloca, notari, ciutadà de Barcelona	Item, altre llibre appellat <i>Iohannis Bocaci, De casibus illustrium virorum</i> , al dit Matheu de tesarach, notari... VI. lirues, .XII. sous ⁵⁴¹	J. A. Iglesias (doc. 106, ítem 6)
	2 febrer 1433	Inventari dels llibres relictes per Bernat d'Esplugues, notari i escrivà del Consell de la Ciutat de Barcelona	Item, altre llibre cubert de posts, escrit en paper, appellat <i>Iohan Bocaci, De casibus illustrium virorum</i> , ab posts de fust cubert de cuyr negre, ab .V. boles en cascuna post e ab .II. gafets. Lo qual comensa: «esquireti michi». E fenex en la primera carta: «duces il». Fenex en la penúltima carta: «cuncta verenci»	J. A. Iglesias (doc. 164, ítem 16)
<i>De Genealogia deorum gentilium</i>	14 desembre 1450	Inventari dels llibres relictes per Joan Ubach, notari, ciutadà de Barcelona ⁵⁴²	Item, un altre libra cubert de posts de cuyro vermell, escrit en paper, intitulat <i>Genealogia dehorum gentilium</i>	J. A. Iglesias (doc. 255, ítem 35)
	2 febrer 1433	Inventari dels llibres relictes per Bernat d'Esplugues, notari i escrivà del Consell de la Ciutat de Barcelona	Item, altre llibre escrit en pergamins, a dos corendels, cubert de posts ab cuyr blanch, ab .III. gafets, appellat <i>Liber Iohannis Bocaci, De genealogia deorum gentilium</i> . Comença	J. A. Iglesias (doc. 164, ítem 91)

⁵⁴⁰ Encant d'una biblioteca formada per 11 llibres, amb forta presència d'obres en català (Paris e Viana, ítem 1, *Llibre dels àngels*, ítem 8..) i presència italiana: dos *Corbatxos*, una *Fiammetta* i les *Centa novella (Novellino?)*: «10. Item, les Centa novella escrit en paper, ab posts vermeles... .XII. sous.»

⁵⁴¹ Venda de Boccaccio llatí entre els notaris filoclàssics. Té també Tulli i Sèneca.

⁵⁴² De nou, un notari filoclàssic amb un Boccaccio llatí. Important biblioteca de 41 volums. presència destacada de clàssics (Tulli, Sèneca, un *Eneydos* de Virgili (ítem 8), i un cançoner copiat per ell mateix: «24. Item, un libra escrit en paper, cubert de posts de cuyro vermell, ab bolles, escrit de mà del dit Johan Ubach, qui ere de la Gaya Sciència»

<i>De montibus, silvis, fontibus, lacubus, fluminibus, stagnis seu paludibus et de nominibus martis</i>	2 febrer 1433	Inventari dels llibres relictes per Bernat d'Esplugues, notari i escrivà del Consell de la Ciutat de Barcelona	en lo segon corendel de la primera carta: «et fuit». E fenex: «littori». E lo primer corendel de la derrera carta: «etra vivit». E fenex: «ornatum»	J. A. Iglesias (doc. 164, ítem 80)
<i>De mulieribus claris</i>	2 febrer 1433	Inventari dels llibres relictes per Bernat d'Esplugues, notari i escrivà del Consell de la Ciutat de Barcelona	Ítem, altre libre scrit en pergamins, a dos corendels, cubert de posts ab cuyr vermel, ab .III. gafets e .X. boles, appellat <i>Johannes Bocaci, De molieribus claris</i> . Comensa lo segon corendel de la primera carta: «generositatem». E fenex: «aut pudi». Lo primer corendel de la derrera carta comensa: «valida». E fenex: «illi»	J. A. Iglesias (doc. 164, ítem 104)

4. CONCLUSIONS

Al llarg d'aquesta tesi doctoral hem intentat donar resposta a les preguntes següents:

- Què passa al segle XV quan textos de certs autors clàssics i italians que circulen entre les elits cultes traspassen fronteres i comencen a transmetre's més enllà de la cort?
- Podem trobar altres grups socials que utilitzin la cultura com a via de promoció i legitimació de la mateixa manera que ho fan els cercles cortesans?
- Aquests grups socials tenen la preparació suficient per entendre, gaudir i fer-se seves obres de la complexitat i finor del *Curial e Güelfa*?

Per trobar aquestes respostes hem organitzat el nostre estudi en dues parts ben delimitades, la primera de les quals l'hem destinat a establir un context social i cultural que ajudi a fixar la interacció existent entre els textos escollits i el grup social analitzat, i a la segona hem analitzat una tria d'autors clàssics i italians, les obres dels quals han condicionat el desenvolupament de les literatures vulgars alhora que han esdevingut bàsiques en la construcció del *Curial e Güelfa*. Hem partit d'un indici que ens ha fet creure que podíem trobar altres grups socials que tenen la preparació suficient per entendre, gaudir i fer-se seves obres que han nascut al si de la cort: es tracta de l'existència documentada de la biblioteca del notari i escrivà del Consell de Cent de Barcelona Bernat d'Esplugues, una biblioteca rica en textos clàssics i italians que aglutina un grup de notaris lletraferits que podem vincular a l'escrivania municipal de Barcelona, la qual cosa ens ha ajudat a delimitar el camp de recerca a la ciutat de

Barcelona i a les noves elits socials formades per notaris i mercaders que tenen estretes connexions amb el govern de la ciutat.

Primera part: context

Partim de la base que en aquest moment la literatura ha esdevingut més que mai un element clau de promoció social i de cohesió, sobretot entre els nous grups socials que accedeixen al control del poder municipal, els quals prenen consciència que hom pot assolir prestigi mitjançant la cultura. El llibre esdevé un instrument utilitari apte per a conèixer les noves idees, i les biblioteques s'entenen ara com un mitjà d'informació i d'estudis laics, de manera que al segle XV s'amplia l'espectre social de propietaris de llibres. Al costat de les biblioteques tradicionals, públiques, apareix el costum de col·leccionar llibres i de formar biblioteques per a l'ús privat del propietari, una biblioteca que comparteix amb els seus amics i col·legues lletraferits. Aquest canvi de mentalitat i d'ús incideix en la intensificació del comerç del llibre i en l'augment dels tallers de còpia.

Els notaris són producte d'aquesta nova societat de l'escrit que hem anat dibuixant al llarg d'aquesta tesi, una societat que té necessitats jurídiques noves i que troba en el notari públic i l'instrument públic la resposta a aquestes noves situacions. Des d'aquesta perspectiva, hem vist de quina manera el notari del Consell de Cent és un personatge clau de la burocràcia municipal, al mateix temps que, a través de les habituals estades a Itàlia que realitza per diversos motius (millora de la seva formació, desenvolupament d'activitats professionals i especialment, per encàrrec del municipi), esdevé un vehicle òptim de transmissió de corrents literaris nous, i un agent estimulador d'una activa circulació de manuscrits que es manté paral·lel a la cort. Els notaris tenen un paper important en la difusió de la poesia catalana, de manera passiva i activament:

des del punt de vista actiu, ja és sobradament coneguda l'obra poètica de notaris com Joan Fogassot, fill de mercader, o Antoni Vallmanya. Pel que fa a la participació passiva, hom estableix possibles vinculacions que hi hauria entre els notaris i la còpia de diversos cançoners catalans (*Cançoner de Carpentras*, *Cançoner Vega Aguiló* o *el Cançoner de l'Ateneu*, entre d'altres). Destaquen els notaris filoclàssics que hem situat al voltant de l'esmentada biblioteca de Bernat d'Esplugues, la qual coneixen i utilitzen, i estableixen interessants xarxes culturals que podem vincular amb l'escrivania municipal de Barcelona i amb el convent de Sant Francesc. Perquè la vinculació dels ordes mendicants amb els grups dirigents es remunta als orígens del mateix municipi. Els convents mendicants esdevenen llocs de referència no tan sols espiritual sinó també social, i fins i tot política, de molts consellers. Durant el segle XV el convent de Sant Francesc de Barcelona és l'escenari d'una interessant relació entre teòlegs i ciutadans, que sovint implica la literatura: hem vist que és tradició que els cinc consellers de cada any visitin per Sant Joan el convent dels frares menors, on celebren interessants debats intel·lectuals. També destaca com a centre amb una activitat traductològica: Nicolau Quilis, la figura intel·lectual més destacada del convent, a instàncies del ciutadà de Barcelona i conseller Francesc de Colomines, entre 1416 i 1426, tradueix al català el *De officiis* de Ciceró. Hem constatat també la importància d'altres cenacles literaris com el monestir de Valldonzella o, fins i tot, algunes cases privades com la de Francesc Moner.

Els notaris també juguen un paper decisiu en l'evolució del gènere historiogràfic. La novetat que presenta la cronística del XV és que ofereixen un panorama actualitzat de la història de la Corona d'Aragó des d'una perspectiva ampliada, tenint en compte la noblesa i els ciutadans, els quals reclamen esdevenir-ne també protagonistes. Els notaris-cronistes, com sovint actuen com a arxivers i tenen accés a arxius oficials i privats, estan familiaritzats amb criteris d'ordenació i treballen a

partir d'acurats índexs i cronologies, la qual cosa implica un tractament diferent de les fonts utilitzades en la redacció de les cròniques. El gènere experimenta una renovació en entrar en contacte amb la tradició panegírica conreada a la cort napolitana del Magnànim. Hom destacava la utilitat de fer reviure el passat i el mestratge que aquest podia aportar, amb la voluntat de fer una recerca de la veritat intentant evitar tot partidisme. La narració històrica està obligada a narrar la successió dels fets, però també a descriure'n les causes i les conseqüències en un discurs travat i ornamentat. En aquest sentit, hom buscarà una lliçó moral en la història, i la complementarà amb els sabers profitosos que poden llegir dels clàssics i dels italians.

El mercader és l'altre protagonista d'aquests canvis, i hom el considera fonamental en el desenvolupament de la cultura laica, car per la seva mentalitat tendeix cap a allò útil, concret i racional, i pot satisfer llurs necessitats i aspiracions gràcies al seu diner i al seu poder social i polític, cada vegada més ferm. L'ur voluntat per arribar a un estatus social superior és la principal motivació d'alguns mercaders per conrear la literatura o per fer-se amb biblioteques de gran valor, segurs com estan dels beneficis de l'assumpció de valors tals com educació, cultura i mecenatge, aquest darrer aspecte de cabdal importància pel que fa a l'evolució de la literatura més enllà de la cort. Com que la lectura també ha esdevingut un mitjà de divertiment, les llengües vulgars i els seus textos es veuran afavorides. Hem vist que són pocs els mercaders que no tenen llibres a casa, i al costat de biblioteques personals plenes de documentació comptable, administrativa i llibres de temàtica relacionada amb la professió mercantil, apareixen certs títols que recorden el perfil de biblioteques de certes classes ennoblides (novel·les cavalleresques, obres de tipus històric). També hem pogut comprovar que destaquen les biblioteques dels mercaders dedicats a la importació de teixits de luxe i alguns capitalistes hereus de la fortuna paterna d'origen mercantil, famílies que participen de

manera activa en el govern municipal: Destorrent, Gibert, Junyent, Llobera, Sirvent o Navel Ferrer de Gualbes. També és important haver remarcat la vinculació dels mercaders amb els ordes mendicants de la ciutat.

A remolc de la crisi social i d'una situació d'incertesa, arrela un corrent d'espiritualitat popular amb una forta càrrega de sentimentalisme pietós i reformisme moral. La promoció cultural i l'ostentació d'aquesta pietat serà utilitzada amb finalitats clarament propagandístiques, i ho hem vist a través de la pràctica de la caritat estretament lligada a un moviment laic i popular d'extracció urbana que concedeix valor religiós a la mitigació del sofriment material dels homes i que s'expressa a través de donacions caritatives, llegats testamentaris, formació de confraries i fundacions d'hospicis i hospitals i del rescat de captius. La pietat prestigia qui l'exerceix, i els mercaders se n'aprofiten. Hem prestat especial atenció al paper fonamental dels mercaders catalans (especialment barcelonins) en el rescat de captius; participen en un engranatge de complexes negociacions diplomàtiques, aprofitant que disposen de recursos suficients. Sembla que, especialment a Tunís, aquests mercaders tenen plena llibertat de moviments, i sovint entren en relació directa amb el sobirà. Arribats a aquest punt, hem apuntat que és bastant probable que els mercaders, en incorporar-se a la lectura de productes que emanen de la cort com una via de gaudi però sobretot de promoció social, podrien llegir amb gaubança una novel·la com el *Curial e Güelfa*, de la qual apreciarien la mentalitat favorable al diner que traspua i trobarien encertada la presència de mercaders en un entorn cavalleresc, amb personalitat pròpia i que se situen al mateix nivell que l'heroi. L'esment del mercader Jaume Perpunter ho podem relacionar amb un Antoni Perpunter, que era paraire a Barcelona i que el 1452 havia estat un dels dos còsols de l'ofici. Sembla que el 3 d'abril de 1452 Eulàlia, vídua de Guillem Barba, de Sabadell, li lloga per cinc anys, juntament a Jaume Puig, de Ripollet,

els molins drapers que posseix al rec Comtal. Ho hem relacionat amb la importància que assolixen aquests oficis vinculats a la pell (paraire, blanquer, sabater...) i al sector del teixit, un comerç vinculat a Tunis amb la presència de famílies de mercaders de Solsona importants que, com hem vist, ara ocupen càrrecs de responsabilitat al govern de la ciutat i que tenen una forta implicació cultural amb la ciutat: els Junyent i els Llobera. Destaquem especialment el paper de la família Llobera com a protagonistes de les noves vies de promoció i legitimació que s'estenen més enllà de la cort: són els responsables de la construcció d'un hospital a Solsona, edificat a iniciativa de Francesca Llobera, i no triguen en esdevenir esplèndids mecenes, i una prova la tenim en el *Llibre d'Hores* que Joan Llobera encarrega l'any 1444, miniat probablement per Bernat Martorell; assenyalen la vinculació d'aquest artista amb la Casa de la Ciutat, lligam que reflecteix les connexions d'aquests mercaders, ara vinculats al govern de la ciutat, amb les manifestacions artístiques.

Perquè com passa amb la cort, la promoció d'obres d'art és una útil via de legitimació del poder per a aquests grups. De les encarregades pels consellers hem destacat *La Verge dels Consellers* de Lluís Dalmau, una autèntica iconografia del poder i d'autoafirmació corporativa en un moment en què veuen trontollar la seva posició. Igualment, la participació en les festes urbanes demostra que el govern de la ciutat tampoc es manté aliè al control gestual i jeràrquic d'aquestes celebracions, sobretot de la mà dels ciutadans honrats, amb fortes inquietuds culturals i desitjosos d'equiparar-se a la noblesa i d'aturar les aspiracions dels nous grups socials.

Uns nous grups socials emergents que, vinculats a gremis que a partir del segle XV mostren un desig d'augmentar i consolidar la seva parcel·la de poder també utilitzen l'art com a via de promoció, i ho testimonia el *Retaule dels Blanquers o de Sant Agustí*, de Jaume Huguet, un clar exemple de la política propagandística d'un dels

gremis més implicats amb la Busca, els dels blanquers, amb Bernat Nicolau com a home rellevant. Les tècniques barcelonines per a l'adobament de les pells originen un corrent d'exportació i un important moviment de capital, fet que dona una fesomia diferent de la que es podia esperar d'una menestralia corporativa, de manera que alguns mestres blanquers milloren substancialment i comencen a tenir aspiracions polítiques i utilitzen el discurs historiogràfic que els notaris han actualitzat. La *Comèdia* de Dante i els seus comentaris són fonamentals en aquest procés, sobretot pel que fa al tractament de la figura del rei Pere el Gran, que en aquest moment de crispació social i consciència de crisi pren un simbolisme inusitat ja que hom l'utilitza com a símbol de totes les virtuts perdudes. Ho veiem en obres com el *Curial e Güelfa*, i en les reivindicacions i aspiracions dels artesans blanquers, en un moment que el text italià ja ha sortit de la cort i ha esdevingut de moda entre els nostres protagonistes: ho confirma el manuscrit H 397 conservat a la Hispanic Society of America que conté el text italià de la *Commedia* amb glosses en català. És un còdex copiat pel blanquer Bernat Nicolau, qui enllesteix la còpia el 10 de juliol de 1460. És el blanquer que, com ja hem vist, apareix al contracte de construcció del *Retaule de Sant Agustí* de Jaume Huguet, un exemple de conservadurisme estètic defensat per la Busca perquè lliga amb la seva política de veure el passat com una època d'esplendor que cal recuperar, i en aquesta recuperació la figura del rei Pere el Gran com a símbol de totes les virtuts perdudes juga un paper fonamental. No és casual, per tant, que en aquest manuscrit, una de les glosses catalanes més destacades sigui la que fa referència precisament a la presència del monarca al cant VII del *Purgatori*.

Segona part: la biblioteca mental de l'anònim i els seus lectors potencials

A mode d'introducció general d'aquesta segona part, hem volgut remarcar que les traduccions, amb la seva ràpida difusió des de la fi del segle XIV, esdevenen l'instrument fonamental de les transformacions en la distribució del saber, omplint el buit formatiu de la societat laica, ja que la traducció no és una simple transferència «horitzontal» d'una llengua a una altra, sinó una activitat més complexa que implica un desplaçament cultural en sostreure les obres originals al nivell cultural elevat a què pertanyen i lliurar-les a un públic laic que llegeix en llengua vulgar i que es presenta ignorant de la cultura històrica, religiosa, mitològica o científica que alimenta el text en qüestió.

La figura de Felip de Malla és bàsica en la reivindicació que per aprendre a escriure cal emmirallar-se en els mestres italians i en els clàssics llatins. En els seus escrits la cura de l'estil és indissociable de la tria de temes històrics i morals d'origen clàssic. Al llarg de la seva extensa producció exhibeix la cultura clàssica com una mena de distinció intel·lectual i no dubta a utilitzar la mitologia clàssica per a al·legoritzar conceptes cristians a partir de l'exegesi convencional de mites pagans, amb el convenciment que les poètiques ficcions són l'embolcall que cal interpretar per accedir a la Veritat i al seu sentit veritable. Això ho pot dur a terme gràcies a la seva biblioteca, la qual, al costat de la del notari Bernat d'Esplugues, és una de les més riques en autors clàssics de la Barcelona del seu temps. La seva també és una obra deutora de la predicació. Els seus sermons són peces que destaquen pel seu caràcter literari, algunes adopten la forma de visió amb personificacions al·legòriques, profusió metafòrica i abundants referències mitològiques i autoritats clàssiques, de manera que la seva predicació marca un abans i un després en la concepció d'una nova manera d'educar la

ciutadania i, sobretot, en la difusió de la matèria clàssica més enllà dels ambients cortesants, ja que sabem que predica a la Seu, a Santa Maria del Mar i a Santa Maria del Pi, amb uns textos que sens dubte contribueixen a familiaritzar els oïdors amb el món de la filosofia i la poesia dels gentils. Un tarannà semblant mostra Nicolau de Quilis, lector de teologia a la Seu de Barcelona, on cada setmana imparteix lliçó primer en llatí i tot seguit en català per als seglars que hi assisteixen, utilitzant la literatura profana per a la instrucció doctrinal de ciutadans cultes amb responsabilitats de govern. A la base hi ha la idea que tota cultura ha d'estar basada en l'ús elevat de la llengua i en la imitació i comentari dels autors clàssics, i que la literatura ha d'esdevenir una eina per adoctrinar els laics en una nova ètica que els allunyi de la rudesia. Es tracta d'una de les premisses establertes pels humanistes que faciliten la consideració de Ciceró com un dels autors clàssics de més influència en aquest període, no debades el seu prestigi arreu d'Europa va lligat a l'assumpció del seu estil com a estàndard de la llengua llatina. Per això no és estrany que Quilis tradueixi el tractat *De officiis* de Ciceró i el dediqui al molt honorable ciutadà en Francesc de Colomines. No serà la única obra que «traspassi fronteres»: els clàssics surten de la cort i faciliten la formació d'un nucli de lectors sensibilitzats amb totes aquestes noves aspiracions literàries que gaudiran i sabran valorar la lectura d'obres de l'envergadura intel·lectual del *Curial e Güelfa*.

Ciceró

Després d'aquestes consideracions, ens hem centrat en l'examen de les obres seleccionades. Ciceró és el primer autor analitzat. A través de les taules observem que els manuscrits de les traduccions catalanes de les seves obres conservades presenten els models anomenats «llibre registre», un manuscrit elaborat en gòtiques cursives d'àmbit documental, escassament decorat i normalment escrit sobre paper. Remet a ambients de

producció i lectura vinculats a la Cancelleria i a ambients del patriciat urbà. No es transmeten de manera miscel·lània, característica que sí que trobem en la transmissió llatina. Destaquem que el copista del ms. 228 de la Biblioteca de Catalunya que conté la traducció catalana dels *De Officiis* podria ser el mateix que copia, entre d'altres manuscrits, el ms. 1716 de la Biblioteca de Catalunya que conté la traducció catalana del *Decameró* de Boccaccio, el qual el podríem situar en ambients burgesos i mercantils, un ambient on podem també ubicar la difusió de la traducció que el mercader Narcís Franch fa del *Corbaccio* de Boccaccio i que ens parla d'un nucli de lectors que es fa copiar els textos per copistes ja no vinculats als sistemes tradicionals de còpia, que fins i tot duen a terme una autocòpia (seria el cas de Narcís Franch).

Pel que fa a la seva presència a les biblioteques barcelonines del segle XV, indiquem que tot i tenir una difusió inicial cortesana, de seguida podem constatar un predomini de Ciceró als inventaris d'altres grups socials, la majoria en llatí, i en mans de notaris, mercaders i homes d'església. Són còdexs miscel·lànis que recullen més d'una obra de Ciceró, a voltes d'escàs valor. Ciceró és present a les dues grans biblioteques analitzades, la de Felip de Malla i la del notari Bernat d'Esplugues.

Ens hem preguntat finalment si els mercaders i notaris amb responsabilitats de govern aficionats a la lectura de Ciceró sabrien identificar-lo entre les fonts d'una obra com el *Curial* i si podrien compartir la mateixa interpretació que en fa l'anònim autor, i per tant, sentir-s'hi identificats. Hom indica que Ciceró és utilitzat per l'anònim autor amb comoditat, mentre que Macrobi, íntimament relacionat amb el primer a la novel·la, és una font citada però no utilitzada directament sinó a través dels comentaris de la *Commedia* de Dant de Pietro Alighieri i Benvenuto de Imola. Aquestes dades ens condueixen a un ambient on coincideixen una sèrie de notaris lletraferits i filoclàssics que compren biblioteques a Itàlia amb uns estudiants catalans que també van a Itàlia a

completar estudis, que tornen amb manuscrits italians farcits de glosses catalanes i que fan unes lectures que coincideixen amb les que el nostre anònim autor farà de Dante, per la qual cosa la lectura del *Curial* els serà profitosa pel que té d'alliçonadora en tot allò relacionat amb les responsabilitats de govern i valoran l'obra com es mereix, sentint-se plenament identificats amb la cosmovisió que es desprén de l'obra

Històries Troianes

Hem indicat que la majoria de testimonis de la traducció catalana de les *Històries troianes* són en paper i del segle XV, malgrat tractar-se d'una versió sorgida de l'ambient de la cancelleria reial, els còdexs presenten una *mise en page* tradicional a doble columna, vinculada a textos litúrgics i escolàstics. Aquesta disposició, que segurament es manté fidel a l'original llatí que tradueix, pretén prestigiar el text que copia, vinculat amb al món clàssic i amb la història. Igualment, tots els testimonis presenten una decoració estàndard, de luxe però senzilla, característica, d'altra banda, de la majoria de manuscrits catalans conservats. Són significatives les anotacions d'antics posseïdors anotades en alguns dels còdexs perquè testimonien una difusió de l'obra que abasta tots sectors socials: nobles de la cort, homes d'església i menestrals, com el candeler de Barcelona Bartomeu Miquel, un exemple molt interessant perquè ens ofereix dades inestimables sobre l'èxit de l'obra i sobre la naturalesa de la seva difusió: el candeler copia el manuscrit, en una grafia gens tradicional i molt irregular, en un exercici de perfeccionament de la lectura i l'escriptura; és a dir, aprenia de manera autodidacta, i ho feia amb una història de la qual li havien parlat amb entusiasme. Entusiasme que es veu reflectit en la gran quantitat d'alteracions del text, segurament procedents de la còpia que Bartomeu Miquel copia i que mostren un lector que s'havia identificat tant amb el text que el volia fer seu amb afegitons, molts dels quals són

interpolacions d'inspiració literària. Tot això ens pot induir a pensar que els lectors estan fascinats per les *Històries troianes*, en parlen, es presten llibres i estan disposats fer-se amb un exemplar copiat de la seva pròpia mà. Mentre el transcriuen, se senten convidats i legítimats a introduir-hi canvis, participant activament i creativa en l'evolució del text que copien. Tenim altres testimonis de còpies maldestres, clarament no professionals (3, 8). Aquesta actitud activa davant la lectura es fa evident també a través de la significativa presència de notes marginals, comentaris de lectura i fragments subratllats que marquen sentències o episodis significatius i que resumeixen certs capítols.

La presència de l'obra en les biblioteques analitzades testimonia el mateix fenomen que ja hem vist a partir de l'anàlisi dels manuscrits conservats: l'obra surt de l'àmbit cortesà ja amb un enorme èxit i generant una gran expectació, i aviat s'escampa per totes les capes socials, destacant els homes d'església, notaris i mercaders. Al llarg de la primera meitat del segle XV aquest èxit és tan aclaparador que trobem diverses biblioteques que contenen l'original llatí i la versió catalana. També és destacable l'existència de testimonis de poc valor, que podríem relacionar amb l'afició dels lectors per a copiar-se ells mateixos el text (9, 12), en un exercici actiu de recepció literària.

Les *Històries Troianes* són una font bàsica en la construcció del *Curial*. El nostre anònim autor és un fidel seguidor de mestre Guido, una de les poques fonts que utilitza i que cita explícitament com a autoritat i com a obra que cal anar a llegir directament, sense intermediaris. Som davant d'una font al·ludida que exerceix com a model i com a suplantadora del text. Per poder copsar, per tant, tots els simbolismes de la nostra novel·la, cal conèixer molt bé l'obra de Guido; no en té prou de localitzar la cita exacta i copiar-la per a demostrar l'autoritat del seu relat sinó que, a més, dirigeix el lector al text mateix i l'anima a suplir la informació que hi manca. La lectura del *Curial*

pressuposa, doncs, una lectura activa per part d'un lector informat i enamorat de l'obra que sigui capaç de poder captar les connexions entre els dos textos... Una actitud que podem relacionar amb la manera activa i apassionada amb la què el candelero Bartomeu Miquel copia el manuscrit 12 de l'Arxiu de la Catedral de Barcelona, la qual cosa pot ser indicadora d'un context de recepció molt proper: aquell que ja es dona fora de la cort entre notaris i mercaders que s'afanyen per posseir versions llatines i vulgars del text i fins i tot fer-se ells mateixos una còpia.

Ovidi

En analitzar els manuscrits conservats de les traduccions catalanes ovidianes hem pogut constatar, pel que fa a la de les *Heroides*, que es tracta d'una transmissió manuscrita escadusera que molt probablement conviu amb una difusió no directa mitjançant extractes i florilegis i que remet a una manera de llegir i valorar Ovidi estretament lligada a la tradició escolar, a partir de la qual hom pot extreure'n gaudi però també profitoses lliçons històriques i morals. De les *Metamorfosis* no conservem transmissió manuscrita. Sabem que fou impresa a Barcelona, al taller de l'impressor Pere Miquel, el 24 d'abril de 1494 i que molt probablement el text que conservem va ser corregit pel propi Francesc Alegre.

Ovidi és un autor present a les biblioteques barcelonines del segle XV, hi són les *Heroides* i les *Metamorfosis*, però també d'altres que únicament les trobem circulant en llatí: *De arte amandi*, *De remediis amoris*, *De medicamine faciei femineae*, *De Ponto*, entre d'altres. Abasten diversos grups socials, però destaquen els homes d'església i els notaris, alguns dels quals tenen més d'una obra del nostre autor, com el notari Bernat d'Esplugues, qui en té nombrosos exemplars, en llatí i alguns miscel·lanis, amb tot una sèrie de comentaris, glosses i exposicions. Predominen les versions llatines de les obres,

conservades, sembla, en còdexs del tipus registre, en paper, rengló tirat i una decoració moderada. També hi ha mercaders interessats en Ovidi. Trobem un *De arte amandi*, còpia de poca qualitat escrit en llatí, que passa d'un mercader a un altre, i el mercader Guillem Cabanelles, que l'any 1423 posseïa un volum de *Lletres d'Ovidi*, en pla. Ovidi, per tant, era conegut, valorat i llegit a la Barcelona del segle XV entre els nous grups socials amb inquietuds culturals i de govern que hem analitzat a la primera part d'aquest estudi.

Ovidi és un mestre d'amor per a l'autor del *Curial*, però també interessa el seu vessant moralitzador i històric. Hi és present a través de filtres interposats de natura molt diversa, com Boccaccio, gràcies al qual actualitza i prestigia els materials de tipus sentimental. L'anònim autor l'aprofita sobretot com a font per a bastir moltes de les referències mitològiques de la novel·la, en clau moralitzadora. D'aquesta manera, la novel·la conté una reflexió amorosa amb un propòsit moral, l'elogi de la virtut en el comportament amorós. L'anònim autor defensa una història sentimental basada en l'amor honest dins del matrimoni, ja que l'amor delitable nascut de la passió sobtada és de caràcter efímer. Els lectors atents ho aniran descobrint a partir de les reflexions de tipus sentimental que trobaran en boca dels personatges femenins, ho podran deduir a través dels somnis i visions i ho escoltaran gràcies, sobretot, a la veu de l'anònim que els implicarà, en moments claus, en l'evocació de les emocions més intenses de l'enamorament. Veiem, doncs, un lector que, com passa amb les *Històries Troianes*, s'ha de mostrar atent i participatiu en la lectura de la novel·la.

Boccaccio

La tradició manuscrita catalana de les obres de Boccaccio és força mins, i es caracteritza per no ser miscel·lània en cap dels testimonis conservats, per la qual cosa

els lectors no els associaren amb d'altres textos. No són manuscrits de luxe, i, sobretot en el cas de la *Fiammetta*, presenta trets codicològics que evolucionen cap a models humanístics oferint, d'aquesta manera, un format que prestigia el text pel que té de novedós i de lligam amb Itàlia. Els manuscrits del *Decameró* i del *Corvatxo*, tots dos vinculats a ambients mercantívols, tenen una transmissió anòmala que els allunyen dels canals habituals de còpia.

Boccaccio és present a les biblioteques barcelonines del segle XV, en italià i llatí; però significativament gairebé és nul·la la presència en català. De la mateixa manera, la circulació de les obres de Boccaccio entre els nous lectors protagonistes del nostre estudi —els mercaders i notaris— queda plenament demostrada a partir de les dades que es desprenen de la taula corresponent: el Boccaccio italià i català és en mans de mercaders (destaca la còpia de luxe d'un *Decaméro* en italià, en pergamí i en gran format, en mans del mercader Francesc Junyent, la qual cosa reforça el lligam entre aquest estament i la circulació i coneixement del certaldès per terres catalanes, mentre que el Boccaccio llatí el trobem en les biblioteques dels notaris filoclàssics.

L'italià és una font profusament utilitzada a les pàgines del *Curial*, tant les obres llatines com les italianes. Proporciona al nostre autor exemples morals no exempts d'un cert tipus d'humor i cordialitat, de manera que esdevé un model estilístic i pedrera d'on treure frases, contextos i situacions, però amb una actitud crítica davant la font que utilitza, amb la qual dialoga i a la qual corregeix (sobretot el *Decameró*). Aquest comportament actiu envers la font utilitzada ens recorda la manera de fer del traductor de la versió catalana i el tarannà que hom demana als lectors d'aquest ambient de lletraferits, coneixedors i admiradors dels prestigiats textos clàssics i italians.

Creiem que l'exposat fins aquí permet dibuixar de manera ben concisa el complex i ric panorama cultural que, més enllà de les corts, s'estableix a la Barcelona

del segle XV entre els notaris i mercaders que tenen vinculacions amb el govern de la ciutat, alhora que demostra la probable existència, en aquest context, d'un lector com a receptor ideal d'una novel·la de la densitat cultural del *Curial e Güelfa*.

5. BIBLIOGRAFIA UTILITZADA

- AINAUD DE LASARTE, Joan (1993), «Jaume Huguet i la societat barcelonina del seu temps», dins AA.DD., *Jaume Huguet, 500 anys*. Barcelona, Generalitat de Catalunya, ps. 48-53.
- ALBACETE, Antoni i GÜELL, Margarida (2013), *El reial monestir de Santa Maria de Valldonzella (1147-1922)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- ALBERNI I JORDÀ, Anna (2002), «El cançoner Vega-Aguiló: una proposta de reconstrucció codicològica», dins Lola BADIA, Miriam CABRÉ i Sadurní MARTÍ (eds.), *Literatura i cultura a la Corona d'Aragó (s. XIII-XV)*, Barcelona, Curial-Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (2003), *El cançoner Vega-Aguiló (BC, mss. 7 i 8): estructura i contingut*, Tesi Doctoral dirigida pels Drs. Lola BADIA y Vicenç BELTRAN, Barcelona, Universitat de Barcelona: <<http://hdl.handle.net/2445/41611>>.
- (2009), «El poemet de la reina de Mallorca: assaig de restauració textual i mètrica», *Medioevo Romanzo*, núm. 32.2, ps. 343-368.
- ALBERNI, Anna; BADIA, Lola i CABRÉ, Lluís (eds.) (2010), *Transllatar i transferir: La transmissió de textos i el saber (1200-1500). Actes del Primer Col·loqui Internacional del Grup Narpan «Cultura i literatura a la baixa edat mitjana»*, Santa Coloma de Queralt-Tarragona, Obrador Edèndum-Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili.
- ALBERT, Ricard i GASSIOT, Joan (1928), *Parlaments a les Corts Catalanes. Text, introducció, notes i glossari*, Barcelona, Editorial Imp. Varias, ps. 208-212.
- ALCOBERRO I PERICAY, Agustí (1993), «L'arxiu reial de Barcelona i la historiografia humanista: les 'Cròniques d'Espanya' de Pere Miquel Carbonell», *Pedralbes: Revista d'història moderna*, núm. 13 (2), ps. 515-524.
- (1994), «Pere Miquel Carbonell, historiador humanista i la historiografia catalana del segle XV», *Pedralbes. Revista d'història moderna*, núm. 14, ps. 209-220.
- ALEMANY I FERRER, Rafael (1997), «Al voltant dels episodis africans del Tirant lo Blanc i del 'Curial e Güelfa'», dins Jean Marie BARBERÀ (ed.), *Actes del Col·loqui Internacional Tirant lo Blanc 'l'albor de la novel·la moderna (Ais de Provença, 21-22 d'octubre de 1994). Estudis crítics sobre 'Tirant lo Blanc' i el seu context*, Barcelona, Centre Aixois de Recherches Hispaniques-Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997, ps. 219-229.
- ALTURO I PERUCHO, Jesús (2000), *El llibre manuscrit a Catalunya, orígens i esplendor*, Barcelona, Editorial 92-Generalitat de Catalunya.

- ALVAR EZQUERRA, Carlos (2001), «Boccaccio en Castilla: entre recepció i traducció», en María HERNÁNDEZ ESTEBAN (ed.), *Cuadernos de Filología Italiana. La recepción de Boccaccio en España*, Madrid, Universidad Complutense, Servicio de Publicaciones, ps. 333-350.
- (2009), *Traducciones y traductores: materiales para una historia de la traducción en Castilla durante la Edad Media*, Alcalá de Henares, Centro de Estudios Cervantinos.
- ALVAR, Carlos i LUCÍA MEJÍAS, José Manuel (2009), *Repertorio de traductores del siglo XV*, Madrid, Ollero y Ramos.
- ANNICCHIARICO, Annamaria (ed.) (1983-1987), *Giovanni Boccaccio, La Fiammetta catalana*, 2 vols., L'Aquila, Japadre.
- (1999), «Presença e presència-assència de madonna Fiammetta e de Corella nel *Tirant lo Blanc*», dins Vicent MARTINES PERES (ed.), *Estudis sobre Joan Roís de Corella*, Alcoi, Marfil, ps. 55-69.
- ANTELO IGLESIAS, Antonio (1991), «Las bibliotecas del otoño medieval. Con especial referencia a las de Castilla en el siglo XV», *Espacio, Tiempo y Forma, Serie III, Historia Medieval*, núm. 4, ps. 285-352.
- ARAMON I SERRA, Ramon (1947-1948), «Dues cançons populars italianes en un manuscrit català quatrecentista», *Estudis Romànics*, vol. I, ps. 159-188.
- (1970), «L'absència del 'Magnànim' com a tema poètic», dins *IV Congrés d'Història de la Corona d'Aragó (Palma de Mallorca, 25 setembre-2 octubre). Actes i Comunicacions*, vol. 2, Barcelona, Archivo de la Corona de Aragón, ps. 397-411.
- AUFERIL, Jaume (1986), «La 'Sort' d'Antoni Vallmanya i el cercle literari de Valldonzella», dins AA.DD., *Studia in Honorem prof. M. de Riquer, vol. 1*, Barcelona, Quaderns Crema, ps. 37-77.
- (ed.) (2007), *Antoni Vallmanya. Poesies*, Barcelona, Fundació Noguera.
- (2010), «Francesc Ferrer, mercader i poeta barceloní del segle XV», dins Josep MASSOT I MUNTANER (coord.), *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes, LXI, Miscel·lània Joaquim Molas*, vol. 6, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, ps. 5-21.
- AURELL, Jaume (1993-1994), «Vida privada i negoci mercantil a la Barcelona baixmedieval», *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, núm. 14-15, ps. 219-241.
- (1994a), «El procés de sedentarització dels mercaders barcelonins al segle XV. La delegació de la feina comercial i els perills de la navegació», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 24, ps. 49-65.

- (1994b), «Els inventaris post-mortem i la cultura dels mercaders medievals», *Medievalia*, núm. 11, ps. 107-12.
- (1996), «L'esperit capitalista a la Catalunya premoderna», *Pedralbes: Revista d'història moderna*, núm. 16, ps. 165-185.
- AURELL, Jaume i RUBIÉS, Joan Pau (1993), «Els mercaders catalans i la cultura, de l'Edat Mitjana al Renaixement», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 23, ps. 221-256.
- AURELL, Jaume i PUIGARNAU, Alfons (1998), *La cultura del mercader en la Barcelona del segle XV*, Barcelona, Omega.
- AVENOZA, Gemma (1994), «Antoni Canals i la traducció del 'Valeri Màxim'. Una primera aproximació», dins Carlos ROMERO i Rossend ARQUÉS (eds.), *La cultura catalana tra l'Umanesimo e il Barocco. Atti del V Convegno dell'Associazione Italiana di Studi Catalani (Venezia, 1992)*, Pàdua, Editoriale Programma, ps. 89-102.
- (2006), «Cancioneros catalanes: de los epígonos trovadorescos hasta el final de la Edad Media», dins Vicenç BELTRAN i Juan Salvador PAREDES NÚÑEZ (coords.), *Convivio: estudios sobre la poesía del cancionero*, Granada, Universidad de Granada, ps. 97-144.
- (2012), «De nou sobre el ms. del 'Curial e Güelfa'. Una aproximació codicològica», dins Antoni FERRANDO FRANCÉS (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre Curial e Güelfa. Novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, vol. 1, Amsterdam-Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, p. 3-19.
- AVENOZA, Gemma i SORIANO, Lourdes (2007), «Tipos y tipologías de manuscritos medievales catalanes. La proporción de la superficie de escritura», *Scriptorium. International Review of Manuscript Studies*, núm. 61, ps. 179-197.
- BADIA, Lola (1974), «Sobre la traducció catalana del 'Decameron' de 1429», *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, núm. 35, ps. 69-101.
- (1987), «De la 'Reverenda letradura' en el 'Curial e Güelfa'», *Caplletra*, núm. 2, ps. 5-18.
- (1988a), *De Bernat Metge a Joan Roís de Corella. Estudis sobre la cultura literària de la tardor medieval catalana*, Barcelona, Quaderns Crema.
- (1988b), «La segona visió mitològica de Curial. Notes per a una interpretació de l'anònim català del segle XV 'Curial e Güelfa'», dins *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes, XIV, Miscel·lània Antoni M. Badia i Margarit*, vol. 8, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, ps. 265-292.
- (1990), «Traduccions al català dels segles XIV-XV i innovació cultural i literària», *Estudi General*, núm. 11, ps. 31-50.

- (1991-1992), «Bernat Metge i els ‘auctores’: del material de construcció al producte elaborat», *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, núm. 43, ps. 25-40.
- (1993a), «Per la presència d’Ovidi a l’Edat Mitjana catalana, amb notes sobre les traduccions de les Heroides i de les Metamorfosis al vulgar», dins *Tradició i modernitat als segles XIV i XV. Estudis de cultura literària i lectures d’Ausiàs March*, València-Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana-Publicacions de l’Abadia de Montserrat, ps. 39-71.
- (1993b), «El ‘Tirant’ en la tardor medieval catalana», dins AA.DD. *Actes del Symposium ‘Tirant lo Blanc’*, Barcelona, Quaderns Crema, ps. 35-99.
- (1993c), *Tradició i modernitat als segles XIV i XV. Estudis de cultura literària i lectures d’Ausiàs March*, València-Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana-Publicacions de l’Abadia de Montserrat.
- (1993d), «Veritat i literatura a les cròniques medievals catalanes: Ramon Muntaner», dins Lola BADIA, *Tradició i modernitat als segles XIV i XV. Estudis de cultura literària i lectures d’Ausiàs March*, València-Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana-Publicacions de l’Abadia de Montserrat.
- (1994), «La legitimació del discurs literari en vulgar segons Ferran Valentí», dins Lola BADIA i Albert SOLER (eds.), *Intel·lectuals i escriptors a la baixa edat mitjana*, Barcelona, Curial-Publicacions de l’Abadia de Montserrat, ps. 161-84.
- (1999), «El saber i les lletres fins a 1500», dins *Història de la cultura catalana. L’esplendor medieval (segles XI–XV)*, Barcelona, Edicions 62, vol. 1, ps. 71-124.
- (2007), «La guerra de Troia i les lletres catalanes medievals (segles XIII-XV)», *Mot so raso*, núm. 6, ps. 32-46.
- (2010), «‘Volent escriure a vostra consolació e paer’: Metge, Corella i altres mestres de la prosa catalana dels segles XIV i XV», *Catalan Historical Review*, núm. 3, ps. 185-195.
- (ed.) (2015), *Història de la Literatura Catalana. Literatura Medieval (III). Segle XV (II)*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana-Barcino-Ajuntament de Barcelona.
- BADIA, Lola; CABRÉ, Míriam i MARTÍ, Sadurní (eds.) (2002), *Literatura i cultura a la Corona d’Aragó (s. XIII-XV)*, Barcelona, Curial-Publicacions de l’Abadia de Montserrat.
- BADIA, Lola i SOLER, Albert (eds.) (1994), *Intel·lectuals i escriptors a la Baixa Edat Mitjana*, Barcelona, Curial-Publicacions de l’Abadia de Montserrat.

- BADIA, Lola i TORRÓ, Jaume (2010), «Curial entre Tristán y Orlando», dins Francisco BAUTISTA PÉREZ i Jimena GAMBA CORRADINE (coords.), *Estudios sobre la Edad Media, el Renacimiento y la temprana modernidad*, San Millán de la Cogolla-Salamanca, CiLengua-SEMYR, , ps. 43-60.
- (eds.) (2011), *Curial e Güelfa*, Barcelona, Quaderns Crema.
- (2014), «Curial e Güelfa i el 'comun llenguatge català'», *Cultura Neolatina*, vol. 74, núm. 1-4, ps. 203-245.
- (2015), «Ambient internacional i cultura de cort al 'Curial e Güelfa'», dins Lola BADIA, Elimi CASANOVA i Albert HAUF (eds.), *Estudis medievals en homenatge a Curt Wittlin*, Alacant, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, ps. 51-66.
- BADIA, Rafael (2000), «Les 'Sentències Cathòliques del diví poeta Dant' i la difusió de la 'Divina Comèdia' a la Corona d'Aragó en els segles XV i XVI», *Quaderns de la Selva*, núm. 12, ps. 51-63.
- BAIGES I JARDÍ, Ignasi J. (1994), «El notariat català: origen i evolució», dins Josep Maria SANS i TRAVÉ (coord.), *Actes del I Congrés d'Història del notariat català, Barcelona 11-13 novembre 1993*, Barcelona, Fundació Noguera, ps. 131-166.
- BALASCH, Manuel (ed.) (1981-1986), *Felip de Malla. Memorial del pecador remut: Manuscrit de Barcelona*, 3 vols., Barcelona, Barcino.
- BARBATO, Marcello (2008), «La materia troiana nell'autunno del Medioevo ispanico», dins P. MORENO i G. PALUMBO (eds.), *Autour du XVe siècle. Journées d'étude en l'honneur d'Alberto Vàrvaro (Communications présentées au Symposium de clôture de la Chaire Francqui au titre étranger, Liège, 10-11 mai 2004)*, Lieja, Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, ps. 7-26.
- BARBERÀ, Jean Marie (ed.) (1997), *Actes del Col·loqui Internacional Tirant lo Blanc 'l'albor de la novel·la moderna, (Ais de Provença, 21-22 d'octubre de 1994). Estudis crítics sobre 'Tirant lo Blanc' i el seu context*, Barcelona, Centre Aixois de Recherches Hispaniques, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- BARCELÓ, Maria i ENSENYAT, Gabriel (1996), *Ferrando Valentí i la seva família*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat-Universitat de les Illes Balears.
- BASTARDAS, Joan (1987), «El suïcidi literari de Camar. Una nota sobre el primer humanisme català en la novel·la 'Curial e Güelfa'», dins *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes, XIV, Miscel·lània Antoni M. Badia i Margarit*, vol. 6, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, ps. 255-263,

- BATLLE I GALLART, Carme (1969), «Notas sobre la familia Llobera, mercaderes barceloneses del siglo XV», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 6, ps. 535-552.
- (1973), *La crisis social y económica de Barcelona a mediados del siglo XV*, 2 vols., Barcelona, CSIC.
- (1980), «La mentalitat i les formes de vida dels mercaders catalans medievals», *Cuadernos de Historia Económica de Cataluña*, núm. 21, ps. 81-94.
- (1981), «Las bibliotecas de los ciudadanos de Barcelona en el siglo XV», dins *Livre et lecture en Espagne et en France sous l'ancien régime. Colloque de la Casa de Velazquez*, París, ADPF, ps. 15-35.
- (1982), «Retorn a la Busca i la Biga, els dos partits de la Barcelona medieval», *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, núm. 3, ps. 229-234.
- (1995), «Notícies sobre les biblioteques dels ciutadans honrats de Barcelona (segles XIV-XV)», *Estudis Castellonencs*, núm. 6/I, ps. 177-187.
- BAUCELLS I REIG, Josep (1981), «Documentación franciscana en el Archivo Capitular de Barcelona: los franciscanos de la diócesis de Barcelona en los siglos XIII y XIV», *Archivo Ibero-Americano*, Any 40, núm. 160, ps. 339-381.
- BECEIRO PITA, Isabel (1996), «Las vías de acceso a la instrucción durante la Baja Edad Media», dins Antonio CASTILLO GÓMEZ, *Alcalá de Henares y el Estudio General. Enseñanza y vida urbana en la España bajomedieval*, Alcalá de Henares, Institución de Estudios Complutenses, ps. 25-58.
- (1998), «Temas y tipos de lectura entre los sectores laicos de la península Ibérica (siglos XIII-XV)», *Temas Medievales*, núm. 8, ps. 9-32.
- (2007), *Libros, lectores y bibliotecas en la España medieval*, Murcia, Nausica Edición.
- BELTRAN LLAVADOR, Rafael (2010), «Convergencias entre ‘El Victorial’ y ‘Curial e Güelfa’: del ‘accessus’ biográfico al contexto histórico de la París de 1405», *eHumanista*, núm. 16, ps. 442-459.
- (2014), «Memoria histórica y de ficción: las biografías militares y caballerescas en la Europa del siglo XV y los referentes realistas de ‘Tirant lo Blanc’ y ‘Curial e Güelfa’», dins Isabel GRIFOLL, Julián ACEBRÓN i Flocel SABATÉ (eds.), *Cartografies de l'ànima. Identitat, memòria i escriptura*, Lleida, Pagès Editors, ps. 217-230.
- BELTRAN I PEPIÓ, Vicenç (coord.) (1992), *Boletín Bibliográfico de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval*, Barcelona, Asociación Hispana de Literatura Medieval.
- (1997), «Tipologia i gènesi dels cançoners. El Cançoner J, Ms. Esp. 225 de la Bibliothèque Nationale de Paris», dins Santiago PORTUÑO LLORENS i Tomàs MARTÍNEZ

- ROMERO (eds.), *Separata de les Actes del VII Congrés de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval, Castelló de la Plana, 22-26 de setembre de 1997*, vol. 1, València, Universitat Jaume I, ps. 337-352.
- (1998), «Tipología y génesis de los cancioneros. Los cancioneros de autor». *Revista de Filología Española*, núm. 78, ps. 49-101, especialment ps. 68-69.
- (2003a), «Los usuarios de los cancioneros», *Insula*, núm. 675, ps. 19-20.
- (2003b), «Copisti e canzonieri: i canzonieri di corte», *Cultura Neolatina*, Any 63, núm. 1-2, ps. 115-162.
- (2003c), «La disfressa de l'amor cortès: Joan Berenguer de Masdovelles i el seu cançoner», *Cancionero General*, núm. 1, ps. 9-28.
- (2006a), *Poesia, escriptura i societat: els camins de March*, Castelló-Barcelona, Fundació Germà Colón Domènech-Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (2006b), *El cançoner de Joan Berenguer de Masdovelles*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (2012), «Edat Mitjana, ideologia i literatura», dins Rafael ALEMANY i Francisco RICO (eds.), *Literatures ibèriques medievals comparades*, Alacant, Universitat d'Alacant-SELGYC, ps. 103-132.
- BERTRAN I ROIGÉ, Prim (2013), «La alimentación de pobres y peregrinos en la Cataluña medieval», dins Manuel GARCÍA GUATAS *et al.* (coords.), *La alimentación en la Corona de Aragón (siglos XIV-XV)*, Zaragoza, Institución 'Fernando el Católico', ps. 43-64.
- BERTINI Giovanni, Maria (1962-1967), «Entorn a la pietat afectiva a la Catalunya medieval», *Estudis Romànics*, núm. 10, ps. 155-171.
- BESCÓS I PRAT, Pere (2007), *Humanisme i traducció catalana durant la segona meitat del segle XV: Ferran Valentí, Arnau d'Alfarràs, Francesc Alegre i Aleix de Barcelona*, Treball de recerca de programa de doctorat dirigit per la Dra. Victòria Alsina, Barcelona, Universitat Pompeu Fabra: <<http://hdl.handle.net/10230/1268>>.
- (2010), *Francesc Alegre: 'La primera guerra púnica', 1472. Estudi i edició crítica*, Tesi Doctoral dirigida per la Dra. Maria Morrás Ruiz-Falcó, Barcelona, Universitat Pompeu Fabra, ps. 1-27.
- (2012), «Aportacions a l'estudi de tres traductors catalans quatrecentistes: Ferran Valentí, Arnau d'Alfarràs i Aleix de Barcelona», *Iberoromania*, núm. 1, ps. 75-76.
- (2014), «Comentari i formació literària en Francesc Alegre: Ovidi i Bernardo Illicino», *Llengua & Literatura*, núm. 24, ps. 33-53.
- BESONI, Ottavio (ed.) (1973), *Lorenzo Valla, 'Gesta Ferdinandi regis'*, Pàdua, Antenore.

- BIGLIERI, Anibal (2005), *Medea en la literatura española medieval*, La Plata, Fundación Decus.
- BLACK, Robert (2001), *Humanism and Education in Medieval and Renaissance Italy: Tradition and Innovation in Latin Schools from the Twelfth to the Fifteenth Century*, Cambridge, Cambridge University Press.
- BOADAS, Agustí (2014), *Els franciscans a Catalunya. Història, convents i frarades (1214-2014)*, Barcelona-Lleida, Provincia Franciscana de Catalunya-Pagès Editors.
- BOHIGAS, Pere (1976), «Curial e Güelfa», dins Robert Brian TATE i Alan YATES, *Actes del Tercer Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Cambridge, 9-4 abril 1973)*, Oxford, The Dolphin Book, ps. 219-234.
- (1982), «Un manuscrit dantesc copiat a Catalunya», *Estudis Romànics*, 9, 1961, ps. 251-267; reeditat a *id.*, *Aportació a l'estudi de la literatura catalana*, Barcelona, Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes-Fundació Congrés de Cultura Catalana-Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- BORAU I MORELL, Cristina (2002), «L'ascens social a la Barcelona del s. XIV vist a través dels promotors de capelles de la Seu i de les grans esglésies parroquials», *Anuario de Estudios Medievales*, vol. 32, núm. 2, pp. 693-722.
- BORSARI, Elisa (2014), «Leonardo Bruni y el discurso traductológico del siglo XV». *eHumanista*, núm. 28, ps. 355-368.
- BRODMAN, James William (1986), *Ransoming Captives in Crusader Spain: the Order of Merced on the Christian-Islamic Frontier*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- BUTINYÀ JIMÉNEZ, Júlia (1991), «Contra veritat escriure, no-m par sie loor», *Catalan Review*, vol. 5, núm. 2, ps. 47-54.
- (1992), «De les fonts del *Curial e Güelfa* i del posat blasmador del seu autor», *Revista de Filologia Románica*, núm. 9, ps. 181-190
- (1993a), «El paso de 'Fortuna' por la Península durante la Baja Edad Media», *Medievalismo. Boletín de la Sociedad Española de Estudios Medievales*, núm. 3, ps. 209-229.
- (1993b), «La 'Comedieta de Ponça' y el 'Curial e Güelfa' frente a frente». *Revista de Filología Española*, núm. 73, ps. 295-311.
- (1993c), «De Metge a Petrarca pasando por Boccaccio», *Epos: Revista de Filología*, núm. 9, ps. 217-231.
- (1994), «Cicerón, Ovidio, Agustín y Petrarca en 'Lo somni' de Bernat Metge», *Epos:*

- Revista de Filologia*, núm. 10, ps. 173-201.
- (1997), «Sobre la projecció de los trecentistas italianos en la introducción del humanismo en la Corona de Aragón», *Cuadernos de Filología Italiana*, núm. 4, ps. 265-277.
- (1998), «'Curial e Güelfa', novela humanista del siglo XV», dins Juan MATAS CABALLERO *et al.* (eds.), *Actas del Congreso Internacional sobre Humanismo y Renacimiento*, vol. 2, Lleó, Universidad de León, ps. 223-233
- (1999), *Tras los orígenes del humanismo: el 'Curial e Güelfa'*, Madrid, UNED.
- (2000), «Ciceró i Ovidi a 'Lo somni'», dins *Actas de la Jornada Medieval sobre Bernat Metge (La Sorbona, 1999)*, *Revue d'Études Catalans*, núm. 3, ps. 85-120.
- (2002a), «Barcelona, Nápoles y Valencia: tres momentos del Humanismo en la Corona de Aragón», *Revista de Filología Románica*, núm. 3, ps. 91-107.
- (2002b), *Del «Griselda» català al castellà*, Barcelona, Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona; «Col·lecció Series Minor», núm. 7
- (2003), «Bernat Metge, defensor de la dona i l'ideal de la pau», *Revista de Filologia Románica*, núm. 20, ps. 25-40.
- (2004), «Algunas consideraciones sobre poética medieval en el humanismo catalán: Bernat Metge y el 'Curial e Güelfa'», *Revista de Poética Medieval*, núm. 12, ps. 11-52.
- (2005), «Sobre la traducció de una traducció: el 'Scipió e Aníbal' de Canals», *Revista de Llenguas y Literaturas Catalana, Gallega y Vasca*, núm. 11, ps. 159-180
- (2010), «L'humanisme a la Corona d'Aragó», dins Ricard BELLVESER (ed.), *La poesia d'Ausiàs March i el seu temps*, València, Institució Alfons el Magnànim-Diputació de València, ps. 41-62.
- (2012), «Construir l'humanisme reconstruint la cultura i les fonts del *Curial*», dins Antoni FERRANDO (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre Curial e Güelfa, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, vol. I, Amsterdam, John Benjamins Publishing, ps. 201-234.
- BUTINYÀ, Júlia i CORTIJO, Antonio (eds.) (2011), *L'Humanisme a la Corona d'Aragó (en el context hispànic i europeu)*, Potomac, Scripta Humanistica Publishing International; «Col·lecció Catalan Series», núm. 1.
- CABESTANY I FORT, Joan-Ferran (1990), «Confraries i gremis a Barcelona: segles XIII a XVI», *Finestrelles*, núm. 2, ps. 141-145.
- CABRÉ I OLLÉ, Lluís (1997), «Dos lectors antics del mestre Ausiàs March i un context», dins Rafael ALEMANY FERRER (ed.), *Ausiàs March: textos i contextos*, Alacant-Barcelona,

- Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana-Departament de Filologia Catalana de la Universitat d'Alacant-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, ps. 59-71; «Biblioteca Sanchis Guarnier», núm. 37.
- (2002), «De nou sobre Metge, Laelius i el *Somnium Scipionis*», dins Lola BADIA, Miriam CABRÉ i Sadurní MARTÍ (eds.), *Literatura i cultura a la Corona d'Aragó (s. XIII-XV)*, Barcelona, Curial-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, ps. 49-62.
- (ed.) (2010), *Bernat Metge, Llibre de Fortuna e Prudència*, Barcelona, Barcino, ENC, B/30.
- CABRÉ, Lluís i FERRER, Montserrat (2012), «Els llibres de França i la cort de Joan d'Aragó i Violant de Bar», dins Anna ALBERNI, Lola BADIA, Lluís CIFUENTES i Alexander FIDORA (eds.), *El saber i les llengües vernacles a l'època de Lull i Eiximenis. Estudis Icrea sobre vernacularització*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, , ps. 217-230
- CABRÉ, Lluís i TORRÓ, Jaume (2007), «Una nueva traducción catalana del 'De officiis' de Cicerón (con noticia de su versión aragonesa y de otra del 'De amicitia')», *Boletín de la Real Academia Española*, núm. 87, ps. 201-213.
- CABRÉ, Míriam (2002), «Jutges, processos i sentències en la lírica del XV: Joan Ramon Ferrer, mantenidor del gai saber (1475)», *Estudi general*, núm. 22, ps. 409-420.
- (2011), «La circolazione della lirica nella Catalogna medievale», dins Lino LEONARDI (ed.), *La tradizione della lirica nel Medioevo romanzo. Problemi di filologia formale, Atti del convegno internazionale, Firenze-Siena, 12-14 novembre 2009*, Florència, Edizioni del Galluzzo-Fondazione Ezio Franceschini, ps. 363-407.
- CABRÉ, Míriam i MARTÍ, Sadurní (2012), «Manuscripts and Readers of Bernat Metge», dins Ll. CABRÉ, A. COROLEU i J. KRAYE (eds.), *Fourteenth-century Classicism: Petrarch and Bernat Metge*, Londres-Torí, The Warburg Institute-Nino Aragno Editore, ps. 159-195.
- CANELLAS, Ángel i TRENCHS, José (1988), *Cancillería y cultura: la cultura de los escribanos y notarios de la Corona de Aragón (1344-1479)*, Zaragoza, Institución 'Fernando el Católico'.
- CANTAVELLA, Rosanna (1989), «Del 'Perilhos tractat' al 'Conhort' de Francesc Ferrer», dins Antoni M. BADIA i Michel CAMPRUBÍ (coord.), *Actes del Vuitè Col.loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes, Tolosa de Llenguadoc, 12-17 de setembre de 1988, vol. I*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, ps. 449-458.
- (1992), *Els cards i el lliur. Una lectura de l'Espill' de Jaume Roig*, Barcelona, Quaderns Crema.

- (2000), «The medieval catalan Demandes d'amor», *Hispanic Research Journal: Iberian and Latin American Studies*, vol. 1, núm. 1, ps. 27-42.
- (2007), «Les anotacions marginals al 'De amore' català», *Caplletra*, núm. 42 (Primavera), ps. 37-58.
- (2013), *El 'Facet'. Una 'Ars amandi' medieval. Edició i estudi*, València-Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana-Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- CARDIGNI, Julieta (2007), «La función de la intertextualidad en la construcción del comentario: la música de las esferas en Macrobio, 'Commentarii in Somnium Scipionis' 2.3», *Faventia*, núm. 29/2, ps. 61-70.
- CARRÉ, Antònia (ed.) (2006), *Jaume Roig, Espill*, Barcelona, Quaderns Crema.
- CARRÈRE, Claude (1977-1978), *Barcelone centre économique à l'époque des difficultés 1380-1462* (París-La Haia, Mouton, 1967); trad. al català, *Barcelona, 1380-1462. Un centre econòmic en època de crisi, 2 vols.*, Barcelona, Curial.
- CASAS I NADAL Montserrat (1998), *Los clásicos italianos del Trecento en las bibliotecas conventuales de Barcelona (siglo XVIII)*, Barcelona, Balmesiana.
- (2002), «Notes sobre les 'Floretes' de Sant Francesc i la seva recepció a Catalunya», *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, núm. 23-24, ps. 613-628.
- CASAS RIGALL, Juan (1999), *La materia de Troya en las letras romances del siglo XIII hispano*, Santiago de Compostela, Universidad de Santiago de Compostela.
- CASELLA, Mario (1966), «La versione catalana del Decameron», dins G. E. SANSONE (ed.), *Saggi di letteratura provenzale e catalana*, Bari, Adriatica Editrici, ps. 244-281.
- CASES I LOSCOS, Lluïsa (1990), *Catàleg dels protocols notariais de Barcelona* (Barcelona, Fundació Noguera; «Col·lecció Inventaris d'Arxius Notariais de Catalunya», núm 2.
- CAUNEDO, Betsabé (2006), «La formación y educación del mercader», dins José Ángel GARCÍA DE CORTÁZAR i José Ignacio DE LA IGLESIA (coords.), *El comercio en la Edad Media: XVI Semana de Estudios Medievales, Nájera y Tricio del 1 al 5 de agosto de 2005*, Logroño, Instituto de Estudios Riojanos, ps. 417-454.
- CIFUENTES I COMAMALA, Lluís (2010), «Estratègies de transició: pobres i versos en la transmissió extraacadèmica del saber a l'Europa llatina tardomedieval», dins Anna ALBERNI, Lola BADIA i Lluís CABRÉ (eds.), *Translatar i transferir: La transmissió de textos i el saber (1200-1500). Actes del Primer Col·loqui Internacional del Grup Narpan «Cultura i literatura a la baixa edat mitjana*, Santa Coloma de Queralt-

- Tarragona, Obrador Edèndum-Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili, ps. 241-263.
- (2006), *La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement*, Barcelona-Palma de Mallorca, Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona-Universitat de les Illes Balears.
- CINGOLANI, Stefano M. (1990), «'Nos en leyr tales libros trovemos placer e recreation'. L'estudi sobre la difusió de la literatura d'entreteniment a Catalunya els segles XIV i XV», *Llengua & Literatura*, núm. 4, ps. 39-127.
- (1994), «Finzione della realtà e realtà della finzione. Considerazioni sui modelli culturali del Curial e Güelfa», dina Lola BADIA i Albert SOLER (eds.), *Intel·lectuals i escriptors a la Baixa Edat Mitjana*, Barcelona, Curial-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, ps. 129-159.
- (1995-1996), «Clàssics i pseudo-clàssics al Tirant lo Blanc. Reflexions a partir d'unes fonts de Joanot Martorell», *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, núm. 45, ps. 361-388.
- (2001), «Traducció literària i traducció cultural», dins Tomàs MARTÍNEZ ROMERO i Roxana RECIO (eds.), *Essays on Medieval Translation in the Iberian Peninsula*, València-Omaha, Universitat Jaume I-Creighton University; «Col·lecció Estudis sobre la Traducció», núm. 9; ps. 129-152.
- (2002), *El somni d'una cultura: 'Lo somni' de Bernat Metge*, Barcelona, Quaderns Crema.
- (ed.) (2006), *Bernat Metge. Lo somni*, Barcelona, Barcino.
- CLOSA I FARRÉS, Josep (1991), «Sàvies paraules e maneres: Teofrast, Boccaccio i Bernat Metge. La tipologia de Valter e Griselda», dins *Miscel·lània Joan Fuster, IV*, Barcelona Publicacions de l'Abadia de Montserrat, ps. 27-32.
- COBOS FAJARDO, Antoni (1990), «Una epístola de Joan Ramon Ferrer als gramàtics barcelonins del segle XV», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. 31, ps. 65-73.
- (2002), «Joan Ramon Ferrer i els humanistes italians del segle XV», dins L. BADIA, M. CABRÉ i S. MARTÍ, *Literatura i cultura a la Corona d'Aragó (s. XIII-XV)*, Barcelona, Curial-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, ps. 259-280.
- (a cura) (2006), *Joan Ramon Ferrer, De Antiquitate Legvm*, Belcaire d'Empordà, Edicions Vitel·la.
- COCOZZELLA, Peter (ed.) (1970), *Obres catalanes de Francesc Moner*, Barcelona, Barcino.

- (2008), «Fra Francesc Moner y el auto de amores en el dominio del catalán y del castellano a finales del siglo XV», dins Josep Lluís SIRERA TURÓ (ed.) *Estudios sobre teatro medieval*, València, Publicacions de la Universitat de València, ps. 57-80.
- COLL I ALENTORN, Miquel (1971-1972), «Les cròniques universals catalanes», *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, vol. 34, ps. 43-50.
- COLL JULIÀ, Núria (1968), «Una companyia barcelonesa para el comercio de paños (1400-1484)», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 5, ps. 339-408.
- COLL I ROSELL, Gaspar (1995), *Manuscrits jurídics i il·luminació. Estudi d'alguns còdexs dels usatges i constitucions de Catalunya i del decret de Gracià, 1300-1350*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- COLÓN, Germà (1978), *La llengua catalana en els seus textos*, vol. I, Barcelona, Curial.
- COMA, Mònica (1997), «L'obra franciscana a Barcelona: alguns testimonis documentals», dins Josep MARTÍ i Agustí BOADAS, *Sant Francesc a Catalunya*, Barcelona, Associació Hispànica d'Estudis Franciscans, ps. 153-162.
- COMPAGNA PERRONE, Anna Maria (2000), «Intercanvis historiogràfics entre Itàlia i els Països Catalans: continuïtat i innovació de l'edat mitjana a l'esdat moderna», *Recerques*, núm. 40, ps. 41-58.
- (2002), «La tradizione catalana», dins Piero BOTANI *et al.* (eds.), *Lo spazio letterario del Medioevo, 2: Il Medioevo volgare, vol. II: La circolazione del testo*, Roma, Salerno, ps. 595-680.
- (2007), «La tradición extravagante de la literatura. Notarios poetas», dins Jesús CAÑAS MURILLO *et al.* (coord.), *Medievalismo en Extremadura: estudios sobre literatura y cultura hispánicas de la Edad Media*, Cáceres, Universidad de Extremadura, ps. 31-40.
- (2012), «Ai margini dell'Umanesimo. Una poetica rinascimentale nei paesi catalani? Il prologo di Francesc Alegre al suo commento alle 'Metamorfosi' di Ovidio», *eHumanista/IVITRA*, núm. 1, ps. 31-41
- CONDE, Juan Carlos (2001), «Un aspecto de la recepción del 'Decameron' en la Península Ibérica, a la sombra de Petrarca. La historia de Griselda», *Cuadernos de filología italiana. Ejemplar dedicado a La recepción de Boccaccio en España*, núm. extra. 8, ps. 351-371
- (2005), «Las traducciones ibéricas y medievales del 'Decameron': tradición textual y recepción coetánea», dins Mercedes PAMPÍN i Carmen PARRILLA (coord.), *Actas del IX Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (A Coruña,*

- 18-22 de septiembre de 2001), vol. II, Noia-A Coruña, Toxosoutos-Universidade da Coruña, ps. 105-122.
- CONEJO DA PENA, Antoni (2002), *Assistència i hospitalitat a l'edat mitjana. L'arquitectura dels hospitals catalans: del gòtic al primer renaixement*, Tesi Doctoral dirigida per la Dra. M. Rosa Terés i Tomàs, Barcelona, Universidad de Barcelona: <<http://hdl.handle.net/10803/2006>>.
- (2013), *'Domus seu hospitale': espais d'assistència i de salut a l'edat mitjana*, Barcelona, Universitat de Barcelona-Publicacions i Edicions.
- CONTRERAS, Antonio (2014), «La versión catalana del 'Decamerón' (1429): algunas consideraciones sobre el Jardín», dins Cesc ESTEVE, *El texto infinito. Tradición y reescritura en la Edad Media y el Renacimiento*, Salamanca, SEMYR, ps. 381-393.
- CORNAGLIOTTI, Anna (1987), «'Els sirventesos' de Domenico Cavalca en la traducció catalana de Pere Busquets», dins *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, XV; *Miscel·lània Antoni M. Badia i Margarit*, vol. 7, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, ps. 85-102.
- CORTÉS I CAÑAGUERAL, Matilde (1993), «La infantesa de Curial i una font literària», dins Rafael ALEMANY, Antoni FERRANDO i Lluís B. MESEGUER (a cura), *Actes del novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Alacant-Elx, 9-14 de setembre de 1991)*, vol. 1, Barcelona-Alacant-València-Castelló, Publicacions de l'Abadia de Montserrat-Universitat d'Alacant-Universitat de València-Universitat Jaume I, ps. 413-424.
- (1996-1997), «La coherència iconogràfica de la segona visió mitològica de 'Curial'», *UNED. Revista de Lenguas y Literatura Catalana, Gallega y Vasca*, núm. 5, ps. 41-57.
- (2000), «'Curial e Güelfa' i la tradició trobadoresca», dins Margarita FREIXAS i Silvia IRISO (eds.), *Actas del VIII Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval. Santander, 22-26 de septiembre de 1999*, vol. I, Santander, Consejería de Cultura del Gobierno de Cantabria-Año Jubilar Lebaniego-Asociación Hispánica de Literatura Medieval, ps. 559-570.
- CORTIJO OCAÑA, Antonio (2001), *La evolución genérica de la ficción sentimental de los siglos XV y XVI. Género literario y contexto social*, Tamesis, Londres.
- COULON, Damien (2005), «Barcelona i el gran comerç amb Orient: un segle de relacions comercials de Barcelona amb Egipte i Síria», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. 16, ps. 165-170.

- CROSAS, Francisco (1998), «La materia troyana», dins *id.*, *De diis gentium. Tradición clàssica y cultura medieval*, Nova York, Peter Lang-Ibèrica, pp. 28-69.
- (2000), «Apuntes sobre la historia de las historias de Troya en el medioevo hispano», dins A. M. BERESFORD i A. DEYERMOND, *Proceedings of the Ninth Colloquium*, Londres, Department of Hispanic Studies-Queen Mary and Westfield College; «Col·lecció Papers of the Medieval Hispanic Research Seminar», núm. 26; ps. 61-72.
- (2001), «El testimonio perdido de Jaume Conesa y sus *Històries Troianes*», *Signo. Revista de Historia de la Cultura Escrita*, núm. 8, ps. 295-299.
- (2010), *De enanos y gigantes. Tradición clásica en la cultura medieval hispànica*, Madrid, Universidad Carlos III.
- CROSAS, Francisco i M. PERUJO, Joan, (2005), «Dos nous testimonis de les ‘Històries Troianes’. Traducció de Jaume Conesa», dins PAMPÍN, Mercedes i PARRILLA, Carmen (coord.) (2005), *Actas del IX Congreso Internacional de la Asociación Hispànica de Literatura Medieval (A Coruña, 18-22 de septiembre de 2001)*, vol. II, Noia-A Coruña, Toxosoutos-Universidade da Coruña, ps. 171-188
- CRUSELLES, Josep M^a (1998), *Els notaris de la ciutat de València. Activitat professional i comportament social a la primera meitat del segle XV*, Barcelona, Fundació Noguera.
- CUADRADA, Coral i LÓPEZ, Mª Dolors (1992), «A la mediterrània medieval: les societats mercantils a la Corona d’Aragó (s. XIV)», *Universitas Tarraconensis*, núm. 10, ps. 67-92.
- CUENCA, Salvador (2012), «L’‘Ètica nicomaquea’ d’Aristòtil en un compendi català del segle XV», *Anuari de la Societat Catalana de Filosofia*, núm. 23, ps. 7-119.
- DE CAPMANY I MONTPALAU, Antoni, (1961-1965 [1779-1792]), *Memorias históricas sobre la marina, comercio, y artes de la Antigua Ciudad de Barcelona*, 4 vols., Barcelona, Cámara Oficial de Comercio y Navegación.
- DE MONTOLIU, Manuel (1961), *Un escorç en la poesia i novel·lística dels segles XIV i XV*, Barcelona, Alpha.
- DE RIQUER, Isabel (1994), «Los libros de Violant de Bar», dins María del Mar GRAÑA CID (coord.), *Las sabias mujeres: educación, saber y autoría (siglos III-XVII)*, Madrid, Asociación Cultural Al-Mudayna, ps. 161-174.
- (1997), *Poemes catalans sobre la caiguda de Constantinoble*, Barcelona, Departament de Filologia Catalana: Secció Literatura de la Universitat de Barcelona-Eumo Editorial; «Col·lecció Escolis», núm. 5.

- (2007), *El corazón devorado. Una leyenda desde el siglo XII hasta nuestros días*, Madrid, Siruela.
- DE RIQUER, Isabel i SIMÓ, Meritxell (1998), «Cor de dona, dolça vianda», dins J. Claude FAUCON, Alain LABBÉ i Danielle QUÉRUEL (eds.), *Miscellanea Medievalia. Mélanges offerts à Philippe Ménard*, París, Champion, ps. 1109-1122.
- (2012), «La poesia trovadoresca en ‘Curial e Güelfa’», dins Antoni FERRANDO i FRANCÉS, *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’. Novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, vol. 1, Amsterdam-Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, ps. 463-478.
- DE RIQUER, Martí (1959), *Obras de Bernat Metge*. Barcelona, Universidad de Barcelona, p. 286.
- (1963), «Fragmentos de un manuscrito del ‘Inferno’ de Dante con glosas en catalán». *Spanische Forschungen der Görresgesellschaft*, núm. 1, ps. 251-253.
- (1973), «Francí Guerau, poeta catalán del siglo XV», dins Jean DUFOURNET i Daniel POIRION (eds.), *Mélanges de Langue et de Littérature Médiévales offerts à Pierre le Gentil*, París, SEDES.
- (1975), «Boccaccio en la literatura catalana medieval (El Corbaccio y Bernat Metge y la traducción catalana del *Decamerón* de 1429)», *Filología Moderna*, núm. 55, ps. 451-471.
- DE RIQUER, Martí; COMAS, Antoni i MOLAS, Joaquim (eds.) (1985), *Història de la literatura catalana*, vol. IV, Barcelona, Ariel.
- DEL TREPPO, Mario (1976), *Els mercaders catalans i l'expansió de la corona catalano-aragonesa al segle XV*, Barcelona, Curial.
- DEYERMOND, Alan (1997), «En la frontera de la ficción sentimental», dins Juan Manuel LUCÍA MEGÍAS (ED.), *Actas del VI Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Alcalá de Henares, 12-16 de septiembre de 1995)*, Alcalá de Henares, Universidad de Alcalá de Henares, ps. 13-37.
- DONAT, Lúdia i MARTÍ, Sadurní (2005-2006), «Miquel de Donç, cavaller lletraferit», *Revue d'Études Catalanes*, núm. 8-9, ps. 107-114.
- DURAN i SANPERE, Agustí (1951), *La Casa de la Ciudad. Historia de su construcción. Guía para su visita*, Barcelona, Aymá.
- (1969), «El carrer de Montcada», dins *id.*, *Barcelona i la seva història*, vol. 1, Barcelona, Curial, ps. 444-463.

- DURAN, Eulàlia (2001), «L'humanisme català i la cort de Nàpols», dins Maria Angels ROQUE (ed.), *Estètica i valors mediterranis a Catalunya*, Barcelona, Proa (La mirada social), ps. 51-60.
- (2003-2004), «La funció de les llegendes en la historiografia», *Estudi General: Història i llegenda al Renaixement. Actes del IV Col·loqui Internacional Problemes i Mètodes de Literatura Catalana Antiga*, núm. 23-24, pp. 63-79.
- (2004a), «La imatge del rei Alfons», dins Maria TOLDRÀ (Ed.), *Eulàlia Duran. Estudis sobre cultura catalana al Renaixement*, València, Eliseu Climent Editor, ps. 203-226.
- (2004b), «L'aportació dels notaris a la historiografia catalana», dins Maria TOLDRÀ (Ed.), *Eulàlia Duran. Estudis sobre cultura catalana al Renaixement*, València, Eliseu Climent Editor, ps. 501-518.
- ESCAPA, Pablo Andrés (2002), *De libros, librerías, imprentas y lectores*, Salamanca, Universidad de Salamanca-Seminario de Estudios Medievales y Renacentistas; «Col·lecció El Libro Antiguo Español», núm. VI.
- ESCAIOLA I RIFÀ, Gemma (2003-2004), «Estudi dels Valeri Màxim L-35 i L-36 (AHCB). Còpia i model d'un mateix text», *Lambard: Estudis d'Art Medieval*, núm. 16, ps. 11-46.
- ESCOLAR, Hipólito (2000), «Libros y bibliotecas en la Baja Edad Media», dins José Ignacio DE LA IGLESIA DUARTE (Coord.), *La enseñanza en la edad media: X Semana de Estudios Medievales, Nájera, 1999*, Logroño, Instituto de Estudios Riojanos, ps. 269-302.
- ESPADALER, Anton M. (1984), *Una reina per a Curial*, Barcelona, Quaderns Crema.
- (2000), «Política i ideologia en la novel·la catalana del segle XV», dins Guido D'AGOSTINO i Giulia BUFFARDI (eds.), *La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso II el Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci, gli influssi sulla società e sul costume (Napoli, 1997)*, vol. 2, Nàpols, Paparo, ps. 1419-1430.
- (2001), «Catalogna dei rei», dins Piero BOTANI *et al.* (eds.), *Lo spazio letterario del Medioevo, 2: Il Medioevo volgare, vol. I, tomo II: La produzione del testo*, Roma, Salerno, ps. 873-933.
- (2002), 'Curial e Güelfa', *cap a la fi d'un enigma?* (conferència).
- (2007), «Sobre el lloc i l'ocasió del Curial e Güelfa», dins Eulàlia MIRALLES i Josep SOLERVICENS (eds.), *El (re)descobrimient de l'edat moderna*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, ps. 219-232.
- (2008), «Àfrica en el Curial e Güelfa i en el Tirant lo Blanch», *Miscel·lània Gabriel Oliver Coll*, Isabel de Riquer (ed.) Barcelona, PPU, ps. 29-42.

- (2012), «'Curial e Güelfa'. El jo de l'autor i la història», dins Antoni FERRANDO (ed.) *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa'. Novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, vol. 1, Amsterdam-Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, ps. 277-286.
- (2015a), «La història de 'Jacob Xalabín'. Realitat i ficció al voltant de Kosovo», *eHumanista*, núm. 8, ps. 208-226.
- (2015b), «Petrarca en la lírica catalana medieval», *Quaderns d'Italià*, núm. 20, ps. 89-109.
- ESPAÑOL I BELTRAN, Francesca (1997), «La transmisión del conocimiento artístico en la Corona de Aragón (siglos XIV-XV)», *Cuadernos del CEMYR*, núm. 5, ps. 73-113.
- (2007), «El 'córrer les armes'. Un aparte caballeresco en las exequias medievales hispanas», *Anuario de Estudios Medievales*, vol. 37, núm. 2, ps. 867-905.
- ESTEBAN, León (2002), «El prehumanismo, la biblioteca y los escritos del Papa Luna», dins *id.*, *Cultura y prehumanismo en la curia pontificia del papa Luna (1394-1423)*, València, Universitat de València, ps. 111-131.
- FÀBREGA, Valentí (1993), «Les 'Transformacions' del poeta Ovidi segons la versió de Francesc Alegre: el mite de Pigmalíó», *Zeitschrift für Katalanistik*, núm. 6, ps. 73-96.
- (1998), «L'eròtica ovidiana i l'humanisme català: el mite d'Hermafrodit en les 'Transformacions' de Francesc Alegre», *Revista de l'Alguer*, núm. 9 (desembre), ps. 257-271.
- FARINELLI, Arturo (1929), «Boccaccio in Spagna (sino al secolo di Cervantes e di Lope de Vega)», dins *Italia e Spagna*, vol. 1, Turí, Fratelli Bocca Editori, , ps. 89-386.
- FERRANDO I FRANCÉS, Antoni (1997), «Sobre el marc històric del 'Curial e Güelfa' i la possible intencionalitat de la novel·la», dins Jean Marie BARBERÀ (ed.), *Actes del Col·loqui Internacional Tirant lo Blanc 'l'albor de la novel·la moderna, (Ais de Provença, 21-22 d'octubre de 1994). Estudis crítics sobre 'Tirant lo Blanc' i el seu context*, Barcelona, Centre Aixois de Recherches Hispaniques, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, ps. 323-369.
- (ed.) (2012), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa'. Novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, vol. 1, Amsterdam-Philadelphia, John Benjamins Publishing Company.
- FERRER I MALLOL, Maria Teresa (1974), «La redacció de l'instrument notarial a Catalunya. Cèdules, manuals, llibres i cartes», *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, núm. 4, ps. 29-192.

- (1999), «El Consolat de Mar i els consolats d'Ultramar, instrument i manifestació de l'expansió del comerç català», dins *id.* i Damien COULON (eds.), *L'expansió catalana a la Mediterrània a la baixa Edat Mitjana. Actes del Séminaire-Seminari, Barcelona, abril de 1998*, Barcelona, CSIC-Institució 'Milà i Fontanals', ps. 53-80.
- (2007), «Altres famílies i membres de l'oligarquia barcelonina», dins AA.DD., *El 'Llibre del Consell' de la ciutat de Barcelona. Segle XIV: les eleccions municipals*, Barcelona, CSIC-Institució 'Milà i Fontanals', ps. 269-346.
- (2011), «Fou Lluís Sescases l'autor de 'Curial e Güelfa? El nord d'Àfrica en la narrativa del segle XV», dins Ricard BELLVESER (ed.), *Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, vol. 2, València, Alfons el Magnànim, ps. 49-142.
- (2012), «El comerç català a la baixa edat mitjana», *Catalan Historical Review*, núm. 5, ps. 159- 193.
- FERRER, Vicent (1995), «Captius i enamorats. Originalitat, convenció i interpretació de l'episodi africà del Curial e Güelfa», dins *Estudis de Llengua i Literatura, VI, Miscel·lània Joan Fuster*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, ps. 47-78
- FONUYET I CATOT, Lourdes (2005-2006), «La confraria de sant Marc de Barcelona (segles XIII a XV)», *Locus Amoenus*, núm. 8, ps. 29-46.
- FRANCALANCI, Leonardo (2014), *La traducció catalana del comentari de B. Ilicino als 'Triumphs' de Petrarca: estudi i edició crítica*, Tesi Doctoral dirigida pels Drs. Josep M. Nadal i Mariàngela Vilallonga, Girona, Universitat de Girona: <<http://www.tdx.cat/handle/10803/130985>>.
- FRIEDLEIN, Roger i NEUMEISTER, Sebastian (eds.) (2004), *Vestigia Fabularum. La mitologia antiga a les literatures catalana i castellana entre l'edat mitjana i la moderna*, Barcelona, Curial-Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- GALENDE, Juan Carlos (1996), «Bibliotecas de los humanistas y el Renacimiento», *Revista General de Información y Documentación*, vol. 6, núm. 2, pp. 91-123.
- GALLINA, Annamaria (ed.) (1967), *Domenico Cavalca, Mirall de la Creu*, 2 vols, Barcelona, Barcino.
- GAMBA CORRADINE, Jimena (2012), «Sobre la evolución de las letras caballerescas en los siglos XVI y XVII», *Olivar: revista de literatura y cultura españolas*, vol. 13, núm. 18, ps. 77-93.
- GARCÍA MANSILLA, Juan Vicente (2001), «La cort d'Alfons el Magnànim i l'univers artístic de la primera meitat del quatre-cents», *Seu Vella: anuari d'història i cultura*, núm. 3, ps. 13-54.

- GARCÍA Y GARCÍA Antonio (2000), «De las escuelas visigóticas a las bajomedievales: Punto de vista histórico-jurídico», dins José Ignacio DE LA IGLESIA DUARTE (Coord.), *La enseñanza en la edad media: X Semana de Estudios Medievales, Nájera, 1999*, Logroño, Instituto de Estudios Riojanos, ps. 39-60
- GARCIA PANADÉS Teresa (1983), «Los bienes de Ferrer de Gualbes, ciudadano de Barcelona (hacia 1350-1423)», *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, núm. 4, ps. 149-204.
- GARRIDO I VALLS, Josep-David (2002), «La traducció catalana medieval de les ‘Heroides’ d’Ovidi», *Faventia*, núm. 24.2, ps. 37-53.
- (2003), «L’escriptura humanística al Principat de Catalunya», *Faventia*, núm. 25.2, ps. 139-169.
- GIMENO BLAY, Francisco (1991), «A propósito del manuscrito vulgar del trescientos: el escurialense K.I.6 y la minúscula cursiva libraria en la Corona de Aragón», *Scrittura e civiltà*, núm. 15, ps. 205-245.
- (1992), «El manuscrit II-3096 (olim 2.L.1.1) de la Biblioteca del Palacio Real», *Caplletra*, núm. 13, ps. 175-184.
- (1993a), «Una aventura caligráfica: Gabriel Altadell y su ‘De Arte Scribendi’ (ca. 1468)», *Scrittura e civiltà*, núm. 17, ps. 203-270.
- (1993b), «Notes d’un paleògraf a propòsit del matritensis 9.750 de la Biblioteca Nacional (‘Curial e Güelfa’)», *Caplletra*, núm. 15 (tardor), ps. 75-88
- (2002), «Produir llibres manuscrits catalans (segles XII-XV)», dins L. BADIA, M. CABRÉ i S. MARTÍ (eds.), *Literatura i cultura a la Corona d’Aragó (s. XIII-XV)*, Barcelona, Curial-Publicacions de l’Abadia de Montserrat, ps. 115-149.
- GIMENO, Francisco i PALASÍ, Mª Teresa (1986), «Del negocio y del amor: el diario del mercader Pere Soriol (1371)», *Saitibi*, núm. 36, pp. 37-55.
- GINÉ, Anna (1988), «El convent de sant Francesc de Barcelona. Reconstrucció hipotètica», *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, núm. 9, ps. 221-241.
- GÓMEZ I FONT, Xavier (1988), «‘Curial e Güelfa’, petges mitològiques», *Caplletra*, núm. 3, ps. 43-68.
- (1993), «Les ‘Metamorfosis’ (d’Ovidi?) en ‘Curial e Güelfa’», dins *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, vol. XXVI, *Miscel·lània Jordi Carbonell*, Barcelona, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, pp. 71-83.
- GÓMEZ MARTÍN, Francesc J. (2005), «De l’Inferno de Dante a l’infern teològic del framenor castellaní Joan Pasqual», *Mot so razo*, núm. 4, ps. 21-33.

- (2014), *El 'Tractat de les penes particulars d'infern' de Joan Pasqual: edició i estudi*, Tesi Doctoral dirigida pel Dr. Josep Pujol i Gómez, Girona, Universitat de Girona: <<http://www.tdx.cat/handle/10803/135057>>.
- GÓMEZ MORENO, Ángel (1997-1998) [1999], «Los intelectuales europeos y españoles a ojos de un librero florentino: las 'Vite' de Vespasiano da Bisticci (1421-1498)», *Studi Ispanici, número extraordinario: Italia y la literatura hispánica*, núm. 1, ps. 33-47.
- GÓMEZ REDONDO, Fernando (2008), «Pragmática literaria y lingüística del texto», dins *id.*, *Manual de crítica literaria contemporánea*, Madrid, Castalia, ps. 273-295.
- GONZÀLVEZ I ESCOLANO, Héctor (2004), «Els models caballerescos en el 'Curial e Güelfa'», dins Roger FRIEDLEIN i Sebastian NEUMEISTER (eds.), *Vestigia Fabularum. La mitologia antiga a les literatures catalana i castellana entre l'edat mitjana i la moderna*, Barcelona, Curial-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, ps. 31-48 (també a *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes, XLII. Miscel·lània Giuseppe Tavani, vol. 1.*, Barcelona, Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes-Anglo-Catalan Society-Associazione Italiana di Studi Catalani-Deutsch-Katalanische Gesellschaft-North American Catalan Society-Fundació Congrès de Cultura Catalana-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2001, ps. 37-60).
- GRAU I FERNÁNDEZ, Ramon (2001), «La historiografia sobre el règim del Consell de Cent», *Barcelona Quaderns d'Història*, núm. 5, ps. 261-291.
- GRESPI, Giuseppina (2004), *Traducciones castellanas de obras latinas e italianas. Contenidas en manuscritos del siglo XV en las bibliotecas de Madrid y El Escorial*, Madrid, Biblioteca Nacional de España.
- GRIFOLL, Isabel (2011), «Camar i les clares dones», dins Ricard BELLVESER (ed.), *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Remanixement*, València, Institució Alfons el Magnànim, , ps. 283-318.
- (2012), «'Curial e Güelfa': Reflexions històriques i culturals a propòsit de la datació de la novel·la», dins Antoni FERRANDO (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa'. Novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, vol. 1, Amsterdam-Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, ps. 89-103.
- GRILLI, Giuseppe (2004), «Els herois de la guerra de Troia i el seu retorn a la literatura en les novel·les de cavalleries», dins Roger FRIEDLEIN i Sebastian NEUMEISTER (eds.), *Vestigia Fabularum. La mitologia antiga a les literatures catalana i castellana entre l'edat mitjana i la moderna*, Barcelona, Curial-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, ps. 95-112.

- GROS LLADÓS, Sònia (2015), *'Aquella dolçor amarga'. La tradició amatòria clàssica en el 'Curial e Güelfa'*, València, Universitat de València.
- GUÀRDIA BASSOLS, Manuel / GARCIA ESPUCHE, Albert (1992), «Consolidació d'una estructura urbana: 1300-1516», dins Jaume SOBREQÜÉS (dir.), *Història de Barcelona*, vol. 3, Barcelona, Enciclopèdia Catalana-Ajuntament de Barcelona, ps. 35-72.
- GUDAYOL, Anna M^a (2000), «Història del llibre i de les biblioteques a Catalunya: 15 anys d'estudis (1985-1999)», *Revista de Biblioteconomia i Documentació*, núm. 27, ps. 4-64.
- GUIA I MARÍN, Josep (1997), «Tres notes sobre el 'Jardinet d'orats'», *Afers. Fulls de recerca i pensament*, vol. 12, núm. 27, ps. 453-462.
- GÜNZBERG I MOLL, Jordi (2001), «La participación de los notarios en las principales instituciones barcelonesas (siglos XIV-XV)», *Barcelona Quaderns d'Història*, núm. 5, ps. 47-56.
- (2004), *Los notarios y su organización en Barcelona (1275-1544)*, Madrid, Consejos Notariales de España.
- HERNANDO, Josep (1993), «L'ensenyament a Barcelona. Segle XIV. Documents dels protocols notarial. Primera part: instruments notarial de l'Arxiu Històric de Protocols (1350-1400)», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, núm. 12, ps. 141-271.
- (1994), «Lectores y libros en los protocolos barceloneses en el siglo XV: la formación básica posible de un lector barcelonès», *Napoli Nobilissima*, vol. XXXIII, fasc. III-VI, ps. 147-156.
- (1997), «L'ensenyament a Barcelona, segle XIV. Documents dels protocols notarial. Segona part: Instruments notarial de l'Arxiu de la Catedral de Barcelona i de l'Arxiu Històric de la ciutat de Barcelona, 1294-1400», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, núm. 16, ps. 131-298.
- (1999), «El libro, instrumento de cultura y objeto económico. Pere Sala, escribano real (segle XV)», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 29, ps. 409-429.
- (1999-2000), «Escoles i programes acadèmics a la Barcelona del segle XV. L'escola de mestre Ramon Llull i l'ensenyament de disciplines gramaticals i d'arts», *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, núms. 20-21, ps. 633-662.
- (2005), «'Instruere in litteris, servire et docere officium'. Contractes de treball, contractes d'aprenentatge i instrucció de lletra, gramàtica i arts en la Barcelona del s. XV», *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, núm. 26, ps. 945-984.
- HILLGARTH, J. N. (1991), *Readers and Books in Majorca, 1229-1550*, 2 vols, París, Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique.

- (1980), *El problema d'un Imperi Mediterrani català*, Palma, Editorial Moll.
- HOLZBACHER, Ana María (1983-1984), «Elementos histórico-geográficos en el 'Roman de Passebeauté et Cardenois': Un ejemplo de la presencia de Cataluña en la novela francesa de los siglos XIV y XV», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, núm. 39, ps. 177-190.
- IGLESIAS I FONSECA, Josep Antoni (1994), «El llibre a la Catalunya baix-medieval. Notes per un estat de la qüestió», *Faventia*, núm. 15/2, ps. 59-93.
- (1996), *Llibres i lectors a la Barcelona del segle XV. Les biblioteques de clergues, juristes, metges i altres ciutadans a través de la documentació notarial (anys 1396-1475)*, Tesi Doctoral dirigida pel Dr. Jesús Alturo i Perucho, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona: <<http://www.tdx.cat/handle/10803/5549?show=full>>.
- (1998), «La documentación notarial y la Historia del Libro en Cataluña: algunas aportaciones recientes. Perspectivas de estudio», dins Rogelio PACHECO SAMPEDRO i Carlos SÁEZ SÁNCHEZ (coord.), *Actas del III Congreso de Historia de la Cultura Escrita: Conceptos. En torno a las Ciencias y Técnicas Historiográficas*, Alcalá de Henares, Universidad de Alcalá de Henares, ps. 169-188.
- (2000), «Le statut du scribe en Catalogne (XIVe-XVe siècles): une approche», dins Marie-Clotilde HUBERT, Emmanuel POULLE i Marc H. SMITH (eds.), *Actes du XIIe Colloque International de Paléographie Latine. Cluny, 17-20 juillet 1998*, París, École des Chartes, ps. 229-257.
- (2001a), «El bibliòfil Bernat d'Esplugues (†1433), notari i escrivà del Consell de la ciutat», *Barcelona Quaderns d'Història*, núm. 5, ps. 57-78.
- (2001b), «El ms. S. II. 26 de El Escorial (o la desaparición de textos de Cicerón de un códice propiedad del notario Bernat d'Esplugues (†1433))», *Convenit Selecta*, núm. 7, ps. 91-98.
- (2002a), «'Scrit de mà del dit defunct': copias autògrafas en una librería profesional, la del jurista barcelonés Lluís Destorrent (†1433), con una breve nota sobre codicología y paleografía descriptiva», dins Carlos SÁEZ (Ed.), *Libros y documentos en la alta Edad Media. Los libros de Derecho. Los archivos familiares*, Madrid, Calambur, ps. 273-288.
- (2002b), «De librerías desaparecidas y códices supervivientes: los de la Biblioteca de Bernat d'Esplugues (†1433), notario del Consell de la Ciutat de Barcelona», *Estudis històrics i documents del arxiu de Protocols*, núm. 20, ps. 121-164.
- (2003), «Los manuscritos L-35 (Barcelona, AHC), 591 (Barcelona, BU), S. II. 26 (El Escorial) y T. II. 14 (El Escorial), testimonios de la dispersión de una impresionante

- librería medieval, la de Bernat d'Esplugues (†1433), notario del Consell de la Ciutat de Barcelona», *Codices Manuscripti. Zeitschrift für Handschriftenkunde*, núm. 42/43, ps. 27-53
- (2003), «De Drassanes i drassaners: Eloi de Navel (†1457), un drassaner lletraferit», *Drassana: revista del Museu Marítim; Dossier Les Drassanes Reials de Barcelona*, núm. 11 (octubre), ps. 84-96.
- (2004), «Notes hebraïques en manuscrits llatins de Catalunya: un element codicogràfic menystingut», dins Tessa CALDERS (ed.), *Actes del I Congrés per a l'Estudi dels Jueus en Territori de Llengua Catalana. (Barcelona-Girona, 15-17 octubre 2001)*, Barcelona, Universitat de Barcelona, ps. 273-292.
- IZQUIERDO GIL, Josep (2013), «El segon llibre del 'Memorial del pecador remut' de Felip de Malla», *Llengua & Literatura*, núm. 23, ps. 7-44.
- JASPERT, Nikolas (2001), «El consell de Cent i les institucions eclesiàstiques: cap a una visió comprensiva», *Barcelona Quaderns d'Història*, núm. 4, ps. 108-127.
- JAUSS, Hans R. (1991), «Alteridad y modernidad de la literatura medieval», dins Alan DEYERMOND (ed.), *Historia y crítica de la literatura española. Edad Media*, vol. 1/1, Barcelona, Crítica.
- JIMÉNEZ SAN CRISTÓBAL, Montserrat (2011), «Del latín al vernáculo: la difusión manuscrita de la obra de Leonardo Bruni en la Castilla del siglo XV», *Revista de Literatura Medieval*, núm. 23, ps. 179-193.
- KEIGHTLEY, Ronald G. (1993), «Moral(izing) Aspects of Love in *Curial e Güelfa*», *Antipodas*, núm. 5, ps. 105-127.
- LACARRA, Eukene, «La influencia de Boccaccio en los primeros textos sentimentales castellanos», dins Mercedes PAMPÍN i Carmen PARRILLA (coord.), *Actas del IX Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (A Coruña, 18-22 de septiembre de 2001)*, vol. II, Noia-A Coruña, Toxosoutos-Universidade da Coruña, ps. 561-575.
- LAWRANCE, J.N.H. (1986), «On fifteenth-Century Spanish Vernacular Humanism», dins Ian MICHAEL i Richard A. CARDWELL (eds.), *Medieval and Renaissance Studies in Honour of Robert Brian Tate*, Oxford, The Dolphim Book.
- LE GOFF, Jacques (2014), *Mercaderes y banqueros de la Edad Media*, Madrid, Alianza editorial.

- LLAGOSTERA, Antoni (2003), «La còpia ripollesa del segle XIV del ‘De vita solitaria’ de Petrarca», *Annals del Centre d’Estudis Comarcals del Ripollès*, Annals 2001-2002, ps. 81-111.
- LLOBET I PORTELLA, Josep. M. (1991), «Aparició de dos poemes de mitjan segle XV en manuals notariais cerverins», *Palestra Universitaria*, núm. 5, ps. 143-150.
- (1996), «Aparició d’un fragment de l’incunable *Memorial del pecador remut* de Felip de Malla, Girona 1483», *Palestra Universitaria*, núm. 8, ps. 131-139.
- LLUCH, Montserrat (2004), «Editar el Jugurta català del segle XIV: un plantejament metodològic», *Cultura Neolatina*, núm. 54, 3-4, ps. 559-593.
- LÓPEZ PÉREZ, María Dolores (1990), «Las relaciones diplomáticas y comerciales entre la Corona de Aragón y los Estados norteafricanos durante la Baja Edad Media», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 20, ps. 149-170.
- (2001), «La circulación de las élites económicas en el Mediterráneo occidental medieval. El Magreb como polo de atracción de los mercaderes catalanoaragoneses», *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, núm. 22, ps. 721-734.
- LÓPEZ-VIDRIERO, Mª Luisa (2000), «Los estudios de historia del libro en España durante el siglo XX», *La Bibliofilia: rivista di storia del libro e di bibliografia*, vol. 102, ps. 123-135.
- LUCÍA MEGÍAS, José Manuel (1999), «Entre la crítica del texto y la lectura coetánea: las dos caras de la cultura del manuscrito en la Edad Media», *La Corónica*, núm. 27.2, ps. 189-218.
- (2001), «Imágenes de recepción de Boccaccio a través de sus códices: primeras notas», *Cuadernos de Filología Italiana*, núm. extraordinari, ps. 415-478.
- MADURELL I MARIMON, Josep Maria (1951-52), «Algunas antiguas ediciones barcelonesas de libros (1502-1704) (Notas para su historia)», *Bulletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, vol. 24, ps. 133-172.
- (1951), «Manuscritos trecentistas y cuatrocentistas (repertorio de notas documentales)», *Hispania sacra: Revista española de historia eclesiástica*, vol. 4, ps. 401-464.
- (1952), «Manuscritos trecentistas y cuatrocentistas (repertorio de notas documentales)», *Hispania sacra: Revista española de historia eclesiástica*, vol. 5, ps. 165-178.
- (1961), «Encuadernadores y libreros barceloneses, judíos y conversos (1322-1458)», *Sefarad: Revista de Estudios Hebraicos y Sefardíes*, Any 21, núm. 2, ps. 300-338.

- (1962), «Encuadernadores y libreros barceloneses, judíos y conversos (1322-1458). Documentación», *Sefarad: Revista de Estudios Hebraicos y Sefardíes*, Any 22, núm. 2, ps. 345-372.
- (1963a), «Encuadernadores y libreros barceloneses judíos y conversos (1322-1458). Documentación final», *Sefarad: Revista de Estudios Hebraicos y Sefardíes*, Any 23, núm. 1, ps. 74-103.
- (1963b), *Mensajeros barceloneses en la corte de Nápoles de Alfonso V de Aragón, 1435-1458*, Barcelona, CSIC.
- (1963-1964), «Mestre Felip de Malla», *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, núm. 30, ps. 499-626.
- (1974), *Manuscrits en català anteriors a la impremta (1321-1474). Contribució al seu estudi*, Barcelona, Associació Nacional de Bibliotecaris, Arxivers i Arqueòlegs.
- (1981), «Compañías mercantiles barcelonesas del siglo XV y su estrato familiar», *Estudios históricos y documentos de los Archivos de Protocolos*, núm. 9, ps. 27-104.
- MADURELL, Josep Maria i GARCÍA, Arcadi (1973), *Comandas comerciales barcelonesas de la Baja Edad Media*, Barcelona, Fundació Noguera.
- MANDIGORRA LLAVATA, Mª Luz (1991), «El libro y la lectura en Valencia (1300-1410). Notas para su estudio», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 21, pp. 549-570.
- (1994), «Escribir y administrar. La gestión hospitalaria y el recurso a la escritura», *Signo. Revista de Historia de la Cultura Escrita*, núm. 1, ps. 91-111.
- (2002), «La configuración de la identidad privada. Diarios y libros de memorias en la Baja Edad Media», *Historia. Instituciones. Documentos*, núm. 29, ps. 217-236.
- MARFANY, Marta (2010), «La traducció catalana medieval de ‘La Belle Dame sans merci’ d’Alain Chartier», dins Anna ALBERNI, Lola BADIA i Lluís CABRÉ (eds.), *Transllatar i transferir: La transmissió de textos i el saber (1200-1500). Actes del Primer Col·loqui Internacional del Grup Narpan «Cultura i literatura a la baixa edat mitjana*, Santa Coloma de Queralt-Tarragona, Obrador Edèndum-Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili, ps. 179-188.
- (2007), «D’Ausiàs March a Bernat Hug de Rocabertí: Antoni Vallmanya i el canon poètic de mitjan segle XV», *Llengua & Literatura*, núm. 18, ps. 45-73.
- MARTÍ MAYOR, Josep (1992), *El mundo maravilloso de los libros. Visita a una biblioteca franciscana*, Barcelona, Asociación de Bibliófilos de Barcelona.

- MARTÍ I CASTELLÀ, Sadurní (1997), «El Cançoner del marquès de Barberà (S1-BM1). Descripció codicològica», *Boletín Bibliográfico de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval*, núm. 11, ps. 463-502.
- MARTÍNEZ I FERRANDO, Jesús Ernest (1936), *Pere de Portugal, rei dels catalans. Vist a través del registres de la seva cancelleria*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- MARTÍNEZ I ROMERO, Tomàs (ed.) (1995), *L.A. Sèneca, Tragèdies*, 2 vols., Barcelona, Barcino.
- (2001), «Sobre la intencionalitat del *Valeri Màxim* d'Antoni Canals», dins *id.* i Roxana RECIO (eds.), *Essays on Medieval Translation in the Iberian Peninsula*, València-Omaha, Universitat Jaume I-Creighton University; «Col·lecció Estudis sobre la Traducció», núm. 9, ps. 251-268.
- MARTÍNEZ I ROMERO, Tomàs i RECIO, Roxana (eds.) (2001), *Essays on Medieval Translation in the Iberian Peninsula*, València-Omaha, Universitat Jaume I-Creighton University; «Col·lecció Estudis sobre la Traducció», núm. 9.
- MARTÍNEZ GARCÍA, Luis (2008), «Pobres, pobreza y asistencia en la edad media hispana. Balance y perspectivas», *Medievalismo*, núm. 18, ps. 67-107.
- MARTOS, Josep Lluís (ed.) (2001), *Les proses mitològiques de Joan Rois de Corella*, Alacant-Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana-Publicaciones de l'abadia de Montserrat, ps. 207-236.
- (2005), «‘Con li suoi vestimenti asciugare il morto viso della salata acqua, e bagnarlo di molte lagrime’: la ‘Fiammetta’ en el ‘Leànder y Hero’ de Rois de Corella», *Caplletra*, núm. 39 (tardor), ps. 257-276.
- MASSIP, Francesc (2009), «Pompa cívica y ceremonia regia en la Corona de Aragón a fines del medioevo», *Cuadernos del CEMYR*, núm. 17, ps. 191-220.
- (2010), «Cruzada y Espectáculo. La ficción dramática como sustituta de la acción bélica (siglos XIV y XV)», *Mirabilia*, núm. 10, ps. 226-228.
- (2012), «El mecenazgo regio en la corona de Aragón a fines del medioevo», *Cuadernos del CEMYR*, núm. 20, ps. 55-92.
- MATEU IBARS, Josefina (1969), «Los manuscritos de los siglos X a XIV de la Biblioteca Provincial y Universitaria de Barcelona», *Biblioteconomía: boletín de la Escuela de Bibliotecarias de Barcelona*, Any 26, núm. 69-70, ps. 83-123.
- (1971), «Los manuscritos de los siglos XV y XVI de la Biblioteca Provincial y Universitaria de Barcelona», *Biblioteconomía: boletín de la Escuela de Bibliotecarias de Barcelona*, Any 28, núm. 73-74, ps. 63-141.

- MEDINA, Jaume (2002), «Ciceró a les terres catalanes. Segles XIII-XVI», *Faventia*, vol. 24, núm. 1, ps. 179-221.
- MÉRIDA JIMÉNEZ, Rafael M. (2012), «L'exemplar incunable de les 'Transformacions' d'Ovidi en versió de Francesc Alegre (Barcelona, Pere Miquel, 1494) a 'La Casa del Libro' de San Juan de Puerto Rico», *Tirant*, núm. 15, ps. 171-174.
- MESA SANZ, Juan Francisco (2012), «Las Fuentes del latín del 'Curial e Güelfa'», dins Antoni FERRANDO (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre Curial e Güelfa, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, vol. I, Amsterdam, John Benjamins Publishing, ps. 387-428.
- MIGUEL BRIONGOS, Jeroni (2009), «'Virtus et sapientia', elements integradors de la nobilitas de Curial», *eHumanista: Journal of Iberian Studies*, núm. 13, ps. 38-60.
- MILLARES CARLO, Agustín (1986), *Introducción a la historia del libro y de las bibliotecas*, Madrid, Fondo de Cultura Económica.
- MIRALLES, Eulàlia i SOLERVICENS, Josep (eds.) (2007), *El (re)descobrimient de l'edat moderna*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- MIRALLES, Carles (2012), «Dues notes sobre el 'Curial e Güelfa'», dins Antoni FERRANDO (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa'. Novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, vol. 1, Amsterdam-Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, ps. 429-461.
- MIRÓ I BALDRICH, Ramon (1998), *La processó del Corpus i els entremesos. Cervera, segles XIV-XV*, Barcelona, Curial-Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- MOLINA I FIGUERAS Joan (1999), *Arte, devoción y poder en la pintura tardogòtica catalana*, Murcia, Universitat de Murcia.
- MOLINÉ I BRASÉS, Ernest (1914), *Les costums marítimes de Barcelona, universalment conegudes pel Llibre del Consolat de Mar*, Barcelona, Estampa d'Henrich.
- MOLL, Francesc de B. (1935), *Boccaccio, Giovanni El «Corbatxo». Traduït per Narcís Franch, Transcrit i publicat en primera edició amb pròleg, notes i glossari per Francesc B. Moll*. Mallorca, Edicions de l'obra del diccionari, ps. 3-4.
- MORRÁS RUIZ-FALCÓ, Maria (1996), *Alonso de Cartagena. Libros de Tulio: 'De senectute'; 'De los oficios'*, Alcalá de Henares, Universidad de Alcalá de Henares.
- (2010), «Coluccio Salutati en España: la versió romance de las 'Declamaciones Lucretiae'», *La Corónica*, núm. 39.1, ps. 209-247.

- NAVARRO LÁZARO, Andrés (2003), «Sobre una traducció catalana inèdita del segle XV», dins Vicente GONZÁLEZ MARTÍN (coord.), *La filologia italiana ante el nuevo milenio*, Salamanca, Universidad de Salamanca, ps. 469-478.
- NAVARRO, Gemma (2002), «Les ‘Històries troyanes’ dins el Compendi Historial copiat al ms. 352 de la Biblioteca de Catalunya: un model de ficció per a la història», dins L. BADIA, M. CABRÉ i S. MARTÍ (eds.), *Literatura i cultura a la Corona d’Aragó (s. XIII-XV)*, Barcelona, Curial-Publicacions de l’Abadia de Montserrat, ps. 373-383.
- NICOLAU D’OLWER, Lluís (1928), «Fra Nicolau de Quilis i la seva traducció dels llibres ‘De officiis’ de Ciceró», dins *Franciscalia*, Barcelona, Editorial Franciscana, ps. 288-296.
- OLIVAR, Marçal (1921), «Dos discursos de Felip de Malla», *Quaderns d’Estudi*, núm. 23, ps. 189-204.
- (1925), «Un nou manuscrit d’obres de Bernat Metge», *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya*, núm. 6, ps. 366-377.
- (1936), «Notes entorn la influència de l’Ars dictandi sobre la prosa catalana de Cancelleria de finals del segle XIV», dins AA.DD., *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch. Miscel·lània d’Estudis literaris i lingüístics, vol. III*, Barcelona, Institut d’Estudis Catalans, ps. 631-653.
- ORTÍ I GOST, Pere (2001), «El Consell de Cent durant l’Edat Mitjana», *Barcelona Quaderns d’Història*, núm. 4, ps. 21-48.
- PAGAROLAS I SABATÉ, Laureà (1988), «La documentació notarial i l’onomàstica», dins Albert MANENT i Joan VENY (eds.), *Miscel·lània d’homenatge a Enric Moreu-Rey, vol. 3*, Barcelona, Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes-Societat d’Onomàstica-Universitat de Barcelona-Abadia de Montserrat, ps. 5-19.
- (1988), «Recull d’anotacions esparces de protocols medievals barcelonins», dins Josep Maria SANS I TRAVÉ (coord.), *Estudis sobre història de la institució notarial a Catalunya en honor de Raimon Noguera* (Barcelona, Fundació Noguera, ps. 61-90.
- PACHECO I RANSANZ, Arseni (1983), «L’anàlisi de la passió amorosa en alguns texts del segle XV. Anatomia d’un gènere en embrió», *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, VI, *Miscel·lània Pere Bohigas, vol. 3*, Barcelona, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, , ps. 25-38.
- (1988), «La narració en primera persona en els segles XIV i XV: notes per a una reavaluació crítica», dins Philip RASICO i Curt WITTLIN (eds.), *Actes del V col·loqui d’estudis catalans a Nord-Amèrica (Tampa-St. Augustine, 1987)*, Barcelona, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, ps. 99-109.

- PAMPÍN, Mercedes i PARRILLA, Carmen (coord.) (2005), *Actas del IX Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (A Coruña, 18-22 de septiembre de 2001)*, vol. II, Noia-A Coruña, Toxosoutos-Universidade da Coruña.
- PARDO PASTOR, Jordi (2001), «Cicerón en el camino del humanismo», *Convenit Internacional- Convenit Selecta*, núm. 7. *Cicero and the Middle Ages*, ps. 99-108.
- PEIRATS NAVARRO, Isabel (2010), «El text, l'autor i l'obra. Estudi introductorio», dins *Jaume Roig. 'Spill'*, vol. 1, València, Acadèmia Valenciana de la Llengua, ps. 23-272.
- PELLISSA I PRADES, Gemma (2011-2012), «Com plaure l' enamorada generació': la ficció sentimental, una moda literària», *Mot so razo*, núm. 10-11, ps. 71-82.
- (2013a), *La ficció sentimental catalana de la segona meitat del s. XV*, Tesi Doctoral dirigida per la Dra. Lola Badia, Barcelona, Universitat de Barcelona: <<http://hdl.handle.net/2445/53204>>
- (2013b), «El discurs amorós de Francesc Alegre», dins Maria CARRERAS *et. al.* (eds.), *La ciutat de l'amor. Scrivere la città, raccontare i sentimenti. Atti del X Congresso Internazionale dell'Associazione Italiana di Studi Catalani (Verona, 22-25 febbraio, 2012) Edició digital (CD-ROM)*, Alessandria, Associazione Italiana di Studi Catalani-Edizioni dell'Orso, ps. 173-185.
- (2013c) «Influència o continuïtat de la ficció sentimental catalana al s. XVI?», *Allegro con brio, I Encuentro 'Aula Música Poética' de Jóvenes Humanistas (Universidad de Barcelona, 9 y 10 de octubre de 2012)*, Barcelona, Universidad de Barcelona-Generalitat de Catalunya, , ps. 91-101.
- PERARNAU I ESPELT, Josep (a cura) (1978), *Felip de Malla, Correspondència política*, vol. I, Barcelona, Barcino.
- (2002), «La lletra de Felip de Malla informant el rei Alfons del terratrèmol de la Candelera, 1428», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, núm. 21, ps. 665-670.
- (2008), «Felip de Malla, president de la Generalitat de Catalunya, defensa de la vila de Cervera de les vel·leitats dels Trastàmara», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, núm. 27, ps. 87-113.
- PEREA RODRÍGUEZ, Óscar (2007), «El entorno cortesano de la Castilla Trastámara como escenario de lucha de poder. Rastros y reflejos en los cancioneros castellanos del siglo XV», *Res publica: revista de filosofía política*, núm. 18, ps. 289-306.
- PÉREZ PRIEGO, Miguel Ángel (2001a), «La obra literaria del Marqués de Santillana», dins *El Marqués de Santillana (1398-1458): Los albores de la España moderna*, vol. III: *El Humanista*, Hondarribia, Nerea, ps. 83-99.

- (2001b), «Boccaccio en la obra literaria de Santillana», *Cuadernos de filología italiana. Ejemplar dedicado a La recepción de Boccaccio en España*, núm. extra. 8, ps. 479-495.
- (2003), «El marqués de Santillana y la Corona de Aragón en el marco del Humanismo peninsular», *UNED, Revista de lenguas y literaturas catalana, gallega y vasca*, núm. 9, ps. 29-40.
- PERUJO I MELGAR, Joan M. (1998), «Les veus de Troia: oralitat en l'obra de Jaume Conesa», dins Joan MAS I VIVES *et al.* (eds), *Actes de l'Onzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Palma, 8-12 de setembre de 1997)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, ps. 445-459.
- (1999), «'Axí com plom en esguart de fin aur': procediments traductològics de Jaume Conesa», dins Santiago FORTUÑO i Tomàs MARTÍNEZ (ed.), *Actes del VII Congrés de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval (Castelló de la Plana, 22-26 de setembre de 1997)*, vol. III, Castelló, Universitat Jaume I, ps. 169-179.
- (2000), «Prolegòmens per a una edició crítica de la traducció catalana de la 'Historia Destructionis Troiae' de Guido delle Colonne», dins Margarita FREIXAS i Silvia IRISO (a cura), *Actas del VIII Congreso Internacional de la Asociación Hispànica de Literatura Medieval, (Santander, 22-26 de septiembre de 1999)*, Santander, Gobierno de Cantabria-Asociación Hispànica de Literatura Medieval, ps. 1469-1486.
- (2003), «Jaume Conesa: afanys i paranys d'un traductor», dins Anna M. COMPAGNA, Alfonsina DE BENEDETTO i Núria PUIGDEVALL (eds.), *Momenti di cultura catalana in un millennio. Atti del VII Convegno dell'AISC (Napoli, 22-24 maggio 2000)*, volume I, Nàpols, Liguori Editore, ps. 389-405.
- (2012), «Anàlisi comparativa de dues traduccions hispàniques (catalana i castellana) de la 'Historia destructionis Troiae' de Guido delle Colonne», dins R. ALEMANY FERRER i F. CHICO RICO (eds.), *Literatures ibèriques medievals comparades-Literaturas ibéricas medievales comparadas*, Alacant, Universitat d'Alacant-SELGYC, ps. 353-365.
- PETRUCCI, Armando (1979), *Libri, scrittura e pubblico nel Rinascimento. Guida storica e critica*, Roma, Bari, Laterza.
- PIERA, Montserrat (1996), «L'elaboració de conceptes humanistes a Curial e Güelfa», *Actes del Setè Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica (Berkeley, 1993)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, ps. 211-220.
- (1995), «'Aquells qui ho voldran saber, lligem mestre Guido de Columpnis': Una lectura de 'Curial e Güelfa'», *Catalan Review*, núm. 1, ps. 113-124.

- (1998), «'Lletres de batalla' de mujeres en 'Tirant lo Blanc' y 'Curial e Güelfa': la verbalización del discurso femenino dentro del código caballeresco», *La Corónica*, 27.1, ps. 35-53.
- (2001), «Lectores y lectoras de Boccaccio en 'Curial e Güelfa'», *eHumanista. Journal of Iberian Studies*, núm. 1, ps. 85-97.
- PIÑOL I ALABART, Daniel (2003), «Notaris i cultura escrita al Camp de Tarragona: l'escriptura gòtica en els manuals notariais (segles XIII-XIV)», *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, núm. 25, ps. 655-673.
- PLANAS I BADENAS, Josefina (1998), *El esplendor del gòtico catalán. La miniatura a comienzos del siglo XV*, Lleida, Universitat de Lleida.
- POLONIO LUQUE, Gloria (2012), *Exportación e importación en y desde el Mediterráneo en la Baja Edad Media. Mercaderes, mercancías y rutas comerciales (1349-1450)*, Tesi Doctoral dirigida pel Dr. Josep Hernando Delgado, Barcelona, Universitat de Barcelona: <<http://hdl.handle.net/10803/80611>>.
- PONS I GÓMEZ, Sílvia (2009), «Estudi codicològic del ms. 67 de la BUB», *Paratge*, núm. 22, ps. 171-181.
- PONS I GURI, Josep Maria (1995), «Un fragment de còdex esdevingut coberta de manual notarial», *Estudis històrics i documents dels arxius de protocols*, vol. 13, ps. 47-54.
- PUJOL, Josep (1993-1994) [1995], «La poètica nau de l'enteniment i el naufragi d'Ulisses: opinions, teologia i poesia a l'obra de Felip de Malla», *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, núm. 44, ps. 275-302.
- (1994), «Els trobadors estudiosos segons Felip de Malla», dins AA.DD., *La cultura catalana tra l'umanesimo e il barocco: Atti del V Convegno dell'Associazione italiana di studi catalani (Venezia, 24-27 marzo 1992)*, Padova, Programma, ps. 191-208.
- (1996), «'Psallite sapienter': la gaia ciència en els sermons de Felip de Malla de 1413 (estudi i edició)», *Cultura Neolatina*, núm. 56, 1-2, ps. 177-250.
- (1999), «Boccaccio al 'Tirant lo Blanc': Les 'Questioni d'amore del 'Filocolo' (IV 14-72)», dins Santiago FORTUÑO (ed.), *Actes del VIIè Congrés de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval (Castelló de la Plana, 22-26 de setembre de 1977)*, Castelló de la Plana, Universitat Jaume I, ps. 181-197.
- (2002a), «Expondre, traslladar i reescriure clàssics llatins en la literatura catalana del segle XV», *Quaderns. Revista de traducció*, núm. 7, ps. 9-32.
- (2002b), *La memòria literària de Joanot Martorell. Models i escriptura en el 'Tirant lo Blanc'*, Barcelona, Curia-Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

- (2002c), «Històries de grecs i de troians (amb gregues i troianes)», dins *id.*, *La Memòria literària de Joanot Martorell. Models i escriptura en el 'Tirant lo Blanc'*, Barcelona, Curial-Publicacions de l'Abadia de Montserratps, ps. 63-85.
- (2002d), «Clàssics i moderns: Boccaccio, Corella i la retòrica sentimental», dins *id.*, *La memòria literària de Joanot Martorell. Models i escriptura en el 'Tirant lo Blanc'*, Barcelona, Curia-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, ps. 143-144.
- (2002e), «Un univers epistolar: Ovidi i la seva herència», dins *id.*, *La memòria literària de Joanot Martorell. Models i escriptura en el 'Tirant lo Blanc'*, Barcelona, Curia-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, ps. 111-141.
- (2004), «Traducciones y cambio cultural entre los siglos XIII y XV», dins F. LAFARGA i L. PEGENAUTE (eds.), *Historia de la traducción en España* (Salamanca, Ambos Mundos, ps. 623-650.
- (2005), «Les glosses de Guillem Nicolau a la seva traducció de les 'Heroides' d'Ovidi (1390): una proposta d'identificació», *Caplletra*, núm. 39, ps. 199-229.
- (2008), «Texto y glosas en la traducción catalana medieval de las 'Heroidas'», dins Barry TAYLOR i Alex COROLEU (eds.), *Latin and Vernacular in Renaissance Iberia, III: Ovid from the Middle Ages to the Baroque*, Manchester, Manchester Spanish-Portuguese Studies, ps. 175-188.
- (2010), «Traducció, transmissió, divulgació: tres aspectes de les Heroides de Guillem Nicolau», dins Anna ALBERNI, Lola BADIA i Lluís CABRÉ (eds.), *Translatar i transferir: La transmissió de textos i el saber (1200-1500). Actes del Primer Col·loqui Internacional del Grup Narpan «Cultura i literatura a la baixa edat mitjana*, Santa Coloma de Queralt-Tarragona, Obrador Edèndum-Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili, ps. 123-159.
- RAUFAST CHICO, Miguel (2008), «Ceremonia y conflicto: entradas reales en Barcelona en el contexto de la Guerra Civil catalana (1460-1473)», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 38, fasc. 2, ps. 1037-1085.
- RAVENTÓS I FREIXA, Jordi (1993), «'La Verge dels Consellers' i el 'Retaule dels Blanquers'. Art i política a Barcelona en la crisi del segle XV», *Pedralbes: revista d'història moderna*, núm. 13.2, ps. 429-433.
- RECIO, Roxana (1997), «Del latín al vernáculo: las traducciones peninsulares del *Decamerón* de Boccaccio», *Livius*, núm. 9, ps. 109-119.
- (2000), «Puntualizaciones sobre la traducción catalana del 'Triunfo de amor' de Petrarca, según el ms. 534 de la Biblioteca Nacional de París», dins Florencio SEVILLA i

- Carlos ALVAR (coord.), *Actas del XIII Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas, Madrid 6-11 de julio de 1998, vol. 1*, Madrid, Castalia, ps. 213-220.
- (2001), «Petarca traductor: los cambios de traducción peninsular en el siglo XV a través de la historia de Válder y Griselda», dins Tomàs MARTÍNEZ ROMERO i Roxana RECIO (eds.), *Essays on Medieval Translation in the Iberian Peninsula*, València-Omaha, Universitat Jaume I-Creighton University; «Col·lecció Estudis sobre la Traducció», núm. 9.
- (2011), «El lector: factor determinant per als traductors de la Corona d'Aragó», dins J. BUTINYÀ i A. CORTIJO (eds.), *L'Humanisme a la Corona d'Aragó (en el context hispànic i europeu)*, Potomac, Scripta Humanistica Publishing International; «Col·lecció Catalan Series», núm. 1; ps. 185-203.
- (2013a), «La renovació de la narrativa europea: herència i petjades de Boccaccio a la Corona d'Aragó», *Scripta: Revista Internacional de Literatura i Cultura Medieval i Moderna*, núm. 2 (desembre), ps. 189-191.
- (2013b), «Autor y lector en la traducción catalana del 'Decamerón' de Boccaccio: análisis de una asimilación», *SCRIPTA. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, núm. 2 (desembre), ps. 283-300.
- REDONDO, Jordi (2011), «Herois i sants al 'Memorial del pecador remut' de Felip de Malla», dins *id.* i Àngel NARRO (eds.), *Les literatures antigues a les literatures medievals, II: Herois i sants a la tradició literària occidental*, Amsterdam, Adolf M. Hakkert, ps. 225-242.
- RENEDO I PUIG, Xavier (1994), «L'heretge epicuri a Lo Somni de Bernat Metge», dins Lola BADIA i Albert SOLER (eds.), *Intel·lectuals i escriptors a la Baixa Edat Mitjana* (Barcelona, Curial-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, ps. 109-127.
- RENESTO, Barbara (2001), «Note sulla traduzione catalana del 'Decameron' del 1429», *Cuadernos de Filología Italiana*, núm. extraordinari, pp. 295-313
- RENOUARD, Yves (1968), *Les hommes d'affaires italiens du Moyen Âge*, París, Armand Colin,
- RIBERA, Juan Miguel (2001), «Narradores y receptores boccacciano en el medievo catalán», *Cuadernos de Filología Italiana*, núm. extraordinari, ps. 559-571.
- (2009), «Usos y recursos narrativos en el Humanismo románico en ciernes: A propósito de Bernat Metge», *eHumanista*, núm. 13, ps. 115-126
- RICO, Francisco (1983), «Petarca y el "humanismo catalán"», dins dins Giuseppe TAVANI i Jordi PINELL (coords.), *Actes del sisè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura*

- Catalanes (Roma, 28-setembre-2 octubre 1982)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1983, ps. 257-291.
- RIERA I MELIS, Antoni (1993-1994), «Estructura social y sistemas alimentarios en la Cataluña bajomedieval», *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, núm. 14-15, ps. 193-217.
- RIERA I VIADER, Sebastià (1999), «El Consell de Cent: creació i desenvolupament del seu règim de govern (1249-1462)», dins *id. et al., La Barcelona gòtica*, Barcelona, Institut de Cultura de Barcelona-Museu d'Història de la Ciutat, ps. 25-55.
- (2001), «Les fonts municipals del període 1249-1714. Guia d'investigació», *Barcelona Quaderns d'Història*, núm. 4, ps. 239-275.
- RIU I RIU, Manuel (ed.) (1980), *La pobreza y la asistencia a los pobres en la Cataluña medieval*, Barcelona, C.S.I.C., Institució 'Milá y Fontanals'.
- (1991), «La banca i la societat a la Corona d'Aragó, a finals de l'Edat Mitjana i començaments de la moderna», *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, núm. 11-12, ps. 187-224.
- RODRÍGUEZ, José Manuel (2000), «Pervivencia y transformación semántica del mito clásico durante la Edad Media europea: la 'Leyenda de Troya' y el 'Juicio de Paris'», dins M. NOVELLÓN i G. LURI MEDRANO, *La razón del mito. I Congreso de Mitología mediterránea*, Madrid, UNED, ps. 175-188.
- RODRÍGUEZ RISQUETE, F. Javier (2010), «El Cançoner de l'Ateneu (ms. 1 de l'Ateneu barceloní)», dins A. ALBERNI, L. BADIA i Ll. CABRÉ (eds.), *Transllatar i transferir: La transmissió de textos i el saber (1200-1500). Actes del Primer Col·loqui Internacional del Grup Narpan «Cultura i literatura a la baixa edat mitjana*, Santa Coloma de Queralt-Tarragona, Obrador Edèndum-Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili, ps. 425-473.
- RODRÍGUEZ WINIARSKI, Maria Victòria, *El cançoner català F: descripció i estudi literari*, Tesi Doctoral dirigida pels Drs. Míriam Cabré i Sadurní Martí, Girona, Universitat de Girona, sense data.
- ROGERS, Donna M. (1996), «The Marks of the Hidden Flame: Three Faces of Dido in 'Curial e Güelfa'», *Neophilologus*, núm. 80.1, ps. 53-60.
- ROHLAND DE LANGBEHN, Regula (ed.) (1997), *Marqués de Santillana, Comedieta de Ponza, sonetos, serranillas y otras obras*, Barcelona, Crítica, p. 152.
- ROMANO, David (1979), «La versió catalana del 'De mulieribus claris' de Boccaccio», *Estudis Universitaris Catalans, Miscel·lània Aramon i Serra, I*, núm. 32, ps. 507-511.

- (1984), «¿Quin Narcís Franch fou traductor del «Corbaccio»?», *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, núm. 39, ps. 5-62.
- (1985), «Il ‘Decameron’ nelle biblioteche catalane (1485-1509)», dins *Cultura Meridionale e letteratura italiana. I. I modelli narrativi dell’età moderna*, Nàpols, Loffredo, ps. 101-105.
- (2001), «Acerca del manuscrito del Ateneo Barcelonès de los ‘Triunfos’ de Petrarca», *Quaderns d’Italià*, núm. 6, ps. 111-122.
- ROMEU I FIGUERAS, Josep, «El cantar paralelístico en Cataluña», *Anuario Musical*, núm. 9 (1954), ps. 46-48.
- (1990), «Les poesies populars catalanes de la traducció del ‘Decameron’ (Sant Cugat del Vallès, 1429)», *Medievalia*, núm. 9, ps. 203-218.
- (1993), *Estudis de lírica popular i lírica tradicional antigues*, Barcelona, Publicacions de l’Abadia de Montserrat.
- ROVIRA I CERDÀ, Helena (2011), «Glosses medievals al ‘Valeri Màxim’», dins José MARTÍNEZ, Óscar DE LA CRUZ i Cándida FERRERO (eds.), *Estudios de Latín Medieval Hispánico. Actas del V Congreso Internacional de Latín Medieval Hispánico (Barcelona, 7-10 de septiembre de 2009)*, Florència, SISMELE-Edizioni del Galluzzo, ps. 803-811.
- (2012a), «Les intervencions de Canals en el primer llibre de ‘Valeri Màxim’», dins R. ALEMANY i F. CHICO (eds.), *Literatures ibèriques medievals comparades*, Alacant, Universitat d’Alacant-SELGYC, ps. 379-395.
- (2012b) «‘Valeri Màxim’: comentaris llatins i traducció catalana», dins A. MARTÍNEZ i A. L. BAQUERO (eds.), *Estudios de literatura medieval. 25 años de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval*, Múrcia, Universidad de Murcia, ps. 855-866.
- (2014), *El ‘Valeri Màxim’ d’Antoni Canals: estudi i edició (llibres I-V)*, Tesi Doctoral dirigida per la Dra. Gemma Avenoza, Barcelona, Universitat de Barcelona: <<http://hdl.handle.net/2445/58545>>
- RUBIÓ I BALAGUER, Jordi (1926), «Un bibliòfil català del segle XV: En Pere Miquel Carbonell», *Revista de Catalunya*, núm. 6, ps. 136-142.
- (1929), «Els autors clàssics a la biblioteca de Pere Miquel Carbonell, fins a l’any 1484», *Miscel·lània Joan Crexells*, Barcelona, Fundació Bernat Metge, ps. 205-222.
- (1954), «Cultura de la época fernandina», dins *V Congreso de Historia de la Corona de Aragón* (Saragossa, 4-11 d’octubre del 1952), Saragossa, Fundación ‘Fernando el Católico’, ps. 5-22.
- (1964), *La cultura catalana del Renaixement a la Decadència*, Barcelona. Edicions 62.

- (1979), «Pere Miquel Carbonell, bibliòfil», dins *De l'Edat Mitjana al Renaixement*, Barcelona, Teide, ps. 123-130.
- (1984), *Història de la literatura catalana*, vol. I, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (1990), «Sobre Sal·lusti a la cancelleria catalana (segles XIV-XV)», dins *Obres de Jordi Rubió i Balaguer VIII: Renaixement i Humanisme*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, ps. 271-295
- (1993), *Llibreters i impressors a la Corona d'Aragó*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (1996), *Estudis literaris*, Barcelona, Edicions 62.
- RUBIO VELA, Agustín (1993), «L'escrivania municipal de València en els segles XIV i XV. Notes i documents», *Caplletra*, núm. 15, ps. 127-162.
- RUBIÓ I LLUCH, Antoni (2000), *Documents per l'història de la cultura catalana mig-aval*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2 vols. (reimpr. facsimilar de l'ed. de 1908-1921).
- RUBIO TOBAR, Joaquín (2004), *La vieja diosa. De la filología a la posmodernidad*, Alcalá de Henares, Centro de Estudios Cervantinos.
- RUIZ-GÁLVEZ PRIEGO, Estrella (2007), «La 'Noche de Moner', más propiamente llamada 'Vida humana'», *Cahiers d'études hispaniques medievales*, núm. 30, ps. 167-182.
- RUIZ QUESADA, Francesc (2000), «El retaule de Sant Agustí de Jaume Huguet. Un referent singular en l'art pictòric català del darrer quatre-cents», *Quaderns de Vilaniu*, núm. 37, ps. 3-40.
- SABATÉ I MARÍN Glòria (2000), «La concepció de l'heroi al 'Curial e Güelfa'», *Zeitschrift für Katalanistik*, núm. 13, ps. 7-20.
- SABATÉ I MARÍN Glòria i SORIANO I ROBLES, Lourdes (2005), «Reinas catalanas: mujeres, lectoras y protectoras de la cultura (siglos XIV-XV)», dins María DEL VAL GONZÁLEZ DE LA PEÑA (coord.), *Mujer y cultura escrita. Del mito al siglo XXI: VIII Congreso Internacional de Historia de la Cultura Escrita (Alcalá de Henares, 2003)*, Gijón, Trea, ps. 85-96.
- (2015), «La cavalleria a la Corona d'Aragó: tractats teòrico-jurídics de producció pròpia», *eHumanista: Journal of Iberian Studies*, núm. 31, ps. 154-170.
- SALGADO OLMEDA, Félix (1995), «Humanismo y coleccionismo librario en el siglo XV: las bibliotecas renacentistas de Santillana, Infantado y Cardenal Mendoza», *Wad-al-Hayara: Revista de estudios de Guadalajara*, núm. 22, ps. 123-134.

- SALICRÚ I LLUCH, Roser (1994), «Cartes de captius cristians a les presons de Tunis al regnat de Ferran d'Antequera», *Miscel·lània de Textos Medievals*, núm. 7, ps. 549-590.
- (2013), «Home del papa, home del rei. Guillem de Fonollet, un mercader català entre política i comerç, entre món cristià i món islàmic, a cavall dels segles XIV i XV», dins Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ *et al.* (eds.), *A l'entorn de la Barcelona medieval. Estudis dedicats a la doctora Josefina Mutgé i Vives*, Barcelona, C.S.I.C.-Institució 'Milà i Fontanals, ps. 399-411.
- SALRACH I MARES, Josep Maria (1988), «Els orígens de l'Orde de la Mercè i el rescat de capitusLes Croades i l'exercici de la caritat a l'Edat Mitjana», *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, núm. 9, ps. 189-201.
- SALUDES, Ana M. (1998), «I sogni del 'Curial e Güelfa'», dins *Sogno e scrittura nelle culture iberiche. Associazione Ispanisti Italiani. Atti del XVII Convegno (Milano, 24-25-26 ottobre 1996)*, vol. I, Roma, Bulzoni Editore, ps. 273-287.
- SALVADÓ, Nati *et al.* (2008), «'Mare de Déu dels Consellers', de Lluís Dalmau. Una nova tècnica per a una obra singular», *Butlletí MNAC*, núm. 8, ps. 43-61.
- SANS I TRAVÉ, Josep Maria (coord.) (1988), *Estudis sobre història de la institució notarial a Catalunya en honor de Raimon Noguera*, Barcelona, Fundació Noguera.
- (coord.) (1994), *Actes del I Congrés d'Història del notariat català, Barcelona 11-13 novembre 1993*, Barcelona, Fundació Noguera.
- SERÉS, Guillermo (1987), *La traducción parcial de la Iliada del siglo XV. Estudios y textos complementarios*, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona.
- SILLERAS FERNÁNDEZ, Núria (2002), «La connexió franciscana: franciscanisme i monarquia a la Corona d'Aragó en temps de Martí I (1396-1410)», dins Jacint DURAN I BOADA (ed.), *Vós sou sant, Senyor Déu únic. Franciscanisme i Islam. Jornades d'estudis franciscans, 2001*, Barcelona, Facultat de Teologia de Catalunya, ps. 155-178.
- SIMÓ, Meritxell (2000), «Les yeux et le coeur: beauté extérieure et beauté intérieure dans 'Curial e Güelfa'», dins *Le beau et le laid au Moyen Âge*, Ais de Provença, CUER MA-Université de Provence, ps. 477-491.
- SOBREQUÉS I VIDAL, Santiago (2006), *Joan Margarit i Pau. La tràgica fi de l'Edat Mitjana a Catalunya*, Barcelona, Editorial Base.
- SOLÉ I COT, Sebastià i VERDÉS I PUJAN, Pere (1994), «L'aportació dels notaris a la societat catalana en els camps del dret, la història, la literatura i la política», dins Josep Maria SANS I TRAVÉ, *Actes del I Congrés d'Història del notariat català, Barcelona 11-13 novembre 1993*, Barcelona, Fundació Noguera, ps. 13-130.

- SOLERVICENS, Josep (2000), «La literatura catalana del Renaixement: una renovació inspirada en els clàssics», *Actes del I, II i III Col·loquis sobre art i cultura a l'època del Renaixement a la Corona d'Aragó* (Tortosa, 1996-1999), Tortosa, Arxiu Històric de les Terres de l'Ebre, ps. 99-143.
- SORIANO I ROBLES, Lourdes (2010), «Sobre la tipologia material de la literatura artúrica peninsular: els textos catalans», dins J. M. FRADEJAS *et al.* (eds.), *Actas del XIII Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Valladolid, 15-19 de septiembre de 2009)*, *In Memoriam Alan Deyermond*, vol. 2, Valladolid, Ayuntamiento de Valladolid-Universidad de Valladolid, ps. 1697-1712.
- STOCCHI, Manuela (1995-1996), «Curial e Güelfa e il Decamerone», *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, núm. 45, ps. 295-326.
- TAVANI, Giuseppe (1996a), «Literatura i societat a la Barcelona entre la fi del segle XIV i el començament del XV», dins *id.*, *Per una història de la cultura catalana medieval*, Barcelona, Curial, ps. 83-131.
- (1996b) «L'eix cultural Nàpols-Barcelona entre el Tres-cents i el Quatre-cents», dins *id.*, *Per una història de la cultura catalana medieval*, Barcelona, Curial, ps. 133-145.
- TOLDRÀ I SABATÉ, Maria (1992), *Estudi i edició del Compendi historial de Jaume Doménec, O.P.: el regnat de Constantí (ms. 11518 de la Biblioteca Nacional de Madrid, folis 309v-339v)*, Tesi de llicenciatura dirigida per la Dra. Lola Badia, Barcelona, Universitat de Barcelona.
- (2002), «Sobre la presència d'algunes cròniques catalanes a l'Arxiu Reial de Barcelona», *Estudis Romànics*, núm. 24, ps. 169-188.
- (2007), «El testament de Pere Miquel Carbonell», dins Eulàlia MIRALLES i Josep SOLERVICENS (eds.), *El (re)descobrimient de l'edat moderna*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, ps. 9-31.
- TORRÓ, Jaume (1991), «Sobre el Curial, Virgili i Petrarca», dins *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes, Miscel·lània Joan Fuster*, vol. 3, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, ps. 149-168.
- (1994), «'Officium poetae est fingere': Francesc Alegre i la 'Faula de Neptuno i Dyana'», dins Lola BADIA i Albert SOLER (eds.), *Intel·lectuals i escriptors a la Baixa Edat Mitjana*, Barcelona, Curial-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, ps. 221-241.
- (ed.) (1996), *Romeu Llull, Obra completa*, Barcelona, Barcino.
- (2001), «Una cort a Barcelona per a la literatura del segle XV», *Revista de Catalunya*, núm. 163 (juny), ps. 97-123.

- (2002), «Bernat Metge i Avinyó», dins Lola BADIA, Miriam CABRÉ i Sadurní MARTÍ (eds.), *Literatura i cultura a la Corona d'Aragó (s. XIII-XV)*, Barcelona, Curial-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, ps. 99-111.
- (2004), «La noblesa, la lírica, la caça i la cortesia», *Mot so raso*, núm. 3, ps. 7-15.
- (2012a), «El manuscrit del 'Curial e Güelfa', els pròlegs i el Filocolo», *Revista de Literatura Medieval*, núm. 24, p. 269-281.
- (2012b), «La respuesta literaria y retórica del 'Espill' de Jaume Roig», dins A. MARTÍNEZ PÉREZ i A. L. BAQUERO (eds.), *Estudios de literatura medieval. 25 años de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval*, Murcia, Universidad de Murcia, Servicio de Publicaciones, ps. 117-128.
- VALENCIA MIRÓN, María Dolores (1995), «Notas para el estudio de la recepción y censura del Decamerón en España», dins Juan Salvador PAREDES (coord), *Medioevo y Literatura. Actas del V Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval, vol. IV*, Granada, Universidad de Granada, ps. 423-429.
- VALERA, M. Elisa (1994-1995), «Mercaderes y lectura: estudio de algunos inventarios de mercaderes barceloneses», *Estudis castellonencs, núm. 6. Miscel·lània d'estudis dedicats a la memoria del prof. Josep Trenchs i Òdena*, ps. 1431-1442.
- VALLVERDÚ, Francesc (2014), «Les traduccions catalanes del 'Decameró'», *Quaderns d'italià*, núm. 19, ps. 109-124.
- VÁZQUEZ CAGIAO, Pablo (1991), «Interpretación para una nueva lectura del 'Curial e Güelfa'», *Revista de Filología Románica*, núm. 7, ps. 243-249.
- VÁZQUEZ JANEIRO, Isaac (1996), «Los estudios franciscanos medievales en España», dins José Ignacio DE LA IGLESIA DUARTE *et al.* (coord.), *IV Semana de estudios medievales: Nájera, 31 de julio al 4 de agosto de 1995*, Logroño, Gobierno de La Rioja-Instituto de Estudios Riojanos, ps. 43-64.
- VENTURA, Simone (2015), «Boccaccio en la cultura literària catalana del segle xv: lectures de la novella de Ghismonda i Tancredi ('Dec.' IV, 1)», dins Alejandro COROLEU (ed.), *Clàssics i moderns en la cultura literària catalana del Renaixement*, Lleida, Punctum, ps. 97-116.
- VIDAL GONZÁLEZ, Francisco (ed.) (2003), *Gómez Manrique, Cancionero*, Madrid, Cátedra.
- VILA I CARABASA, Josep M. (2001), «La participació de l'estament artesanal en el Consell de la ciutat (segles XIII-XVI): l'exemple dels terrissers», *Barcelona Quaderns d'Història*, núm. 4, ps. 183-192.

- VILALLONGA I VIVES, Mariàngela (1993), *La literatura llatina a Catalunya al segle XV. Repertori bio-bibliogràfic*, Barcelona, Curial, ps. 98-101.
- (1997), «Humanistas italianos en los manuscritos de Pere Miquel Carbonell», dins José María MAESTRE *et al.* (eds.), *Humanismo y pervivencia del mundo clásico. Homenaje al profesor Luis Gil*, Cádiz, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Cádiz, ps. 1217-1224.
- (2001), «Humanisme català», *Estudi General*, núm. 21, ps. 475-488.
- WEBSTER, Jill R. (1981), «Dos siglos de franciscanismo en Cataluña: el convento de san Francisco de Barcelona durante los siglos XIII y XIV», *Archivo iberoamericano*, Any 41, núm. 161-162, ps. 223-256.
- (1993), *Els menorets: The Franciscans in the Realms of Aragon*, Toronto, Pontifical Institute of Mediaeval Studies.
- WITTLIN, Curt J. (1995a), «'Sens lima e correcció de dols estil': Fra Nicolau de Quilis traduïnt el llibre 'De officiis' de Ciceró», dins *id.*, *De la traducció literal a la creació literària. Estudis filològics i literaris sobre textos antics catalans i valencians*, València-Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, ps. 49-79.
- (1995b), «El manuscrit de la Catedral de Barcelona de la traducció catalana de les *Històries Troianes*», dins *id.*, *De la traducció literal a la creació literària. Estudis filològics i literaris sobre textos antics catalans i valencians*, València-Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, ps. 181-192.
- (1995c), *De la traducció literal a la creació literària. Estudis filològics i literaris sobre textos antics catalans i valencians*, València-Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana-Publicacions de l'Abadia de Montserrat.